

VILNIAUS UNIVERSITETAS

VAIDOTAS VALANTIEJUS

POSTKOMUNIZMAS KAIP POLITIŠKUMO FORMA

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, politikos mokslai (02 S)

Vilnius, 2014

Disertacija rengta 2009–2013 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas:

prof. dr. Alvydas Jokubaitis (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, politikos mokslai – 02S).

Turinys

ĮVADAS	4
1. Postkomunizmas kaip istorizmo forma	16
1. 1. Postkomunizmas kaip istorinio pertrūkio ir tęstinumo problema.....	16
1. 1. 1. Postkomunizmo ir istorizmo santykio aktualumas	16
1. 1. 2. Postkomunizmas kaip integralus vėlyvosios modernybės reiškinys	22
1. 1. 3. Prezentiškas kaip bendroji postkomunizmo ir postmodernizmo problema.	30
1. 1. 4. Postkomunizmas, demokratija ir postdemokratija.....	39
1. 2. Postkomunizmas ir ideologija.....	43
1. 2. 1. Postkomunizmo ideologinis minimalizmas	43
1. 2. 2. Kontrademokratiniai ir antidemokratiniai postkomunizmo elementai.....	52
1. 3. Postmoderni postkomunizmo demokratija: tarp universalizmo ir partikuliarizmo	62
1. 3. 1. Postkomunizmo neapibrėžtumas postmodernizmo sąlygomis	62
1. 3. 2. Politiškumo neutralizavimas kultūroje	67
2. Politiškumo formavimosi erdvė: tarp postkomunizmo apibrėžtumo ir postfundacionalizmo neapibrėžtumo	73
2. 1. Postkomunizmo ir postliberalizmo ryšiai	73
2. 2. Genealoginis politiškumo pagrindas: skirtis tarp ontinio ir ontologinio lygmenų	84
2. 3. Tuščia demokratijos erdvė: postfundacionalizmo tezės taikymas postkomunizmo analizei	93
3. Trys konstituciniai postkomunizmo transformacijos momentai – pliuralizmas, demokratija, politinė bendruomenė	110
3. 1. Postkomunizmo visuomenė ir trys jos alter ego	110
3. 2. Liberalaus pliuralizmo ir demokratinio minimalizmo konvergencija postkomunizmo transformacijoje	126
3. 3. Demokratinė transformacijos sąlyga: politinės bendruomenės kaip pliuralios vienovės horizontas	144
Išvados	164
Literatūros sąrašas	172

ĮVADAS

Šiame darbe postkomunizmas nagrinėjamas kaip politinė demokratijos forma ir specifinis politiškumo fenomenas, kuris susiformuoja unikaliu komunizmo ir liberalizmo idėjų suartėjimo momentu, susiduriant dviems skirtingoms visuomenės formoms – holistinei ir pliuralistinei. Demokratinis postkomunizmo įvykis iškristalizuoja simbolinę politiškumo erdvę (formą), kuri, kaip pabrėžiama šiame darbe, yra pirminė, ir sudaro sąlygas rasti politikos, socialumo, kultūros turiniui teikdama prasmę šio turinio raiškai. Problemiška ir komplikauta, o ne tik chronologinė modernėjanti, postkomunizmo reiškinių kilmė ir atitinkama trajektorija skatina reflektuoti sąveikas tarp postkomunizmo įvykio prigimties ir demokratinės politiškumo prigimties.

Postkomunizmo epocha, sutampanti su naujomis historicistinėmis „postistorijos ir „postideologijos“ tezėmis, aktualizuoja atotrūkį tarp, viena vertus, *vienovės*, kita vertus, *pliuralizmo* komponentų. Tarp šių dviejų dalių visada egzistuoja įtampa, kuri ypač ryški *holistinės* pseudodemokratijos ir *pliuralistinės* liberaliosios demokratijos formų susidūrimo atveju. Bandymai ištrinti arba pliuralumą (tai būdinga komunizmo laikotarpiui), arba homogeniškumą (tai būdinga postliberaliam-postmoderniajam tarpsniui) veda radikalaus kraštutinumo link, kai prarandama potenciali abiejų dalių tarpusavio sąveika. Vengti šios konceptualios įtampos – tolygu nepaisyti postkomunizmo kaip *pliuralios demokratinės* (ne tik *pliuralios liberalios*) visuomenės problemų, kurias aktualizuoja prieštaringas, tačiau fundamentinis holizmo ir pliuralizmo tarpusavio santykis, nusakantis demokratinės politikos prigimtį.

Postkomunizmo transformacija prasideda ir tęsiasi tiesiogiai arba netiesiogiai atsiremddama į politiškumo, arba demokratijos neapibrėžtumo, problemą, kurią perteikia neišnaikinama skirtis tarp vienovės ir pliuralumo. Šios perskyros ištrynimasis, empiriškai užpildant „tuščias“ dimensijas, kaip teigiama, turi polinkį virsti arba holistinio istoricizmo, arba pliuralistinio prezentizmo

(nereflektuojamo istorizmo) formomis. Postkomunizmo „demokratija“ yra skirtingų ir prieštaringų jos komponentų jungties, arba tarpusavio įtampų, problema, o ne šių komplikuočių dalių atskyrimas viena nuo kitos. Postkomunistinėje *politiškumo formoje* istoriškai ir konceptualiai susiduria prieštaringi veiksniai. Komplikuojoje šios formos prigimtyje išryškėja įtampa tarp *holizmo* ir *pliuralizmo*, tarp *istorizmo* ir *istoricizmo*, tarp *būtinybės* ir *atsitiktinumo*, tarp *demokratijos* ir *liberalizmo*, tarp *modernybės* ir *postmodernybės* principų, kurie analizuojami disertacijoje.

Politiškumo kaip vidinių ir neišnaikinamų padalijimų požymiai pasirodo kartu su esminių demokratijos skirtumų „paradoksu“. Viena vertus, komunizmo, tiksliau, „socialistinės demokratijos“, sąlygomis, susiliejant partijai ir valstybei, siekiama įveikti demokratijos neapibrėžtumą, panaikinti fundamentalius padalijimus, fiksuoti tariamai neprieštariną, „visuminį“ demokratijos pagrindą; kita vertus, postkomunizmas – kiek jis įsisąmonina demokratijos *padalijimų* ir *neapibrėžtumo* svarbą – turi reflektuoti pliuralistinį demokratijos pagrindą ir santykį su simboline politiškumo forma. Politinės filosofijos požiūriu, fundamentalūs vidiniai postkomunizmo demokratijos *padalijimai* yra pagrindinė analizės problema. Socialistinės „demokratijos“ laikotarpiu, atmetančiu bet kurį aktualų ir potencialų *vidinių* politikos padalijimų diskursą, esminių padalijimų ir diferencinių skirčių absoliučiai trūksta. Šiuo aspektu *diferencinės* politikos kilmės problema yra nauja, aktuali ir tęstinė postkomunizmo būklės problema, kuri šioje disertacijoje nagrinėjama kartu su kitais postfundacionalizmo (postmodernizmo, postistorizmo, postideologijos, postliberalizmo) fenomenais, reflektuojant pertrūkio ir tęstinumo sąveikos, būdingos visiems šiems pliuralistiniams fenomenams, bruožus.

Atsižvelgiant į vidinių padalijimų, kurie demokratijoje steigia autonomišką politiškumo dimensiją, reikšmę postkomunizmas nagrinėjamas ne tiek pabrėžiant *liberalios modernizacijos* turinį (kaip tranzitologinėse koncepcijose), kiek analizuojant *demokratinės transformacijos* sąlygas ir galimybes. Dėl šios

priežasties skiriamos siauresnė *perėjimo* ir platesnė *transformacijos* kategorijos: jei tyrinėjami naujo faktinio turinio parametrai, kalbama apie *perėjimą*; jei analizuojama formos ir turinio santykio problema, kalbama apie *transformaciją*.

Transformacija apima pačioje formoje išsiskleidžiančias demokratijos komplikacijas, kurios neleidžia kompleksiško reiškinio redukuoti į siauresnę perėjimo (liberalios modernizacijos) traktuotę. Konvencinės tranzitologinės traktuotės ignoruoja formos ir turinio santykį bei fundamentalių demokratijos padalijimų svarbą, implikuodamos, nebūtinai tiesiogiai, naująjį istoricizmą ir siaurai apibrėžtus procedūrinės konsenso demokratijos postulatus. Pastangos įveikti *neapibrėžtą* demokratijos prigimtį remiantis, pirma, demokratijos *apibrėžtumo* logika (liberalios modernizacijos modeliais), antra, antifundacionalistine, išvirkštine „pliuralistinio liberalizmo“ logika (tiesiog priešpriešinama komunistinės demokratijos *unitarizmui*) susiduria su konceptualiai neartikuliuojama dviejų „iš esmės skirtingų visuomenių“, kurios pasirodo postkomunizmo įvykio momentu, problema. Kaip įrodinėjama šiame darbe, politinės bendruomenės kaip *pliuralios vienovės horizonto* konceptualizavimas yra *demokratinė* postkomunistinės transformacijos sąlyga, leidžianti apčiuopti reikiamą pusiausvyrą tarp „liberalios“ ir „demokratinės“ liberaliosios demokratijos dalių.

Postkomunizmas neišsikristaluoja „anapus“ istorijos. Priešingai nei teigia naujojo istoricizmo („postistorijos“ arba „postideologijos“) tezės, postkomunizmas, yra sudėtinė socializmo, liberalizmo, postmodernizmo pasaulėžiūrų, kovojančių dėl požiūrių į pačią istorijos prasmę, dalis. Postkomunizmas, liberalizmas, demokratija ir mišrios postmodernios politikos formos randasi tame pačiame *moderniame istoriniame* demokratijos transformacijų kontekste. Konvencinė „išėjimo iš komunizmo ideologijos“ tezė, kuria grindžiamos tranzitologinės koncepcijos, ir atitinkama diagnozė, suponuojanti idealų „nulinį“ postkomunizmo atskaitos pagrindą, vis dėlto reikalauja papildomai reflektuoti teorines istorinio patyrimo pamokas ir vengti

tapatinti „politikos“ ir „ideologijos“ komponentus (kaip suponuoja „išėjimo iš komunizmo ideologijos“ tezė), kurie abu perteikia nediferencijuotą „socialumo“ idėją, nusakančią neproblemišką naujo „pliuralistinio socialumo“ radimąsi postkomunizmo laikotarpiu.

Skirtingų politinių visuomenės formų susidūrimas skatina reflektuoti skirtingų filosofinių diskursų prielaidas, ypač susijusias su tokiais metafizinėmis figūromis, kaip totalumas, būtinybė, universalumas, kurios, viena vertus, grindžia totalios visuomenės formos principus, kita vertus, reikalauja, radikaliai keičiantis sąlygoms, jas atmesti postuluojuant antifundacionalizmo principus. Šioje specifinėje postkomunizmo situacijoje, kaip teigiama, ypač aktualia tampa postfundacionalizmo, skirtino nuo antifundacionalizmo, problema. Ši specifika yra viena pagrindinių priežasčių, paskatinusių į postkomunizmo analizę įtraukti postfundacionalizmo filosofijos diskurso sąvokas.

Postkomunizmo kaip politiškumo formos problema apibrėžiama kaip pastanga išnagrinėti „erdvinę socialumo dinamiką“, t.y. kintančias „socialumo“ sąlygas ir aplinkybes, kurias suponuoja, viena vertus, šios erdvės pliuralizacija, kita vertus, pliuralizacijos ir politinės bendruomenės tarpusavio sąveika. Ši erdvinė dinamika priešpriešinama bet kokiems „totaliems“ bandymams okupuoti demokratinę (iš principo neapibrėžiamą, simboliškai tuščią) bendruomenės idėją. Atsižvelgiant į tai, kad negali būti vienintelio pagrįsto požiūrio į politiškumo fenomeno sklaidą, politiškumo problema disertacijoje nagrinėjama siekiant atskleisti potencialius politinės filosofijos ir aktualius postkomunizmo įvykio ryšius. Įtraukiant skirtingus politikos filosofijos požiūrius ir vadovaujantis metateorinės analizės nuostata, reikalaujančia ne atmesti, o lyginti skirtingus požiūrius, vengiama dviejų kraštutinių: viena vertus, galimo politiškumo dimensijos redukavimo į „socialumą“ (būdingo marksizmo požiūriui), kita vertus, tikėtino politiškumo redukavimo į „pliuralumą“ (būdingo liberalizmo požiūriui).

Postkomunizmas šiame darbe siejamas su demokratinės visuomenės ribų, sąlygų ir galimybių klausimais formuojantis dviems priešpriešinėms tendencijoms

– kristalizuojantis filosofinėms postfundacionalizmo teorijoms, tačiau kartu išliekiant nekvestionuojamiems politinio liberalizmo teorijos postulatams. Tai sukuria specifinį „postkomunizmo teorijos“ paradoksą: viena vertus, adaptuojami postfundacionalizmo (veikiau antifundacionalizmo, nukreipto priešpriešiais marksistinių istoricizmą) principai, kita vertus, besąlygiškai priimami politinio liberalizmo, iš principo tapatinamo su ekonominiu liberalizmu, postulatai, nepaisant prieštaravimų tarp liberalizmo ir postfundacionalizmo teorijų. Fundacionalistinių moderniosios politikos prielaidų ir principų *radikalus pakeitimas* pliuralistinės skirtumų politikos principais laikomas ne postfundacionalizmo (skirtingų galimybių artikuliuojimo) požiūriu, o antifundacionalizmo (vienų teorinių prielaidų pakeitimo kitomis) požiūriu. Antifundacionalizmo požiūris, nepakankamai įsisąmonindamas ir pliuralumo prielaidų, ir ribų problemą, neutralizuoja politinę savo prigimtį ir naikina esminių skirtumų tarp demokratijos ir liberalizmo refleksiją.

Šios disertacijos *aktualumą* ir *naujumą* nusako trejų paralelių tarp *postkomunizmo įvykio* ir *demokratinės politikos prigimties* eksplikavimas. Pirma, aktualių postkomunizmo ir istorizmo santykio aspektų analizė. Antra, postkomunizmo, liberalizmo ir postmodernizmo santykių artikuliuojimas. Trečia, vienovės ir pliuralumo santykio analizė, kurios paskirtis yra politinės bendruomenės kaip *pliuralios vienovės horizonto* bruožų atskleidimas. Ne mažiau aktualus šios disertacijos uždavinys yra glaudaus politinės filosofijos ir politiškumo problemos ryšio eksplikavimas. *Diferencinė* demokratinės politikos prigimtis, kiek paisoma *vidinių padalijimų*, yra politinės filosofijos problema, nes minėtos skirtys neapčiuopiamos konvencinėmis socialinių mokslų sąvokomis, analizės būdais, metodais ir negali būti politikos mokslo objektu.

Šiame darbe remiamasi metateorinės analizės nuostata, kuri, kitaip negu pagrindžiamoji teorinė nuostata, skatina ieškoti „pagrindo“ neapibrėžtume, įskaitant postkomunizmo analizei taikomą „tuščios demokratijos erdvės“ sampratą. Tai leidžia silpninti metodologinį statusą, būdingą požiūriams, kurie

akcentuoja arba esencialistinius (pagrindimo), arba reliatyvius (pliuralumo pliuralizavimo) elementus. Šiuo aspektu metateorinė analizė leidžia įtraukti politiškumo filosofijai būdingą prieštaravimų, padalijimų, neapibrėžtumų diskursą oponuodama vienpusiškoms liberalaus modernizacinio požiūrio pastangoms „ištrinti“ opozicines figūras („komunizmo“, „totalitarizmo“, „ideologijos“, „istorijos“ ir pan.) postuluojuant neproblemišką *antifundacionalistinį* atskaitos pagrindą.

Naujas šios disertacijos aspektas yra tas, kad postfundacionalizmo filosofijos idėjos, taikomos specifinei postkomunizmo būklės analizei, atveria naują, problemišką politinės filosofijos idėjų horizontą, kurio skirtinguose lygmenyse atspindi *diferencinę* politikos prigimtį. Šios prigimties, ypač politikos ir politiškumo perskyros, nepaisymas, kaip teigiama, atveria kelią istoricizmo – pozityvizmo, ekonomizmo, sociologizmo – raiškai. Nors diferenciniai demokratinės politikos prigimties klausimai yra *postfundacionalistinės filosofijos* dėmesio centre, tačiau jų taikymą postkomunizmo analizei varžo fundacionalistinė pozicija, grindžianti politiką (ontinę sritį) iš išorės, taikanti demokratinės idėjos transcendentinio pagrindimo taktiką. Filosofinė pozicija, kuri ginama šiame darbe, kritiškai analizuoja „pagrindimo“ principus, teigdama, kad kiekvienas pagrindimas yra tik dalinis pagrindimas kitų besivaržančių filosofinių požiūrių lauke.

Postfundacionalizmo samprata, glaudžiai susijusi su poststruktūralizmo filosofijos idėjomis, šiame darbe konkretinama, orientuojantis į autorius, kurie nagrinėja *demokratijos neapibrėžtumo* klausimus ir *transcendentalines perskyras* tarp ontologinės ir ontinės sričių, politikos ir politiškumo, atsitiktinumo ir būtinybės (ypač svarbios tokių filosofų, kaip C. Castoriadis, C. Lefort'as, P. Rosanvallonas, J. Ranciere'as, P. Manent, Jean-Luc Nancy, Ph. Lacoue-Labarthe, idėjos). Postfundacionalizmo koncepcijos šiame darbe įtraukiamos į prieštarų pliuralumo ir tapatumo tarpusavio santykių analizę, ir pasitelkiamos kaip būdai, kurie leidžia kritikuoti esencializmo apraiškas ir konceptualizuoti specifinį

politiškumo fenomeną čia analizuojamame postkomunizmo demokratizacijos diskurse.

Disertacijos tikslas yra išnagrinėti sąveikas tarp postkomunizmo įvykio prigimties ir demokratinės politiškumo prigimties. Pagrindinė analizės prielaida yra ta, kad transformacijos specifika randasi sąveikaujant dviems *nebendramatiškiems* lygmenims – fundacionalistinėms moderniosios politikos ir postfundacionalistinėms postmoderniosios politikos sampratoms. Teigiama, kad pernelyg kategoriška anti-istorizmo nuostata suponuoja specifinę, būdingą postkomunizmo teorijai ir praktikai, *totalitarizmo/liberalizmo* dichotomiją. Ši dichotomija gina ir pateisina vienpusišką postkomunizmo būklės kaip „radikalaus perėjimo“ orientaciją: ignoruojant demokratinę posttotalitarizmo problematiką akcentuojami liberalios modernizacijos komponentai.

Pagrindiniai disertacijos uždaviniai: išnagrinėti *siauresnį* ir *platesnį* postkomunizmo reiškinių apibrėžimus kritiškai analizuojant perėjimo iš holistinės socialinės politinės būklės į pliuralistinę liberaliosios demokratijos būklę parametrus; kritiškai išanalizuoti „ideologijos pabaigos“, „istorijos pabaigos“ ideologemas kaip integralią bendrosios istorizmo problemos dalį; išnagrinėti postkomunizmo ir postmodernizmo tarpusavio santykio problemą, kurios paskirtis – prezentizmo kaip naujojo istorizmo kritika; išnagrinėti *politiškumo* formavimosi sąlygas analizuojant postkomunizmo ir postliberalizmo ryšių specifiką; eksplikuoti skiriamuosius „tuščios demokratijos erdvės“ metaforas, kuri žymi politinės valdžios *tradicinių pagrindų praradimą* ir *simbolinio lygmens* artikuliaciją steigiant naująją demokratiją, bruožus; artikuliuoti *demokratinės* politinės bendruomenės transformacijos sąlygas, tiksliau, trijų konstitucinių postkomunizmo transformacijos momentų – pliuralizmo, demokratijos, politinės bendruomenės – tarpusavio sąveikas.

Pliuralizmas, esminis demokratijos bruožas, turi ir *demokratinę*, ir *liberalią* puses. Šių dviejų pusių pusiausvyros klausimas negali būti laikomas savaime suprantamu dalyku. Remiantis šia prielaida darbe teigiama, kad viena pagrindinių

postkomunizmo kaip demokratinės formos problemų yra pliuralizmo ir politinės bendruomenės tarpusavio santykis. Demokratinio pliuralizmo momentas, kaip teigiama, yra *nebendramatiškas* liberalaus pliuralizmo momento atžvilgiu. Skiriant *demokratinio pliuralizmo* ir *liberalaus pliuralizmo* nuostatas analizuojama kokybiškai naujos pliuralistinės transformacijos sąlyga – politinės bendruomenės horizontas.

Disertacijoje ginami **teiginiai**:

1. Postkomunizmas yra naujosios demokratijos fenomenas, kuris kristalizuojasi susiduriant dviem nebendramatiškoms – holistinei ir pliuralistinei – formoms. Paradoksaliu *pertrūkio* ir *tęstinumo* susidūrimo momentu, sunykstant *totalitarinei komunistinei* visuomenei ir randantis *liberaliajai demokratiniai* visuomenei kristalizuojasi postkomunizmo formos specifika.

2. Aktualų probleminį postkomunizmo lauką apibrėžia du idealieji tipai – *antiistorizmas* ir *postistorizmas*. Liberalios modernizacijos paradigma postkomunizmą analizuoja remdamasi tik antiistorizmo prielaidomis, traktuodama šį reiškinį kaip „išėjimą iš komunizmo ideologijos“. Tačiau postkomunizmas yra reiškinys, kuris kristalizuojasi sąveikaujant ir antiistorizmo, ir postistorizmo prielaidoms.

3. Konceptuali postkomunizmo analizės ašis yra *politiškumo formos* ir *politikos turinio* santykio klausimai. Formos ir turinio santykis traktuotinas kaip *pirminis padalijimo* kriterijus, kuris negali būti išvedamas iš jokio kito padalijimo. Politiškumas yra *formuojanti* visuomenę ir politiką sąlyga, leidžianti demokratiniai visuomenei apčiuopti *išoriškumą* savo pačios atžvilgiu ir *nesutapti* su pačia savimi, t.y. identifikuoti *simbolinį* lygmenį, skirtingą nuo *realistinio* lygmens. Simboliniu požiūriu, skirtingi trys disociaciniai

postkomunizmo momentai, kuriuos apibrėžia santykis su trimis *alter ego* – *komunistiniu, liberaliu ir postmoderniu*.

4. Politiškumo formavimosi erdvės parametrai skleidžiasi įtampoje tarp *postkomunizmo apibrėžtumo ir postfundacionalizmo neapibrėžtumo*. Postkomunizmo ir teorinių postfundacionalizmo idėjų, kurios randasi jų giliau nereflektuojant, ryšys neturi būti laikomas savaime suprantamu. Šio ryšio „natūralumas“ lemia tai, kad postfundacionalistinės pliuralizmo, fragmentacijos, heterogeniškumo, atsitiktinumo idėjos laikomos „būtinomis“, neapmąstant šių idėjų ir naujosios demokratijos subjekto, *demoso*, tarpusavio santykių.

5. Postkomunizmo įvykio momentu atsiskleidžia *ontinio ir ontologinio* lygmenų skirties reikšmė. Ontinis lygmuo sietinas su ekonominės, politinės, ideologinės artikuliacijos *procesais*. Ontologinis lygmuo – tai šių procesų kaip turinio ir naujo visuomenės instituto (formos) artikuliacijos *būdas*. Jei komunizmas ontinį lygmenį pajungia ekonominiam determinizmui, tai postkomunizmas – ekonominiam liberalizmui. Dėl šios priežasties postkomunizmas stabdo savo paties galimybes, simbolinio lygmens vaizduotės alternatyvas, glūdinčias galimybėje kvestionuoti bet kurias *išorines priežastis*.

6. Postkomunizmo analizei taikytina *būtinio atsitiktinumo* koncepcija, kuri rodo, kad naujoji postkomunizmo demokratija suponuoja tiek poreikį apibrėžti (determinuoti), tiek nuolatinį poreikį kvestionuoti ir atnaujinti savo sukurtą apibrėžtumą. Tai nėra dualizmas, o veikiau neišnaikinama diferencija visuomenei kuriant pačią save kaip ir ribojančią (būtiną), ir atveriančią (atsitiktinę) autonomiško buvimo formą.

7. Tuščia naujosios demokratijos (postkomunizmo) erdvė yra teorinė dilema: viena vertus, pagrindinis demokratijos subjektas yra *demos*, kita

vertus, demokratija dažnai susiaurinama į formalias, demosui atstovaujančias procedūrinės priemonės, įgyvendinamas ne politiškumo refleksijos, o politinio veiksmo, *kratos*, lygmenyje. *Kratos* atskiriamas nuo diskursyvosios demokratijos erdvės, kuri, politinio veiksmo lygmenyje, redukuojama į „tuščią erdvę“ tiesiogine šio žodžio prasme.

8. Postkomunizmas, transformacijos *problemiškumo* požiūriu, vadintinas posttotalitarizmu. Postkomunizmas linkęs pamiršti posttotalitarizmo komponentą (jeigu išeinama iš komunizmo, tai išeinama ir iš totalitarizmo) ir siekia prisišlieti prie postliberalizmo tendencijų. Posttotalitarizmas nurodo politinės formos transformacijos problemas, t.y. pastangas įveikti įvairų *fundamentalizmo* tiek mąstymo, tiek veiklos srityse paveldą.

9. Pliuralizmas, esminis demokratijos bruožas, turi ir *demokratinę*, ir *liberalią* puses. Skirtinos *demokratinio pliuralizmo* ir *liberalaus pliuralizmo* nuostatos. Nors šios nuostatos skiriasi ir istoriškai, ir konceptualiai, tačiau specifinėje postkomunistinėje – *liberalaus pliuralizmo* ir *demokratinio minimalizmo* – konvergencijoje jos yra sutapatinamos. *Demokratinio pliuralizmo* idėją asimiliuoja dominuojanti *liberalios pliuralizacijos* tendencija, kuri neištrina simbolinių bendruomenės formos prielaidų, tik jas iki kraštutinumo minimizuoja.

Problemos iširtumas

Postkomunizmo reiškinių tyrimai dalintini į tris svarbias kryptis: istorinę empirinę, teorinę, filosofinę. Skiriasi šių krypčių naudojami metodai ir analizės lygmenys. Nors visos šios kryptys gali būti vidujai diferencijuojamos, tačiau ir tarp jų susiformuoja stipresni arba silpnesni ryšiai. Ypač glaudūs ryšiai nusistovi tarp pirmųjų dviejų – istorinės empirinės ir teorinės. Šiuose plačiausiai paplitusiuose postkomunizmo tyrinėjimuose vyrauja liberaliosios modernizacijos

(tranzitologijos) teorijos, kurių prielaidos formavosi dar prieš postkomunizmo atsiradimą. Šiai kryptiai priskirtini tokių politikos mokslininkų, kaip S. M. Lipsetas, R. Dahl'is, A. Przeworski's, H. Laswellas, A. Lijphartas, D. Rustow'as, G. Di Palma, J. J. Linzas, Gans-Morse; Cohenas ir kt., darbai. Šiose teorijose nuosekliai artikuluojami formalūs kriterijai, grindžiami klasikinio pliuralizmo idėjomis. Kai kuriuose šios krypties darbuose akcentuojama *konflikto* – interesų grupių ir varžymosi dėl valdžios – svarba. Tai stiprioji šių teorijų pusė. Silpnoji pusė – redukcinis polinkis formalizuoti kriterijus, nepaisyti substancinių demokratijos problemų ir minimizuoti jų svarbą. Šie trūkumai revizuojami diskursyvesnėse politikos teorijose, jungiančiose istorinius ir filosofinius komponentus (Sakwa 1999; Dryzek, Holmes 2002; Holmes 1996; Holmes 1997; Gill 2002. Kennedy 2002; Offe 1991).

Šiame darbe orientuojamasi į trečiosios, filosofinės, ir antrosios, teorinės, krypties diskursą. Filosofinio ir teorinio diskursų grupė apima politikos teoretikus, kurie kompleksiskai nagrinėja postkomunizmo ir postmodernizmo (Meštrovič 1994), postkomunizmo ir socialinės teorijos (Outhwaite, Ray 2005), socializmo, komunizmo, kapitalizmo kaip modernybės sudedamųjų dalių (Bauman 1976; Bauman 1991; Bauman 1992; Smart 1992), postkomunizmo istorijos ir socialinės praktikos (Prozorov 2009), komunizmo idėjos naujoje postkomunizmo epochoje (Žižek 2009; Agamben, Badiou 2011) klausimus.

Postkomunizmo analizei ypač svarbi *politiškumo filosofijos* kryptis, kurią sudaro tokie politikos filosofai, kaip C. Schmittas, H. Arendt, M. Foucault, C. Castoriadis, C. Lefort'as, P. Rosanvallonas, J. Ranciere'as, P. Manent, Jean-Luc Nancy, Ph. Lacoue-Labarthe, o taip pat – politinės filosofijos kryptys, kurios svarsto *demokratėjimo problemas*. Šiai grupei priskirtini svarstomosios demokratijos filosofų (J. Habermaso, J. Bohmano, S. Benhabib, A. Gutmanno), komunitarinio respublikonizmo autorių (Ch. Tayloro, M. Sandelo, M. Walzerio) analizės pavyzdžiai, *radikaliosios demokratijos* koncepcijos šalininkai (E. Laclau, Ch. Mouffe, B. Honig, B. Barberis), kurie atskleidžia *politiškumo* kriterijaus

pliuralizmo sąlygomis svarbą. Nors šių kryptių autoriai tiesiogiai nenagrinėja objekto, apibrėžiamo kaip postkomunizmas, tačiau jų idėjos yra reikšmingos, ypač politiškumo filosofijos požiūriu, ir atsižvelgiant į pagrindinę šio darbo idėją – integruoti politinės filosofijos kryptių idėjas nagrinėjant politiškumo formos sąlygų ir galimybių klausimą.

Probleminiai politikos filosofijos ir demokratijos santykio klausimai, kurių supratimas yra svarbus analizuojant sąveikas tarp postkomunizmo prigimties ir politiškumo prigimties, nagrinėjami Alvydo Jokubaičio (Jokubaitis 2003, 2004, 2005, 2006, 2008a, 2008b, 2009, 2012, 2013), Andriaus Bielskio (2005), Vytauto Rubavičiaus (Rubavičius 2010), Vytauto Radžvilo (Radžvilas 2005), Gintauto Mažeikio (Mažeikis 2010), Nerijos Putinaitės (Putinaitė 2004, 2007) darbuose. Pilietiškumo ir demokratijos tarpusavio santykiai tyrinėjami Ainės Ramonaitės (Ramonaitė 2007, 2011), Ingos Vinogradnaitės (Vinogradnaitė 2009), Rūtos Žaliukaitės (Žaliukaitė 2011) darbuose. Šių darbų analitiniai komponentai integruojami į bendrąją disertacijos struktūrą.

1. Postkomunizmas kaip istorizmo forma

1. 1. Postkomunizmas kaip istorinio pertrūkio ir tęstinumo problema

1. 1. 1. Postkomunizmo ir istorizmo santykio aktualumas

Pirmoje disertacijos dalyje analizuojami *postkomunizmo* ir *istorizmo* tarpusavio ryšiai. Šiuos ryšius aktualizuoja tyrimo objekto pasirinkimas. Postkomunizmo būklė yra ypatinga tuo, kad dviejų nepanašių visuomenės formų – komunistinio totalitarizmo ir liberaliosios demokratijos – sandūroje randasi paradoksalus istorinio *tęstinumo pertrūkis* ir *pertrūkio istorizavimas*. Nors šie bendrosios istorizmo problemos aspektai ne iš karto pastebimi, tačiau komunistinės sistemos žlugimo poveikis istorizmo sampratai yra didžiulis – atsiranda „modernybės pabaigos“, „ideologijos pabaigos“, „istorijos pabaigos“ ideologemos, kurios reikalauja atidžiau analizuoti santykius tarp teorinių ir praktinių fundacionalizmo ir post-fundacionalizmo prielaidų.

Šių ideologemų nedera laikyti tik „naiviu“ empiriškai akivaizdaus pertrūkio su didžiosiomis istorizmo koncepcijoms (nuo Hegelio, Marxo iki specifinio sovietinio „istorinio materializmo“) identifikavimu ir istorizavimo apskritai pabaiga. Šios ideologemos laikytinos gilios istorizmo krizės, prasidėjusios daugiau nei prieš šimtą metų tąsa (nuo Nietzsches, Spenglerio iki Foucault ir vadinamojo postmodernizmo). Šios krizės ašis yra gilesnis ir skeptiškesnis, negu optimistiškų Apšvietos ideologemų, supratimas, kad bet kuris istorijos aiškinimas yra istoristinis ir daugiau ar mažiau „tautologinis“. „Istorijos pabaigos“ tezę reikėtų laikyti ne tiek istorijos supratimo diagnoze, kiek skeptišku susilaikymu nuo aiškaus atsakymo į filosofinę istorizmo problemą, kurios implikacijos dažnai yra skeptiškos arba netgi nihilistinės. Šiuo aspektu bet kuris istorinis tyrinėjimas

apima filosofines istoristines prielaidas, kurių nepaisymas skatina tyrėjus kompensuoti filosofinių prielaidų stoką – detalizuoti techninę istorinio aprašymo pusę. Ir nors istorinio aprašymo detalizacija, po didžiųjų istorizmų „atmetimo“, atrodo neprieštaringa, tačiau ji vis dėlto apima tiek socialinio politinio veiksmo *kryptis*, kurios yra istorinės, tiek šių kryptių teorinius arba metodinius *numatymus*, siejamus su konkrečiais analizės būdais.

Kadangi postkomunizmas šiame darbe nagrinėjamas ne kaip *vienkryptis*, o kaip *paralelinis* reiškinys, t.y. kartu su kitomis pagrindinėmis šių dienų transformacijomis, šių reiškinų *įvairiakryptiškumas* laikomas tinkamu *kritiniu metateoriniu* pagrindu vengiant istorizmo kraštutinumų, t.y. polinkio privilegijuoti vieną kurį nors supratimo arba aiškinimo būdą kaip pagrįstą ir išvengiantį istorizmo dilemų ir vidinių prieštaravimų. Istorizmas laikytinas filosofinių diagnozių, būdingų šiuolaikinei skeptiškai „istoristinio“ istorijos supratimo epochai, išraiška. Visos socialinio politinio veiksmo formos (komunizmas, liberalizmas, postkomunizmas, postmodernizmas) yra istoristinės reakcijos į istoristinius „alter ego“ aiškinimus.¹

Postkomunizmas yra šiuolaikinių „post-“ reiškinų, kurių esminis bruožas yra „plačiai paplitęs noras atrasti istorizmą daugelyje filosofinių diskursų“ (Page 2005; 1–2), aibės dalis. Atsižvelgiant į tai, kad „istorizmo“ terminas vartojamas nevienareikšmiškai, šiame darbe skiriami trys – istoriškumo, istorizmo, istoricizmo – aspektai. *Istoriškumo* sąvoka įvardija istorijos subjekto (tiek individualaus, tiek kolektyvinio) pastangas suprasti istoriją iš vidaus, remiantis konkrečiu socialinio politinio gyvenimo patyrimu. *Istoriškumo* sąvoka laikytina nuosaikia samprata: tai pastanga aprašyti istoriją iš vidaus, neįtraukiant papildomų kritinių aiškinimo formų, kurios gali suardyti pozityvų aiškinimą „iš vidaus“. *Istoriškumas* traktuotinas kaip pozityvus procesas: aiškiai pabrėžiantis skeptišką

¹ Pavyzdžiui, K. Kumaras šiek tiek kitais žodžiais įvardija atkuriamą liberalios modernizacijos santykį su kitomis (marksistinio arba postmodernaus alter ego) istoristinėmis koncepcijomis: „<...> *pakartotinai* pradedama domėtis modernizacijos klausimais globalizacijos kontekste“ (Kumar 2005; 27).

nuostatą *alter ego* atžvilgiu, bet turintis mažiau įtarimų savo paties interesų ir galimų šališkumų atžvilgiu. Nors istoriškumas nesutampa su ideologijos samprata, kuri kolektyvinio subjekto *interesus* nesąmoningai tapatina su *objektyvumo* kriterijumi, tačiau skirtingų istoristinių diskursų svarstant socialinius politinius pokyčius stoka sudaro palankias sąlygas istoriškumą objektyvizuoti ir ideologizuoti. Pozityvią istoriškumo pusę tinkamai perteikia C. Castoriadis: tai kūrimas *ex nihilo* kaip savęs keitimo procesas (Castoriadis 1997; 333).²

Istorizmas traktuojamas kaip viena iš modernybės, grindžiamos Apšvietos tarpsnio idėjomis, formų, kurios linkusios suabsoliutinti savo pačios interpretacinius principus: istoristai paprastai tvirtina, kad *geriau suvokia* aiškinimo konvencijas, negu patys skaitytojai, ir geriau žino istorinės periodizacijos prasmes (Hamilton 2003; 3). Nors, kaip minėta, vargu ar gali būti „ne istoristinis“ istorijos supratimas, tačiau istorizmas dažnai akcentuoja savojo, individualaus supratimo ir aiškinimo išskirtinumą, suteikdamas šiam konkrečiam aiškinimui evoliucinių bruožų, istorizuodamas ir objektyvuodamas socialinės, politinės, ekonominės raidos požymius.

Dėl šios priežasties istoristinį aiškinimą individualizuojantis istorizmas linkęs peraugti į savo priešybę – gamtamokslinį „istorijos dėsnių“ aiškinimą, *istoricizmą*. *Istoricizmas*, remiantis Karlo Popperio apibrėžimu, siejamas su socialinių mokslų „dėsnių“ prognozavimo nuostatomis. Šiame darbe vartojamas *prezentizmo* terminas traktuojamas kaip *tarpinis* istoriškumo ir *istoricizmo* derinys – istoriškumas be skeptiškos nuostatos. Jeigu *istoricizmas* objektyvuoja progreso idėją, tai *prezentizmas* progreso idėją uždaro „dabartyje“, neutralizuodamas kitus supratimo ir aiškinimo būdus.³ *Prezentizmo* sinonimas – tai „grubus realizmas“, į

² Istorikumo, derinančio skeptišką ir pozityvų požymius, požiūriu, svarbus yra Walterio Benjaminio apibrėžimas: „Kiekvienoje epochoje reikia stengtis iš naujo apsaugoti istorijos tradiciją nuo besibaudžiančio ją įveikti konformizmo“ (Benjamin 2005; 326).

³ Pavyzdžiui, postkomunizmo epochai būdingas polinkis laikyti sovietinį komunizmą tik „uždaru epizodu“ (Lefort 1999; 30) yra objektyvistinis būdas, kuriuo remiantis siekiama atsiriboti nuo kitų istoristinių

kurį dažnai redukuojami problemiški politikos klausimai (Langsdorf, Watson 1998; ix).

Kaip teigiama šiame darbe, *hibridiškoje* postkomunizmo dabarties būklėje į visumą susipina skirtingi istoriniai laikai: dominuojanti liberalaus pliuralizmo tendencija, postmoderni fragmentacija ir inversiniai komunistinio *alter ego* bruožai. Postkomunizmo teorijoje ir praktikoje glaudžiai tarp savęs susipina istoriškumo, istorizmo ir istoricizmo bruožai. Pirminiame postkomunizmo įvykyje ryškus anti-istorizmo momentas (negatyvus santykis su komunizmo teorijos istorizmu) vis dėlto netampa, nors šito reikėtų tikėtis, istorizmo apskritai kritika. Nors postmodernizmas, kaip ir postkomunizmas, yra kritiškas uždarų istorizmo formų atžvilgiu, tačiau potencialus santykis tarp postkomunizmo ir postmodernizmo (ir filosofinių postfundacionalizmo koncepcijų) lieka neartikuliuotas. Postkomunizmo anti-istorizmas, apimdamas stiprią antifundacionalizmo prielaidą, ilgainiui neutralizuojasi: tampa gerokai lankstesniu, tačiau ne visada įsisąmonina, kad *dabartiškumo istorizmas* apima fragmentiškas kitų istorizmo formų, su kuriomis santykis neturi ir negali būti *neutralus*, dalis.

Postkomunizmo santykis su istorija yra dvilypis – istoristinis ir istoricistinis. Istorizmo momentas, tiksliau, marksizmo dėsnių (istoricizmo) kritika panaudojama tam, kad būtų galima parodyti radikalų pertrūkį: tai, kad negali būti konceptualaus tęstinumo tarp dabarties ir betarpiškos praeities. Tačiau ši skeptiška pradžia minimizuoja savo aiškią istoristinę (hermeneutinio įtarumo) nuostatą: nustatydamą pernelyg glaudžią koreliaciją tarp naujo istorijos subjekto ir naujo konteksto. Postkomunizmas, orientuodamasis į radikalią ankstesnio holizmo („komunistinės visuomenės“) inversiją, radikalų pliuralizmą ir liberalios modernizacijos teoriją, neišlaiko nelengvo interpretacinio uždavinio,

supratimo ir aiškinimo būdų. Kaip tvirtina C. Lefortas, tai yra uždaras samprotavimo būdas, nes „komunizmo klausimas tebėra kertinis mūsų laikais“ (ten pat; 21).

reikalaujančio įvertinti interpretacinius mainus ne tik tarp dabarties ir praeities, bet ir tarp dabarties ir ateities, tarp postkomunizmo, liberalizmo ir postmodernizmo.

Postkomunizmas, nors ir pasirodydamas (kartu su postmodernizmu) kaip deterministinių istorizmo formų kritikas, vis dėlto minimizuoja skeptišką istoristinę nuostatą ir laikosi tipiškos modernumo strategijos akcentuodamas *naujumą*, o kartu priimdamas, priešingai negu postfundacionalizmo koncepcijos, *fiksuotą* praeities prasmę, kurios atžvilgiu konstruojamas liberalaus istorijos subjekto „naujasis istorizmas“. Šioje prezentizmo versijoje formuojasi nauja, vartojant M. Foucault terminus, *istoristinė idioma*: istorinės linijos „pabaigoje“, arba liberalioje „postistorijoje“, stovintis subjektas, apimantis naują tęstinumo formą, „nustatytą kartą ir visiems laikams“, bet „nežinančią, ar ji apima ir kitas formas“ (Foucault 1972; 31). Istorija negatyviai panaudojama atkuriant „postistorinę“ tikrovę, fiksuojančią naują pradžią, tačiau nežinančią, ar nauja istorinė linija apima kitas formas, ar, priešingai, naujam laikui atstovauja historicistinis, t.y. pagrindžiamasis, liberalios modernizacijos subjektas.

Skirtini trys reikšmingi transformacijų, kuriose kvestionuojama konvencinė *istorijos* samprata, momentai. Pirma, politiškai radikalus post-komunizmo pertrūkis išreiškia nepasitikėjimą viena pretenzingiausių modernybės formų, komunizmu, ir pradeda skaičiuoti naują liberaliosios demokratijos istoriją, griežtai nutraukdamas ryšius tarp postmodernios dabarties ir modernios komunistinės praeities. Antra, radikalus postmodernizmo pertrūkis skelbia nepasitikėjimą visomis didžiosiomis modernybės formomis (Lyotard 1993), judėdamas „link tos prekių hipererdvės, kur kaldinamas daugybe atžvilgių naujas socialumas“ (Baudrillard 2002; 90).⁴ Trečia, „naujo postmodernaus socialumo“ sąlygomis

⁴ Kiek postkomunizmas apčiuopia šio „naujo socialumo“ reikšmę ir bruožus, tiek postmodernizmo problema yra ir postkomunizmo problema. Ir priešingai, kiek postkomunizmas nepaiso, kad pertrūkis vienu ir tuo pačiu metu yra ne tik vidinio, bet ir išorinio pobūdžio pertrūkis (čia persipina postkomunizmo, postmodernizmo ir liberalizmo linijos), tiek jam svarbesni liberalūs postmoderniosios epochos bruožai: „<...> ne kažką išrasti arba sukurti, bet paprasčiausiai palengvinti, kiek įmanoma, žmonių galimybes pasiekti visiškai skirtingus privačius tikslus nepažeidžiant vienas kito interesų.“ (Rorty 1986; 196).

kristalizuojasi atnaujinta universali „postliberalizmo“, derinančio liberalizmo ir postmodernizmo komponentus, forma. Liberalizmo, postmodernizmo ir postkomunizmo istorijos sujungiamos į bendrą istorijos pabaigą, nuo šiol jos abi – toje pačioje postistorijos kelionėje (Fukuyama 1989; Fukuyama 1992).

Šios trys unikalios transformacijos, kartais vadinamos „epochinėmis pabaigomis ir pradžiomis“ (Dunn 1998; 1), skatina klausti, ar ir kaip galimas istorijos tęstinumas – istoriškumas – pačioje istorijos pabaigoje? „Pradžių“ ir „pabaigų“ santykis rodo, kad istorizmo reiškinyje darosi sudėtingesnis ir kad postkomunizmo susidūrimas su naujojo istorizmo forma neturi būti paliekamas nuošalyje (nagrindžiant tik formalius perėjimo į liberaliąją demokratiją parametrus). Verta nurodyti esminį skirtumą: politiniu požiūriu, postkomunizmo sprendimas palikti nuošalyje arba visiems laikams užmiršti uždarą komunistinės modernybės formą yra visiškai suprantamas, tačiau, politiškumo istorijos požiūriu, svarbu analizuoti ne tik naujo turinio, bet ir lėčiau kintančios formos požymius. Kaip kad bendroji istorizmo analizė darosi lankstesnė gręždamasi į praeities, dabarties ir ateities sąveikas, taip ir specifinė postkomunizmo analizė turi būti kompleksiška – gręžtis į istorinio pertrūkio ir istorinio tęstinumo tarpusavio sąveiką, analizuoti ir įvertinti natūralias pastangas istorizuoti dabartinę postkomunizmo istoriją.

Pamatinė postkomunizmo reiškinių analizės prielaida, kaip įrodinėjama šiame darbe, yra *istorizmo* – „kritinės minties, akcentuojančios pirminę istorinio konteksto svarbą bet kurių rūšių tekstų interpretacijai“ (Hamilton 2003; 1–2) – kategorija. Postkomunizmas randasi kaip demokratinis politiškumo įvykis ir istorizmo fenomenas, nuo pradžios aiškiai apibrėžiantis kritinį santykį su komunizmo teorija ir socialine praktika. Postkomunizmas ne tik radikaliai atmeta komunizmą kaip „nepermaldausiam istorinio likimo dėsnį“, Karlo Popperio vadinamą *istoricizmu*, bet ir paveldi, kad ir nenoromis, istorizmo ir *istoricizmo* problemas. Postkomunizmo ir postistorizmo veiksmų sugretinimas padeda atskleisti ir genealogines demokratinio postkomunizmo įvykio ištakas.

Reflektuojant „naujojo socialumo“ – pertraukto tęstinumo – reiškinių atsikleidžia specifiniai postkomunistinės demokratijos istorizavimo būdai. Šiuo požiūriu, postkomunizmo klausimas yra teorinių demokratijos ribų ir galimybių klausimas kristalizuojantis naujojo istorizmo tendencijoms.

Pagrindinė problema yra ta, kad „liberalus demokratinis“ modelis, postfundacionalizmo filosofijos požiūriu, negali būti laikomas savime suprantamu. Dalykas tas, kad radikali istoristinė pozicija, kurios nuo pradžios laikosi postkomunizmas, tampa – jei siūloma paprasčiausia komunizmo/postkomunizmo inversija – istorizmo prigimties neigimu. Postkomunizmas, kiek jis identifikuoja ir istorišką, ir istoristinę savo prigimtį, yra skeptiškas istorijos arba kaip objektyvaus aprašymo, arba kaip romantinio pasakojimo atžvilgiais. Šiuo požiūriu, nei teorinė, nei praktinė interpretacinė hegemonija negali būti laikoma *vieninteliu galimu* demokratinės transformacijos pavyzdžiu. Demokratinė transformacija yra formos, ne tik perėjimo turinio, kaitos klausimai. Tai, kas vadinama perėjimu, apima komplikuotus, daugiau nei vieno „istoricizmo“ („liberalizmo“, „demokratijos“, „postmodernizmo“, „komunitarizmo“, „postliberalizmo“ ir pan.) pasakojimus. Liberalios modernizacijos kryptis – ne tik tranzitologinė, o priklauso nuo skirtingų požiūrių į komplikuotus *liberalios pliuralizacijos* ir *demokratinės pliuralizacijos* tarpusavio santykius.

1. 1. 2. Postkomunizmas kaip integralus vėlyvosios modernybės reiškinys

Postkomunizmas mokslinėje literatūroje apibrėžiamas įvairiai, akcentuojant vienus arba kitus apibrėžimo aspektus: kaip vienos iš dviejų totalitarinių (kartu su fašizmu) dvidešimtojo amžiaus ideologijų epochos pabaiga, kurią politiškai paliudija savita demokratinių revoliucinių įvykių Rytų Vidurio Europoje grandinė; kaip specifinė, ilgesnė ar trumpesnė laiko atžvilgiu, politinės kultūros, kurioje

eklektiškai derinami socialistinio kolektyvizmo ir liberalaus individualizmo elementai, terpė, atsiradusi po komunizmo žlugimo; kaip pereinamasis visuomenės tipas, įgyjantis liberalios rinkos ekonomikos ir modernios atstovaujamosios demokratijos patyrimą; kaip totalitarizmo ir autoritarizmo sistemos dekonstravimas ir pertvarkymas remiantis demokratijos, laisvės ir pliuralizmo principais.

Bendras visų šių apibrėžimų pagrindas, *revoliucinių įvykių grandinė* Rytų Europoje, rodos, teikia tinkamą kriterijų. Šiuo platesniu požiūriu, postkomunizmo įvykis dažnai įvardijamas kaip „išėjimas iš komunizmo ideologijos“. „Išėjimo“ momentas nurodo naują simbolinį *visuomeninės sutarties* momentą. Šis momentas leidžia užversti senąją negatyvios komunistinės praeities lapą, tačiau tik ne istorizmo problemą. Postkomunizmo dabarties santykis su savo praeitimi vienu ir tuo pačiu metu perteikia santykį su ateitimi. Tiek, kiek santykis su praeitimi yra ideologinis (tranzitologinė tezė yra ta, kad postkomunizmo įvykio momentu „išeinama iš komunizmo ideologijos“), darytina prielaida, kad šio dichotominio santykio, kai marksizmo ideologija pakeičiama liberalizmo ideologija, bruožai atspindi istoristinėje postkomunizmo versijoje. Šie bruožai plačiai paplinta ir populiariose versijose: naujas postkomunizmo „kontekstas“, švariai atskirtas nuo senojo, laikomas „neutraliu-postideologiniu“, o liberalizmas dažniau tapatinamas su objektyvistine ekonominio liberalizmo forma, kurią savo ruožtu sustiprina socialinių mokslų istoricizmas, tranzitologija. Klausimas, kaip jį formuluoja tranzitologijos kritikai, yra esminis postkomunizmo būklės vertinimui: „Ar šios pokyčių teorijos gali formuoti pagrindą, kuriuo remiantis konstruojama postkomunistinio perėjimo teorija, ar perėjimas iš valstybinio socializmo reikalauja visiškai naujo ir originalaus teorinio požiūrio?“ (Gans-Morse 2004; 320).

Problema yra pats *chronologinis pertrūkis*, kuris, nors ir brėžiantis empiriškai aiškias naujos visuomeninės sutarties prielaidas, linkęs išleisti iš akių *konceptualų pertrūkį*, kurį slepia metaistoriniai „komunizmo“ ir

„postkomunizmo“ terminai. Chronologinis „išėjimo“ postulatą sukuria *atskyrimo iliuzija*. Postkomunizmas laikomas grynuoju teleologiniu „istorinės progresijos“ modeliu. Šis modelis grindžiamas griežta analitine „tradicijos“ (komunizmo) ir „modernybės“ skirtimi. Ši skirtis, aktualizuodama naują modernų atskaitos pagrindą, ignoruoja sąveikas tarp skirtingų istorizmo formų, tarp totalitarizmo ir posttotalitarizmo, tarp sovietinės modernizacijos ir postkomunistinės liberalios modernizacijos, valstybinio socializmo ir liberalaus kapitalizmo. Postkomunizmas yra transformacinis reiškinys. Trūkstant formos kaitos ribų savivokos kyla pavojus, kad perėjimas gali sutapti su pačiu tikslu ir tapti „teleologiniu“.

Agnes Heller, kalbėdama apie 1989-ųjų revoliucijas, nurodo ribas, laikytinas politiškumo filosofijos prielaidomis, kurias reikėtų skirti nuo grynujų procedūrinių transformacijos poreikių: „Mūsų veiksmai orientuoti ne tik į ateitį, jie motyvuoti remiantis ateities vaizdiniu; atmintis orientuota ne tik į praeitį, bet taip pat motyvuota praeities vaizdiniu“ (Heller 2000; 3). Trūkstant naujos politinės *formos* ir perėjimo *turinio* santykio savivokos perėjimas sutampa su procedūrine politika, kurios telos minimizuoja arba praranda praeities, dabarties ir ateities *vaizdinį*, o ką jau kalbėti apie socialinį (ne tik psichologinį) sugebėjimą, kurį Cornelius Castoriadis vadina *radikalio vaizduote*, visuomenės gebėjimu įsisąmoninti savo pačios žmoniškosios būklės sąlygas, aplinkybes ir formuojamų politiškumo ribų prasmes (Castoriadis 1987; 146–153).

Šiuo požiūriu, svarbu apčiuopti *postkomunizmo* ir *demokratijos* reiškinų prigimties problemiškumą. Abu šie reiškiniai apima *būtinybės* ir *atsitiktinumo* elementų tarpusavio sąveiką. Viena vertus, tai, kas vadinama atstovaujama demokratija, arba moderniaja demokratija, yra tvirtas (institucinis) *būtinybės* ir *atsitiktinumo* elementų sutapimas jau po demokratinių 1989-ųjų revoliucijų. Kita vertus, šis dviejų elementų „sutapimas“ negali ir neturi būti laikomas savaime suprantamu, „nuliniu“ atskaitos pagrindu. *Būtinybė* negali užgožti arba okupuoti *atsitiktinumo*: simbolinio politiškumo momento požiūriu, *postkomunizmo* ir *demokratijos* „sutapimas“ yra *atsitiktinis*, t.y. apima radikalų demokratijos

„neapibrėžtumą“, įtampą tarp liberalaus ir demokratinio, tiksliau pliuralaus liberalizmo ir pliuralios demokratijos, pusių. Simboliniu požiūriu, postkomunizmas yra visada *nauja* demokratija: bet kuris bandymas suteikti demokratijai „apibrėžtumą“, t.y. tapti „užbaigta“ demokratija, rizikuoja sunaikinti būtinybės ir atsitiktinumo tarpusavio įtampą; sunaikinti simbolinę politiškumo struktūrą ir „pakartoti“ vadinamajai liaudies demokratijai būdingą polinkį, – „elito“ demokratiją, atstovaujančią „demosui“, paversti būtinybe ištirpdant atsitiktinumo elementą procedūrinio elito ciklo būtinybėje.

Tai skatina kelti klausimą apie istorinių įvykių „pasikartojimo“ problemą: „Ten, kur istorija nurodo pasikartojančių įvykių galimybę, ji turi gebėti identifikuoti struktūrines sąlygas, pakankamas, kad būtų sukurtas toks analogiškas įvykis“ (Koselleck 1979; 113). Pasikartojimo momentas pernelyg dažnai perteikiamas remiantis būtinybės terminologija – „naujųjų demokratijų sugrįžimu į Europą“. Kaip kad marksizmas (modifikuotas) implikuojamas į hegemoniško, t.y. būtino, istorizmo diskursą komunizmo laikotarpiu, taip ir „sugrįžimas“, „būtinasis istorijos pasikartojimas“, rizikuoja tapti hegemoniško istorizmo forma, kuri nepripažįsta atsitiktinumo vaidmens, t.y. istoristinės įtarumo hermeneutikos savo pačios pozicijos atžvilgiu. Santykis tarp „senojo“ Vakarų demokratijos modelio ir „naujojo“ postkomunistinio demokratijos modelio yra abstraktus ir nekomunikacinis tol, kol neartikuliuojami naujos politinės visuomenės *formas* principai, akcentuojantys atsitiktinumo (galimybių), ne tik būtinybės (sugrįžimo, pasikartojimo) lygmenį.

Postkomunizmo reiškinių analizė vargu ar būtų tinkama, jei neatsižvelgtų į laikotarpio, kuris gali būti vadinamas postkomunistiniu (plačiaja prasme), *bendrąsias temas* ir *bendrąsias tendencijas*. Komunizmo kaip organizuotos moderniosios politikos formos žlugimas ne tik transformuoja geopolitinius santykius, bet ir pagilina *demokratizacijos* problemas. Postkomunizmas siaurąja prasme (Rytų Europos revoliucijos) daro poveikį postkomunizmui plačiaja prasme, t.y. visuotinei demokratijos būklei naujos „pliuralios vienovės“

postistorijoje, kurioje trūksta esminio ryšio, pasitikėjimo potencialia demoso ir aktualios politikos tarpusavio sąveika, t.y. *politiškumo* ryšio. Ideologijų pabaigos ir politikos pabaigos temų ryšys, Alvydo Jokubaičio teigimu, silpnina idėjų reikšmę ir piliečių politinės veiklos prasmingumą, – įsitvirtina *heteronomiška* politikos samprata, suponuojanti, kad „piliečių politinę savivoką nulemia daugybė nepolitinių veiksnių“ (Jokubaitis 2012; 137).

Heteronomiška politikos samprata savo ruožtu silpnina istoristinę politikos sampratą, kuri atsigręžia ne tik į socialinį kontekstą, kurį nulemia daugybė nepolitinių veiksnių, bet visų pirma į praeities ir dabarties idėjų tarpusavio sąveiką ir jos „skirtingų prasmių“ įvertinimą. Juo daugiau nepolitinio heterogeniškumo, tuo mažiau politiškumo ryšių. Paradoksas yra tas, kad heteronomiška skirtumų politika praranda būtent politiškumo, *bendrumo*, momentą. Juo labiau trokštamas demokratijos momentas, tuo labiau šis momentas nyksta liberalioje pliuralistinėje, tačiau nebūtinai politiškoje, erdvėje. Šiuo požiūriu, tiek „siauresnio“, tiek „platesnio“ postkomunizmo problema yra bendra, „postmoderni“. Postkomunizmui, postliberalizmui (modifikuotai liberalizmo formai), ne mažiau negu postmodernizmui, turi rūpėti *skirtumų* problema.

Skirtumai, jei tik jie neišnyksta prezentistiniame nepolitinių veiksnių heterogeniškume, turi prasmę. Nauja postkomunizmo ir demokratijos momentų „atsitiktinio“ sutapimo prasmė yra ta, kad naujoje simbolinėje politiškumo formoje, „tuščioje demokratijos erdvėje“, pirmiausiai įrašomi simboliniai *skirtumų* ir *vienodumo* ženklai. Jau vien dėl šios priežasties postkomunizmui turi rūpėti „nepolitinė“ (neįsisąmoninto istorizmo) skirtingų postmodernių akcentų problema: ar pabrėžti vienodumą vietoj skirtumų“, ar, priešingai, „skirtumą vietoj vienodumo“ (Žukauskaitė 2011; 11)⁵?

⁵ „<...> Niekada nesistenk politinio veiksmo pagrįsti tiesa; naudok politinę praktiką kaip tai, kas intensyvina mintį, o analizę kaip tai, kas daugina politinio veiksmo formas ir intervencijos sritis; nereikalauk iš politikos, kad ji „atkurtų“ individo teises <...>“ (ten pat).

Postmodernumo akistatos požiūriu, postkomunizmas susiduria su dvejopu iššūkiu – *specifiniu* ir *bendrojo pobūdžio*. Specifinė problema yra ta, kad postkomunizmo įvykiui trūksta ir istorinio, ir konceptualaus liberalaus demokratinio pagrindo, kurį reikia ne atkurti, o sukurti (ir ne tik liberalioje ekonominėje, bet ir liberalioje demokratinėje srityse). Šį svarbų uždavinį postkomunizmas privalo derinti su kitu ne mažiau svarbiu *vienovės* uždaviniu – nacionalistinės valstybės ir integralios visuomenės atkūrimo užduotimi. Šie du uždaviniai didele dalimi vienas kitą paremia. Ir vis dėlto jų tarpusavio santykyje užkoduota bendroji postmodernizmo, su kuriuo spontaniškai, t.y. tik „išėjęs iš komunizmo“, susiduria postkomunizmas, problema: *integrali moderni visuomenė priešpriešiais postmodernizmo fragmentaciją ir pliuralizaciją*.⁶ Kitaip tariant, postkomunizmas, rasdamasis kaip demokratinis modernios tautinės valstybės ir visuomenės kaip vienovės atkūrimo uždavinys, vienu ir tuo pačiu metu turi atliepti iššūkį, kurį aktualiai siūlo *postmodernioji politika*, akcentuojanti *skirtumus*.⁷

Postkomunizmas traktuotinas kaip bendrojo vėlyvosios modernybės reiškinių specifinis atvejis, kurio „ašis“ yra istorinė: viena vertus, politinis ir ideologinis tęstinumas yra nutraukiamas revoliucinio įvykio metu, kita vertus, net radikaliai pertrauktas tęstinumas reikalauja tęstinės „hermeneutinės“ socialumo ryšių interpretacijos“. Paslaptiniausia (pernelyg lengvai nepasiduodanti konceptualizacijai) vienovės ir pliuralumo susidūrimo vieta yra „socialiniai ryšiai“: „<...> socialiniams ryšiams būdinga „prisikelti“ ir gyvuoti atnaujintais pavidalais“ (Rubavičius 2010; 10).⁸

⁶ Šią skirtį tinkamai konceptualizuoja Richardas Wolinas: jei nacionalinė valstybė privilegijuoja *e pluribus unum* (iš pliuralumo į vienovę), tai feminizmas, multikultūralizmas, etniškumo ir aplinkosaugos sąjūdžiai postuluoja *e uno plures* (iš vienovės į pliuralumą). Postmoderni galia – ir koncentruota, ir diferencijuota (Wolin 2004; xxi).

⁷ Postmodernioji politika glaudžiai susijusi su bendrąja poststruktūralizmo *problema* – tai *skirtumų koncepcijų* skirtumai: vienintelė vienijanti šias skirtingas koncepcijas problema – kaip konceptualizuoti skirtumus ir kaip juos įvertinti (May 1997; 2).

⁸ Vadinamosios pereinamosios visuomenės puikiausiai atskleidžia, kaip veikia „laisvosios rinkos“ ideologija, tiksliau, ideologemos ir kaip sąveikauja modernistinės meninės ir kultūrinės praktikos ir postmodernieji „prikeliami“ ar globalizaciniai kultūriniai pavidalai“ (ten pat).

Todėl diskusija dėl „socialinių santykių“, prisikeliančių ir gyvuojančių atnaujintais pavidalais, yra integrali bendrosios postkomunizmo epochos, kurioje sąveikauja „komunistinis“ (holistinis demoso politikos) ir postmodernus (pliuralus skirtumų politikos) elementai, problemų dalis. Šiuo požiūriu, postkomunizmas patenka į platesnį ir skeptiškesnį, *istoristinį*, idėjų lauką, kurio pagrindinė nuostata yra radikalesnė, negu tik pozityvi istoriškumo nuostata, priartėjanti prie objektyvistinių požiūrių: pavyzdžiui, pliuralistinių skirtumų be demokratinės vienovės sampratos arba abstrakčios teleologinės liberalios modernizacijos trajektorijos sampratos.

Ne istoristinis, o tik reaktyvus ir imitacinis postkomunizmo pobūdis sukuria dirbtinį nuotolį su *istoriškumo* – istorinio gyvenimo patyrimo postkomunizmo sąlygomis – idėja. Postkomunizmo demokratija kuria dirbtinį nuotolį su pačia savimi. Imituodama pliuralizmo (be politiškumo) nuostatą, ji nepakankamai įsisąmonina liberalaus pliuralizmo, postmodernaus pliuralizmo, demokratinio pliuralizmo skirtumus. „Perskaitydama“ savo pačios istoriją „moderniai“ (akcentuodama tiesiaeigę liberalios modernizacijos liniją), postkomunizmo demokratija paslepia prieštaravimą tarp istoristinių *modernios holistinės* ir *postmodernios pliuralistinės* formų. Pernelyg staigiai, t.y. reaktyviai ir imitaciškai, „išeidamas iš komunizmo ideologijos“ postkomunizmas patenka į ideologizuotą istorijos pabaigos lauką. „Išėjimo iš komunizmo ideologijos“ tezė, fiksuodama nulinį atskaitos tašką, priversta ignoruoti liberalios demokratizacijos *problemą* ir remtis *kapitalistinio liberalizmo* sprendimais, kuriuos politikos teoretikai vadina „rinkos įplaukų liberalizacija“, žyminčia pirmuosius reformų žingsnius visose postkomunizmo šalyse (Elster, Offe, Presus 1988; 162) ir sutapatinančia šį politinį-ekonominį tikslą su skelbiama „istorijos pabaigos“ teze (Fukuyama 1989, 1992).

Ideologijos nedera kritikuoti remiantis ideologijos samprata, kaip įrodinėja Michelis Foucault (Foucault 1980; 123–143), nes loginis šios „kritikos“ rezultatas suponuoja nepriklausomą nuo interesų, galios ir tariamai neutralų pažinimą. Dar

daugiau: postkomunizmas, kritiškai atmetęs istoristinę komunizmo formą, objektyvuoja *postmodernų* pliuralistinį pasakojimą remdamasis būtent *moderniojo* tarpsnio „perėjimo“ kriterijais, kuriuos Richardas Sakwa tinkamai vadina „teleologine tranzitologija“ (Sakwa 2008).

Postkomunizmas susiduria su konceptualia *diferencinės* politikos – labiau postmodernios, negu modernios, problema. Tačiau sprendžia ją reaktyviai ir imitaciškai, privilegijuodamas įprastus historicistinius aiškinimo bruožus, grindžiamus ne daugialypės transformacijos, o vienalinijinio „perėjimo“ samprata. Nepakankamai įsisąmonindamas pliuralumo prielaidų ir ribų problemą, postkomunizmas *neutralizuoja* politinę savo prigimtį rizikuodamas tapti prezentistine „grubaus realizmo“ forma. *Diferencinės* politikos prigimties nepaisymas atveria kelią istoricizmo – pozityvizmo, ekonomizmo, sociologizmo – raiškai socialinių mokslų srityje. Revoliucinio pertrūkio sutapimas su demokratiniu politiškumo momentu suteikia progresyvią idėją, kad demokratinė politika turi prasidėti „nuo nulio“. Pasirenkamas aiškių sprendimų, o ne komplikuočių problemų variantas. Nors tai yra savaimė suprantamas politinis veiksmas, tačiau, politinės filosofijos požiūriu, aiškūs praktiniai sprendimai į antrą planą nustumia konceptualias postkomunizmo problemas, kurias pakeičia praktinė inversinė anti-komunizmo (anti-fundacionalizmo) nuostata. Laikantis inversinės anti-fundacionalizmo nuostatos, minėta kompleksiška postmodernizmo problema (santykio tarp vienovės ir skirtumų) prarandama.

Reaktyvi ir imitacinė liberalaus pliuralizmo ir postmodernzuas pliuralizmo idėjų adaptacija siūlo istorijos istorizavimo versiją, kurioje skirtingai sąveikaujantys elementai sudaro hibridinę formą. Nors ši forma yra pliuralistinė, ji iš principo vengia ankstyvosios istorizmo (skeptiško įtarumo) savivokos. Dėl šios priežasties teleologinis postkomunizmo vaizdinys praranda istorinį gyvenimo patyrimo horizontą ir įgauna objektyvistinių bruožų. Postkomunizmo istorizmas, prarasdamas skeptišką nuostatą, linkęs vienpusiškai akcentuoti ekonominę,

socialinę ir kultūros fragmentaciją, tačiau užmiršti politinę šios fragmentacijos prigimtį ir tapti minimalistiniu.

1. 1. 3. Prezentizmas kaip bendroji postkomunizmo ir postmodernizmo problema

Prezentizmas laikytinas istorizmo forma, kuri postmoderniomis vėlyvojo kapitalizmo sąlygomis linkusi prarasti *politiškumo dimensiją*, kompensuodama šį praradimą nepolitinėmis kultūrinių skirtumų, gyvenimo būdų ir stilių, vartojimo praktikų, socialumo fragmentacijos, naujųjų bendruomenių idėjų, siejamų su virtualiomis medijų technologijų galimybėmis, atitinkamų komercinių vaizdinių konstrukcijos bei rekonstrukcijos priemonėmis. Skirtini du prezentizmo aspektai – *pliuralizmo* ir *fragmentacijos*. Pirmasis, *pliuralizmo*, nurodo į formos problemą, antrasis, *fragmentacijos*, orientuoja į turinio sklaidą. Šių aspektų skirtis rodo, kad „postkomunizmo“ tyrinėjimų objektas apima du gana skirtingus lygmenis – politiškumo (demokratinės politiškumo sąmonės) ir politikos (institucinės turinio sklaidos).

Formos požiūriu, prezentizmas nusako bendrąją postkomunizmo ir postmodernizmo demokratijų problemą. Postkomunizmo amžiuje (po 1989-ųjų revoliucijų) *vienovė*, kurią iki revoliucijų aiškiau apibrėždavo stabili *demos* samprata, patenka į postmodernaus istorizmo, arba hermeneutinio įtarumo, lauką. Iš esmės suabejojama, ypač postfundacionalizmo politinėje filosofijoje, *demos* kaip *vienovės* samprata: keičiasi formos, į kurią įtraukiami *neapibrėžtumo* ir *atsitiktinumo* elementai, supratimas. Tačiau, laikantis „neutralaus“ požiūrio neapibrėžtumo ir atsitiktinumo problemų atžvilgiu į dienos šviesą iškeliami visų pirma *apibrėžtumo* ir *būtinumo* postulatai (kad per tam tikrą *apibrėžtą* laikotarpį būtina įgyvendinti techninius tranzitologinio *perėjimo* rodiklius). Tiek, kiek

atsitiktinumas sutampa su būtinybe (teleologiniu perėjimo modeliu), neatsižvelgiama į tai, kad istorizmas virsta historicizmu. Jei nereflektuojami *istoristiniai* postkomunizmo bruožai, susiduriama su *atsitiktinumo* virtimo *būtinybe* (fiksauto demokratijos modelio) paradoksu, kurį aprašo Yannis Stavrakakis:

„Vienas mūsų amžiaus paradoksų yra tas, kad demokratijos Rytų Europoje ir Pietų Afrikoje sėkmė yra suporuota su dideliu nusivylimu Vakarų Europoje, modernių demokratijų „gimimo vietoje“ (Stavrakakis 2002; 122).

Viena pagrindinių priežasčių, trukdančių nagrinėti pliuralistinius formos klausimus,⁹ yra ta, kad demokratija susiejama tik su ontinės politikos, tikrumo ir apibrėžtumo, sritimi, „institūtų sistema“, kuri marginalizuoja tokius demokratijos apibrėžimus, kaip C. Leforto: „<...> demokratiją *institucionalizuoja ir paremia tikrumo ženklų sunykimas*“ (Lefort 1988; 19). Prezentizmas, politinės filosofijos požiūriu, yra *formos problema*, traktuotina kaip komplikauta pliuralumo ir demos tarpusavio santykio problema. Nors *fragmentacija* iš pažiūros perteikia tuos pačius pliuralumo bruožus, tačiau ji priskirtina heteronomiškos politikos (vidinės turinio sklaidos postkomunizmo epochoje) sričiai.

Formos dimensiją išreiškia politiškumo kategorija, o turinio – politikos. Šie du aspektai dažnai suplakami dėl nepakankamo dėmesingumo politiškumo formai. Kaip pažymi Richardas Wolinas, jau nuo Aristotelio laikų susiduriama su problemomis konceptualizuojant politikos formą: pirma, politikos formai ne politiniai veiksniai daro eklektišką poveikį, antra, įprasta vartoti tas pačias politikos kategorijas apibrėžiant ne politikos dalykus (Wolin 2004; 5). Ne politinių turinio aspektų suplakimas su politiniais formos aspektais prezentizmo problemą paverčia objektyvizuota abstrakcija: iš principo į turinį orientuoti

⁹ Kaip formuluoja, pavyzdžiui, Johnas Gray'us: pliuralistinis realizmas pripažįsta, kad jokia gero gyvenimo forma negali būti galutinė, unikalai racionali arba natūrali (Gray 1993; 297).

politikos mokslai, „<...> skaičiuodami ir perskaičiuodami rinkimų rezultatus, susiduria su teoriniu paralyžiumi, kai imasi nagrinėti subjektyvumo klausimus“ (Russo 2010; 179).¹⁰

Politinė pliuralizmo problema yra orientuota į specifinius „post-“ klausimus (postkomunizmo, postmodernizmo, postfundacionalizmo), tarp kurių viena pagrindinių – *atsitiktinumo* konceptualizuojant *postkomunizmo demokratijos neapibrėžtumo* klausimą problema, nagrinėjama II-oje šios disertacijos dalyje. Ir priešingai, fragmentacijos tendencija iš principo atsiriboja nuo „subjektyvių“ (istoristinių) klausimų orientuodamai į *socialinės* erdvės, skirtinos nuo *demokratinės* erdvės, empirinį užpildymą. Šiuo aspektu politinės postkomunizmo problemos, pavyzdžiui, posttotalitarizmo, redukuojamos į paskirų empirinių fragmentų aprašymus. Viena pagrindinių prezentizmo (tik kaip turinio analizės) implikacijų – „neutralus“ požiūris į socialinių ryšių fragmentacijos klausimus. Fragmentacija ir pliuralumas laikomi to paties empirinio lygmens aspektais. „Atomizacija“ abiem minėtais atvejais įgauna normatyvinę *prezentizmo* pobūdį. Tiek, kiek fragmentacijos samprata atribota nuo politinės pliuralizmo problemos, ji reaktyviai atspindi populistines „vartojimo demokratijos“ tendencijas imituodama moderniosios politikos perėjimą į postmoderniąją politiką, kurios matas yra nepaliaujama vidinės fragmentacijos sklaida. Fragmentacijos beribiškumas suponuoja uždara istoristinį ciklą: juo labiau šis ciklas uždaras, tuo labiau nyksta skeptiškos nuostatos kitų galimų istorizmų atžvilgiu ir tuo labiau istorinis pasakojimas sutampa su „objektyviais“ liberalios modernizacijos interesais.

Prezentizmas yra krizės, susijusios su *progreso, objektyvaus laiko, totalumo, linijinės pokyčių sampratos* kritika, padarinys; negatyvi ir minimalistinė postkomunizmo epochos išraiška. Populiarus „de-politizacijos“ terminas ne pakankamai perteikia šios krizės mastus: prezentizmas iš principo niveliuoja

¹⁰ Už subjektyvumo praradimą, kaip pabrėžia postkomunizmo tyrėjai, reikia sumokėti atitinkamą kainą: tranzitologija ir lyginamieji tyrimai marginalizuoja alternatyvias koncepcijas (Welch 2005; 111).

alternatyvas, pavyzdžiui, socialistinės utopijos kaip alternatyvios socialinės realybės (Bauman 1976), kurios konceptualizuojamos dar iki postkomunizmo momento. Trijų pagrindinių elementų – politiškumo, istoriškumo ir subjektyvumo (Badiou 2010b; 1), – kuriuos Alainas Badiou įvardija kaip alternatyvių idėjų šaltinį, plėtrai prezentistinė postkomunizmo epochos nuostata yra nepalanki dėl nepakankamo dėmesingumo politikos formos klausimams.

Atmetama ar bent jau ignoruojama istorizmo samprata. *Diachroniška* istorijos samprata pakeičiama *synchronine*. Prezentizmas yra reaktyvi ir imitacinė nuostata, būdinga laikotarpiams, kurie minimizuoja skeptiškus istoriškumo ir istorizmo elementus. Šiuo požiūriu, „komunizmo“ ir „postkomunizmo“ tarpiniai apima tiek prezentizmo logikos, kiek vengia istorizmui būdingo skeptiško požiūrio. Prezentizmas yra minimizuotas istorizmas (jei postuluojujama „neutralumo“ nuostata, prezentizmas sutampa su ideologija). Ši specifinė istorizmo forma objektyvizmo kriterijus linkusi slėpti *empirinėje orientacijoje*. Šiuo aspektu postkomunizmas, priešingai nei tvirtina radikalus „išėjimo iš komunizmo ideologijos“ tezė, ne pertraukia, o pratęsia grynai empirinio požiūrio į žmonijos istoriją tradiciją, būdingą Karlo Marxo požiūriui į istoriją kaip veiksmui, kuris yra „<...> visai materialus, empiriškai nustatomas faktas, kuriam teikia įrodymų kiekvienas individas, kai jis gyvena, valgo, geria ir rengiasi“ (Marksas 1974; 33).

Marksistinė radikali *realybės* ir *iliuzijos* skirtis į postkomunizmo diskursą patenka netiesiogiai, o tik kaip pasitikėjimo universalių „socialinio pasaulio dėsnių“ (ten pat; 421) išraiška, kuri, radikaliai atmesdama „komunizmo dėsnius“, priversta kompensuoti juos kita universalistine, politinio liberalizmo, dėsnių koncepcija, nors „postmoderniame“ pasaulyje bet kokia universalizmo koncepcija jau nebepasitikima.¹¹ Postkomunizmas atsisako priimti postfundacionalizmo nuostata, kritikuojančią universalizmo koncepcijas. Tačiau už tai sumoka kainą:

¹¹ Poststruktūralistinio neomarksizmo politikos teorijose *universalizmas* keičiamas *kontekstualizmu* (Mouffe 2000; 62–67).

prezentizmas implikuojamas glaudžiame politikos, technologijos ir scientizmo sąryšyje. Nors postkomunizmas deklaratyviai atmeta „ideologiją“, įskaitant materialius ir idealius aspektus, tačiau labiau vertina pagrindžiamąsias (fundacionalistines) moderniosios politikos ir mokslo figūras. Tiek komunizmas, tiek postkomunizmas puoselėja bendrą *technologinės modernizacijos* vaizdinį: „Technologinė, arba racionalistinė, vaizduotė šiomis dienomis yra universalistinė Vidurio Rytų Europoje“ (Heller 2000; 9). Technologiniai prezentizmo požymiai iš principo sutampa su metodologine *istoricizmo* samprata.¹²

Prezentizmo nuostata paremia *heteronomiškos politikos* sampratą, kuri suponuoja, kad piliečių politinę savivoką nulemia daugybė nepolitinių veiksnių. Prezentizmas atspindi heterogenišką kultūros skirtumų įvairovę, tiesiogiai susijusią su kapitalistinės gamybos ir vartojimo sistemos transformacijomis. Empirinė prezentizmo orientacija yra susijusi, nors iš pirmo žvilgsnio tai stebina, su „socialistinio realizmo“ būklės tendencijomis. Kaip pažymi Vytautas Rubavičius: „Socializmui būdingos įvairiopus stokos sąlygomis išsiugdęs stiprus vartojimo geismas tapo geru pagrindu sparčiau kurtis vartotojų visuomenei, įtikint nelygstama vartojimo „laisvės“ svarba“ (Rubavičius 2010; 19). Šis „bendras“ empirinis dviejų skirtingų visuomenės formų bruožas ne tik griaua *radikalaus lūžio* ir *nulinio atskaitos pagrindo* postkomunistinio įvykio momentu koncepciją, bet ir reikalauja skirti du požymius, būdingus šiai bendrai tendencijai, – *fragmentacijos* ir *pliuralizacijos*. Fragmentacija priskirtina *kapitalistinio liberalizmo*, o pliuralizacija – *liberaliosios demokratijos* sklaidai.

Ribų tarp šių reiškinių ištrynimasis suplaka į eklektišką visumą rinkos ekonomikos ir liberaliosios demokratijos problemas. Politinio pobūdžio reiškinys,

¹² Specifinis K. Popperio požiūris vadinamas *istoricizmu*, t.y. tokiu visuomenės mokslų traktavimu, „pasak kurio pagrindinis jų tikslas yra *istorinė prognozė*, o šis tikslas pasiekiamas atskleidžiant istorijos evoliucijos pagrindą sudarančius „ritmus“, „modelius“, „dėsnius“ bei „tendencijas“ (Popper 1992; 16). Šis požiūris skiriamas nuo *istorizmo*, siejamo su ekonominių, politinių, klasikinių interesų ir aiškinimo ryšiais, „kartais vadinamais žinojimo sociologija“ (ten pat; 31–2). Dabartiniu post-fundacionalizmo laikotarpiu istoricizmas reliatyvizuojasi: įgyja fragmentiškas, pliuralias, ciklines formas, kurios atmeta „dėsnius“, tačiau nepaaiškina, kokiomis prielaidomis remiasi ir kokios yra nesibaigiančio istorizavimo ribos.

pliuralizmas, suplakamas su fragmentacija, t.y. socialinio ir kultūros patyrimo atomizavimu, išskaidymu į paskiras dalis. Kadangi postkomunizmas neturi ilgalaikio dinamiškos demokratinės erdvės (*pliuralumo vienovėje*) konstravimo patyrimo, abstraktūs politinio liberalizmo principai leidžia pakankamai lengvai pritaikyti fragmentacijos koncepciją atrenkant ir akcentuojant ekonominio liberalizmo nuostatas. Prezentizmas sutampa su fragmentacijos, o ne pliuralizmo, tendencija. Vienpusiškai orientacijai suteikiamas „perėjimo“ vardas, tačiau teleologinės šio pavadinimo implikacijos nėra labai aiškios trūkstant politinės *pliuralizmo* – santykio tarp liberalios ir demokratinės sričių – dimensijos. Šį klausimą tinkamai formuluoja Williamas Outhwaite’as ir Larry Ray’us: postkomunizmo visuomenės išgyvena transformacijos procesą, tačiau „iš kur jos transformuojasi“ ir „kuria kryptimi“? (Outhwaite and Ray 2005; 22).

Nors postkomunizmas yra integrali gerokai platesnės šiuolaikinių postfenomenų aibės – nuo postmodernizmo iki postideologijos ir postistorijos – dalis, tačiau šis reiškinys traktuojamas kaip neproblemiškas ir nediskursyvus *kryptingo perėjimo* reiškinys. Ne visada identifikuojama, kad ši teleologija turi dvi skirtingas, nors ir susijusias puses. Pirmoji – *pliuralistinės transformacijos* – pusė akcentuoja postkomunistinės demokratijos tikslus, o antroji – fragmentacijos ir techninių transformacijos rodiklių – kapitalistinio liberalizmo tikslus. Postkomunizmo transformacijos susiejamos su *techninėmis* perėjimo sąlygomis, pavyzdžiui, demokratinės rinkimų sistemos, politinių partijų sistemos ir institucinės valdžios struktūros klausimais.

Techniškai „neišvengiamame“ būtinume sunyksta demokratijos subjektyvumas: tai, ką Pierre’as Rosanvallonas vadina *politiškumo istorija*: jos akiratyje yra ypatingi politiškumo momentai, demokratinės raidos paradoksai, problemos. Subjektyvumo problemą, kurios paprastai nepaiso liberalios demokratijos teorijos, Rosanvallonas kelia į pirmą vietą: „Kaip suprasti 1990-ųjų lūžį, kuris keistai rodo didėjantį nusivylimą demokratijos gyvenimu tuo pačiu momentu, kai komunizmo žlugimas, rodos, turėtų liudyti šio gyvenimo būdo

pranašumą?“ (Rosanvallon 2006; 189). Objektyvumo ir subjektyvumo, politikos ir politiškumo skirtys sudaro „neapibrėžtą“ analizės pagrindą, kuris politikos teoretikų tinkamai vadinamas *kritiniais demokratijos pagrindais* (Hendley 1998; 171–172).¹³

Postkomunizmas pasirodo ne grynuoju objektyvios „empirinės visuomenės“ pavidalu. Subjektyvus požiūris turi artikuliuoti politiškumo problemą. „Demokratija, – kaip pažymi Cornelius Castoriadis, – nėra vien tik teisė balsuoti antriniais klausimais“ (Castoriadis 1987; 98). Demokratija yra *savęs kūrimo procesas*, o ne tiesmukas išsilaisvinimo doktrinų – komunizmo, socializmo, liberalizmo – įgyvendinimas. Išvengti deterministinių istorizmo nuostatų ir uždarų analizės tendencijų padeda supratimas, kad bet kurie *socialiniai* reiškiniai sudaro *simbolinius* ryšius, kurie egzistuoja kaip savarankiška esamos tikrovės dalis (Castoriadis 1987; 117).

Jei prezentistinėje ekonominio liberalizmo formoje minimizuojama demokratija, išnyksta ir *konfliktas* tarp liberalizmo ir demokratijos, traktuotinas kaip politiškumo problema. Kaip pažymi Giovanni Sartori: XIX a. vyrauja *liberalus* elementas, o XX a. – *demokratinis* (Sartori 1987). XX amžiuje autoritarinė „socialistinės demokratijos“ forma padeda sužadinti nepasitikėjimą demokratijos (liaudies valdžios) samprata. XXI amžiuje privilegijuojamas *liberalizmo* (ekonominio) elementas. Vienaip ar kitaip, postkomunizmo problema neatskiriama nuo liberalizmo ir demokratijos tarpusavio santykio, kuris, akcentuojant *instrumentinę techninę* demokratijos įgyvendinimo pusę, sutampa su liberalizmo viršenybės gynimu: tiek J. Rawlsui, tiek „daugeliui kitų liberalų

¹³ Politikos ir politiškumo skirtis tam tikra prasme atitinka objektyvumo ir subjektyvumo skirtį. Šių skirčių svarbą parodo konkretus analizės pavyzdys knygoje *Sąjūdžio ištakų beiškant*: viena vertus, kaip teigia knygos autoriai, Lietuvos istorikai remiasi teze, kad Sąjūdžio išvakarėse Lietuvos visuomenė buvo labai fragmentuota; kita vertus, keliamas klausimas (kaip tyrimo tikslas), „kaip tariamai pasyvioje ir atomizuotoje sovietinėje visuomenėje galėjo susikurti kelis šimtus tūkstančių narių turintis gerai organizuotas ir veiksmingas judėjimas?“ (Ramonaitė, Kavaliauskaitė, Švedas 2011; 13).

atrodo, kad demokratija yra tik *causa instrumentalis*, jų politinei filosofijai tarnaujantis įrankis“ (Jokubaitis 2012; 143).

Kaip įrodinėja Alvydas Jokubaitis, liberaliosios demokratijos terminas slepia dviejų skirtingų filosofijų konfliktą: „Liberalai nori ginti demokratiją, bet demokratai nebūtinai nori ginti liberalizmą“ (ten pat; 140–141). Dalykas tas, kad politinio liberalizmo koncepcija, susidūrusi su nykstančio demokratinio (politiškumo) momento situacija skirtumų pliuralizmo sąlygomis, rekomenduoja tik formalią visuotinai galiojančios teisės prerogatyvą. Postkomunizmo epochoje stiprėja prezentistinės ekonominio liberalizmo ir kultūrinio pliuralizmo (skirtumų identiteto) koncepcijos, nepakankamai dėmesio skiriančios kintantiems liberalizmo ir demokratijos santykio klausimams, kuriuos darosi sunkiau apibrėžti nykstant *tautinės valstybės* ir *demokratijos* tarpusavio ryšių struktūrai. Kai tiek postkomunizmo, tiek postmodernizmo laikotarpiu išnyksta stabilaus ir galutinio pagrindimo galimybė, darosi svarbi diferenciacija tarp dviejų sąvokų, *politikos* ir *politiškumo*, ir tai, kaip apibrėžiamas politiškumo momentas nagrinėjant santykį tarp *radikalaus pliuralizmo* ir *demokratinio suvereniteto*.

Prezentizmo formos skiriamasis bruožas – *rinkos santykių* ir *fragmentacijos institutų* sutapimas. Šiuo specifiniu požiūriu, postkomunizmas, kiek šis reiškinytas tapatinamas su profesionalia institucine ir ekspertine politika, įgyja labai aišką *tikslą* – liberalaus pliuralizmo, akcentuojančio liberalizmo viršenybę, etosą. Postkomunizmas siekia legitimuoti *techninį* politinio liberalizmo pavidalą. Specifinis teleologinis vaizdinys jungia dvi pagrindines dalis – tranzitologinę modernizacijos teoriją ir globalizaciją kaip glaudų rinkos santykių ir demokratijos institutų suartinimą. Globalios raidos požiūriu, postkomunizmo poslinkiai politinio liberalizmo *formos* link yra ne tik spartūs, bet ir linijiniai, t.y. nukreipti į vienintelį tikslą ir atmetantys menkiausią liberalaus kapitalizmo kaip universalios procedūrinės demokratijos, tariant Michaelo Sandelo žodžiais, „procedūrinės respublikos“ (Sandel 2006), alternatyvą:

„1989-aisiais žlugus valstybinio socializmo režimams, o Kinijai netrukus atsigręžus į rinkos kapitalizmą, socializmas ir marksizmas traktuojami kaip praeities reiškiniai. Visuomenės, kurios, rodės, priešinasi kapitalizmui ir teikia vilčių alternatyvai, kapituliuoja, o jų sėkmė dabar dažnai matuojama atsižvelgiant į mastą, kuris liudija rinkos kapitalizmo išplėtojimą“ (Murthy 2009; 9).

Postkomunizmo ir prezentizmo veiksmų tarpusavio sąveika pastebima toli gražu ne iš karto. Neartikuliuojamos postideologijos, postmodernizmo sąvokos dar labiau paslepia šį ryšį. „Išėjus iš iliuzijų istorijos“ ir sudarius naują postistorinę visuomenės sutartį, viena vertus, vengiama linijinės „progreso“ sampratos ir apskritai istorizmo. Postkomunizmas tampa neutralia aiškinamąja schema, nors netgi post-komunizmo pavadinimas rodo, kad tai yra *istoristinė* samprata, nurodanti komunizmo refleksijos svarbą, kaip kad post-modernizmas liudija modernybės refleksiją.

Dalykas tas, kad į postkomunizmo reiškinio aiškinimą giliai integruojama istoristinė „progreso“ sąvoka, kuri visų pirma pabrėžia liberalųjį kapitalistinį, o ne demokratinį politinį, elementą, stiprėjant teorinei ir praktinei naujosios „fragmentacijos sutarties“ logikai – atomizacijos vaizdiniui: staigus komunistinės galios Rytų Europoje žlugimas traktuojamas kaip *demokratinio kapitalizmo* globalaus triumfo paliudijimas (Gray 1993; 202). Naujajame kapitalizme postkomunizmas randa seną vaizdinį,¹⁴ kurį transformuoja kaip „stiprų vartojimo geismą“ (Rubavičius 2010; 19) sovietinis komunizmas. Postkomunizmo sąlygomis politinę *pliuralumo* (ir be jos neišsivaizduojamą *pilietinės visuomenės*) idėją užgožia *demokratinio kapitalizmo*, tiksliau, *liberalaus kapitalizmo*, idėja, kuri liudija globalų socialinės fragmentacijos triumfą. Vienpusiškas turinio fragmentacijos akcentavimas pliuralistinę politinės formos problemą, kurios paskirtis yra atsakyti į klausimą, ar ir kaip galima vietinio, bendruomeniško

¹⁴ „Komunistų valdžia pabrėžtinai siekė sugriauti pilietinę visuomenę ir netgi „atomizuoti“ individus drausdama socialinių klasių arba vietinių bendruomenių organizavimąsi“ (Whitefield 2005; 7).

pobūdžio demokratija stiprėjant globaliai fragmentacijai, išstipdo „neutralioje“ prezentizmo nuostatoje.

1. 1. 4. Postkomunizmas, demokratija ir postdemokratija

Postkomunizmas yra kompleksiška trans-formacija, kurios svarbiausia dalis – *demokratijos* formos ir turinio sąveikos klausimai. Kiek pateisinamas yra „postmodernios politikos“, postindustrinės visuomenės“, „postkapitalizmo“, „postliberalizmo“ terminų vartojimas, tiek pateisinamas yra ir „postdemokratijos“ termino vartojimas. Tai rodo, kad *demokratija* patiria radikalias („post-“) transformacijas, su kuriomis, nori jis to ar nenori, susiduria postkomunizmas. Postkomunizmo politiškumo formos ir demokratijos ryšys yra abipusis: abu šie fenomenai patiria radikalias transformacijas, kurių centre yra kintantys galios lokalizavimo klausimai.

Konkretinant abstraktų „liberalios demokratijos“, t.y. formos, kurios siekia postkomunizmas, terminą pažymėtina, kad ši forma idealiai apima dvi idėjas – liberalią *autonomiškumo* (politinio subjekto gebėjimo formuoti tinkamą, gerą, gyvenimą) ir demokratinę *lygybės* (teisingo gyvenimo) idėją. Šiuo idealiu (dviejų idėjų derinimo) požiūriu, demokratija yra *radikalus* autonomijos projektas, kuris kvestionuoja visus, be išimties, socialinius institutus (Castoriadis 1991; 166). Taikant ne radikalią, o realistinio pliuralizmo sampratą, demokratija apima dvilypį, jeigu ne dualistinį, santykį. Viena vertus, demokratija yra tai, kas sukurta pačių žmonių, demos; kita vertus, tai kas sukurta, apima „daugiau“ negu tik esamą turinį, o taip pat – ir trokštamą demokratijos formą.¹⁵

Demokratijos dvilypumą nusako *postdemokratijos* terminas, apimantis įtampą tarp pačių žmonių kuriamos demokratijos ir žmonėms kuriamos

¹⁵ Forma apima dažnai nepakankamai įvertinamus *demokratinės vaizduotės* komponentus, vadintinus *radikaliu visuomenės instituto vaizdiniu* (Castoriadis 1987), *tuščia demokratijos erdve* (Lefort 1988), *dialoginiu bendruomenės steigimo momentu* (Rancière 1995), *politiškumo istorija* (Rosanvallon 2006).

demokratijos. Postkomunizmas po radikalaus demokratinio revoliucinio lūžio susiduria su politiškumo istorijos paradoksu – „demokratijos deficitu Europoje“ (Rosanvallon 2006; 219). Dėl šios priežasties postkomunizmo transformacijos klausimai yra integrali demokratinės transformacijos klausimų dalis, kurių problemiškesnė dalis – postdemokratikja kaip ekspertų valdžios forma.¹⁶

Paralelės tarp liberalių *rinkos santykių* ir *demokratinų institucijų* pirmasis komponentas nurodo *liberalų*, antrasis – *demokratinį*, perėjimo akcentus. Pereinamuoju laikotarpiu jų svarba didėja, o demokratijos savivoka ir siekiamas tikslas tampa dualistiniu. Pirmasis akcentas nurodo techninę procedūrinę sampratą, o antrasis – demokratinę posttotalitarinę problemą: kaip pliuralume galima identifikuoti demokratinį pradą ir kaip kompleksiškoje skirtumų politikoje galima rasti politinio bendrumo momentą?

Liberalizacija nebūtinai sutampa su demokratizacija. Problema yra ta, kad abstrakčios kalbos, universalios „politinės lygybės prizmės“ viršenybė (Jokubaitis 2006; 21), kurią postuluoja politinis liberalizmas, ištrina politikos ir politiškumo skirtį. *Didėja nuotolis* tarp profesionalios ekspertų politikos ir politiškumo kaip demokratinio bendrumo momento. *Radikalaus pliuralizmo*, reikalaujančio demokratinio momento savivokos, laikotarpiu problema sprendžiama atsigręžiant į „išlyginančią“ teisės tekstų galią, kurią M. Foucault sieja su episteminiu politinio „tiesos efekto“, o J. Rancière’as – „tiesos būdo“, sampratomis:

„Demokratija nėra paprasčiausias bendrosios teisės, įrašytos teisiniuose politiniuose tekstuose, dominavimas; politika nėra ir pliuralus aistrų dominavimas.

¹⁶ Jacques Rancière’as aptardamas demokratijos (liaudies valdžios) ir ochlokratijos (netvarkingos individualių tinkamų formų unifikacijos) sąveiką nuo Platono iki postsocializmo, atkleidžia istoriškumo vertikalės svarbą nagrinėjant postkomunizmo fenomeną. Pasak jo, atsisakydami analitiškai skirti *demos* ir *ochlos*, ne tik patenkame į uždaro progresyvizmo ratą, bet ir įteisiname postdemokratinę ekspertų valdžios formą: „Postdemokratija yra tikslus ochlokratijos ir tariamos jos priešybės, *epistemokratijos*, sutapimas: profesionaliausiųjų valdžios, natūraliai atsirandančios iš edukacinės sistemos režimo, darančio poveikį tiksliai apskaičiuojamam didesnių ar mažesnių pasitenkinimo šaltinių administravimui“ (Rancière 1995; 35).

Demokratija visų pirma yra faktiškumo lokalizacijų erdvė, besiribojanti su atsitiktinumu ir artikuliuojanti egalitarinius momentus pačiame formavimosi procese“ (Rancière 1995; 90–91)

Demokratinę politiškumo istoriją, kaip įrodinėja Alvydas Jokubaitis, gali lengvai sugriauti viena labiausiai paplitusių šiuolaikinio istorizmo formų – abstraktus universalistinis mąstymas teisių kategorijomis: „Mąstymas teisių kategorijomis nesunkiai gali sugriauti tiek moralinę, tiek politinę atsakomybę. Teisės skatina piliečių pasyvumą. Laisvos visuomenės piliečiams jos yra užtikrinamos beveik savaime, be kokių nors didesnių jų pačių pastangų. Pareigos reikalauja aktyvių veiksmų, sąmoningo įsipareigojimo ir aiškiai suvoktų intencijų“ (Jokubaitis 2008; 22). Politinis tęstinumo pertrūkis integruojamas į neapibrėžtą ir fragmentišką politiškumo lauką, kuriame, trūkstant istorinės vykstančių pokyčių savivokos, niveliuojantis vertybėms, politinių idėjų turinys abstrahuojamas ir atskiriamas nuo žmonių veiksmų: „Viskas virsta vertybėmis, bet kartu vis labiau suvokiamas vertės praradimas“ (Jokubaitis 2012; 34). Vertybės toli gražu ne visada įtraukiamos į politinės filosofijos analizės kontekstą.¹⁷

Postkomunizmas susiduria su žymiai sudėtingesne, negu tautinės valstybės ir demokratijos tarpusavio ryšių formavimosi laikotarpiu, problema: tuščia demokratijos erdvė, simboliškai sutampanti su teritoriniu tautinės valstybės vienetu, tampa postdemokratinė „hipererdvė“, dažnai dėl laiko-erdvės susitraukimo vadinama „globaliu kaimu“. Ši hipererdvė viršenybę teikia ne demokratiniam bendrumo ir tuščios demokratinės erdvės ribų, o liberaliems – fragmentiškumo, atsitiktinumui, pliuralumui – momentams. „Naujoji pasaulio tvarka“, kaip dažnai vadinama ši socialinė politinė forma, dar prieš komunizmo

¹⁷ „Kas šiandieną neskuba pritarti laisvės, racionalumo, komunikacijos, atsakomybės, kilnumo vertybėms ir žmogaus teisėms išpažinti tas pačias vertybes, – tol, kol tai yra paviršutiniškos deklaracijos, o ne filosofinė artikuliacija?“ (Nancy 1997; 19).

žlugimą „konceptualiai ištirpsta postmoderniuose fragmentuose ir atsitiktinumuose“ (Wood 1995; 9).

Kintantis liberalizmo ir demokratijos elementų santykis laipsniškai minimizuoja santykio tarp individualaus autonomiškumo (liberalaus principo) ir bendrosios valios (demokratijos principo) reikšmę: „stiprėjanti politiškumo sekuliarizacija atspindi faktą, kad mes gyvename demokratijos, grindžiamos valia, pabaigoje (Rosanvallon 2006; 224). Demokratija, netgi radikali liberalizmo kritikos atveju, gelbėjama modernizuojant naują laiką tomis pačiomis liberaliomis priemonėmis, t.y. postuluojuant neišnaikinamą pliuralizmo ir konflikto, *agonizmo*, pobūdį (Mouffe 2000). Vyraujant „naujojo socialumo“ sąlygoms privilegijuojama ekonominio liberalizmo pusė demokratijai atliekant veikiau pagalbinį vaidmenį – visų pirma teisiškai paremiant efektyvias liberalios ekonominės raidos priemones: „Liberalizmo ir demokratijos sąjunga liberalams suteikia progą naudotis demokratijos pranašumais ir autoritetu“ (Jokubaitis 2012; 144). Šis ypatingas socialinės politinės formos bruožas rodo, kad socialinis ir ekonominis reguliavimas ne išnyksta, o fragmentizuojasi ir tiesiog darosi sunkiau apibrėžiamas vyraujant „takioms“ (Bauman 1992) postmodernizmo sąlygoms.

Kompleksiški postkomunizmo, postistorizmo ir postdemokratijos ryšiai rodo, kad klaidinga traktuoti šiuos reiškinius remiantis anti-istoristiniu – staigaus išėjimo iš komunizmo ideologijos – kriterijumi, kuris savo ruožtu paverčiamas cikliška uždaru, chronologiniu kriterijumi. Nors istorizmo formos – įvairios, tačiau visos jos derina du svarbius požymius: 1) gebėjimą įtraukti bet kurią teiginį į istorinį kontekstą, 2) reflektuoti istoristinius savo pagrindus kaip „istorinį“ specifinio laikotarpio požiūrį, atspindintį ideologines „dabarties“ dimensijas. Šiuo požiūriu, svarbu išnagrinėti 1) postkomunizmo ir ideologijos pabaigos sutapimo momentą ir abiejų šių reiškinių tarpusavio ryšius, 2) postkomunizmo ir postmodernizmo tarpusavio ryšius.

1. 2. Postkomunizmas ir ideologija

1. 2. 1. Postkomunizmo ideologinis minimalizmas

Politiškumo komponento de-politizavimas eina lygia greta su istorizmo komponentų neutralizavimu. Tai galima perteikti kaip postkomunizmo įvykio ideologinio minimizavimo tendenciją, kurios centre – „kitas“ istorinės būtinybės pasakojimas, kuriam suteikiama „neutralaus istorizmo“ (prezentizmo) prasmė. Tai bandymas skirtingų istorinių *politiškumo formų* tarpusavio sąveiką galiausiai redukuoti į vienintelę „liberalaus istorizmo“ formą (žr.: Fukuyama 1989, Fukuyama 1992).

Postkomunistinių transformacijų tyrimai paprastai siejami su „adekvačiu minimalistiniu, arba elektorato, demokratijos modeliu“ (Dryzek, Holmes 2002; 6).¹⁸ Tai nėra tik atsitiktinis pasirinkimas: postkomunizmo perėjimui skirtas „apibrėžtas“ laikas, todėl perėjimo modelio pasirinkimas turi būti pakankamai aiškus, jei tik norima pasiekti minimalų rezultatą, kurį daugelius tyrėjų, praėjus tik dešimčiai metų, laiko „jau įgyvendintu“ (žr. Dryzek, Holmes 2000; 1045).

Postkomunizmas randasi *moderniosios tautinės valstybės* ir *demokratijos* abipusių ryšių silpnėjimo, „teritorinio išardymo“ ir „postmoderniai persiklojančių valdžių“ (Ruggie 1993; Ansell 2004) formavimosi laikotarpiu. Šiomis sudėtingomis sąlygomis „perėjimo“ modelio pasirinkimas atrodo paprastas ir patikimas: atrandamas sprendimas – minimalistinis *demokratijos liberalizavimo* modelis. Pasirinkimą sustiprina bendroji demokratijos problema: šiuo prieštaringu laikotarpiu Vakarų demokratijose randamas besikalantis „latentiškas totalitarinis potencialas“ (Wolin 2004; 520). Daroma prielaida, kad demokratijos nesėkmes

¹⁸ *Minimalistinio* modelio ištakos yra Josepho Schumpeterio *realistinės demokratijos* kaip kovos dėl elektorato tarp besivaržančių elito grupių samprata. Nors demokratijos teoretikai, kaip pažymi Johnas Dryzekas ir Leslie Holmesas, minimalistinio modelio atsisako, tačiau šis modelis tebėra populiarus tarp tranzitologų (Dryzek, Holmes 2002; 7).

gali kompensuoti stiprėjančio neoliberalizmo tendencijos: „Postkomunizmą paremia neoliberalizmo triumfas ir globalizacijos paradigmos stiprėjimas“ (Sakwa 1999; 103).

Šie sutapimai neabejotinai stiprina iš pažiūros skirtingų procesų *naujum* idėją. Postkomunizmo *naujum* samprata akcentuoja horizontalų (neoliberalų ir globalų) lygmenį ir minimizuoja vertikalų, atsiribodama nuo komunistinės praeities. Substancinė demokratinė forma, kuri ypač matoma pradiniu postkomunizmo revoliucijos laikotarpiu, atskiriama nuo savo pačios prieštaringos legitimacinės istorijos. Tai galima pavadinti sudvigubintu *postliberalizmo* momentu: postkomunizmas nusigręžia nuo prieštaringos praeities ir besąlygiškai orientuojasi į standartizuotą neoliberalizmo praktiką.¹⁹ Užtuot tapęs „postmoderniu“ vėlyvosios modernybės reiškiniu, „atgręžiančiu savo žvilgsnį į patį save“ (Bauman 1991; 4), postkomunizmas pasirenka minimalistinį, mažiau problemišką, demokratijos liberalizavimo kelią.

Minimalistinė postliberalizmo prielaida susideda iš dviejų pagrindinių dalių: a) periodiškų rinkiminių socialinės legitimacijos procedūrų ir b) pastovaus liberalios demokratinės konsolidacijos vaizdinio, kurio forma – minimalistinė. Interesų, politinių partijų, elito grupių tarpusavio varžymasis laikomas pastoviu dydžiu, kuris, politiškumo istorijos požiūriu, nekvestionuojamas. Minimalizmas sekuliarizuoja ideologinę liberalizmo programos pusę konstruodamas „neutralią“ postliberalizmo kalbą: „Demokratizacija reikalauja atviro varžymosi dėl teisės įgyti valdžios kontrolę, o tai savo ruožtu reikalauja laisvų ir konkurencingų

¹⁹ Šiame darbe akcentuojamas ideologinių *postliberalaus pliuralizmo* pusių neutralizavimas postkomunizmo sąlygomis. Neoliberalizmas, kaip teigiama, neutralizuoja savo paties ideologinį krūvį pabrėžtinai remdamasis minimalistine demokratinė retorika. Pridurtina, kad termino „postliberalus“ vartojimas iš principo neprieštarauja Johno Gray'aus *post-liberalizmo* koncepcijai, kuri kreipia dėmesį į tai, kad liberali ideologija Vakaruose tampa „fundamentalistine“ ir yra „priešiška beveik kiekvienam pilietinės visuomenės aspektui“ (Gray 1993; 327). Šiame darbe postliberalizmas traktuojamas kaip nekritiška neoliberalizmo principų adaptacija postkomunizmo nuostatoje. Darbe labiau akcentuojama ne pilietinės visuomenės, kuri postkomunizmo sąlygomis įgyja veikiau deklaratyvią „diskusinę“ kalbinių žaidimų (*skirtumų liberalizmo* – C. Schmitto apibrėžta žodžio reikšme) formą, o *demokratinio bendrumo* ir *liberalaus pliuralumo* tarpusavio santykio problema.

rinkimų, kurių rezultatai lemia, kas valdo. Vartojant šiuos apibrėžimus darosi aišku, kad negali būti liberalizacijos be demokratizacijos“ (Linz, Stepan 1996; 3).

Demokratizacija tampa liberalizacija ir, atvirkščiai, liberalizacija tampa demokratizacija. Postideologinė *demokratijos liberalizacijos* tezė yra esminė siekiant suprasti kintančią postkomunizmo formą, o ne tik minimalistinį postliberalizmo turinį. *Perėjimo* momentas, kurį, kaip teigta, reikia skirti nuo *transformacinio* momento, nepagrįstai susiejamas su vienintele postkomunistinės demokratijos forma – socialine procedūrine legitimacija, kuri remiasi liberaliu visuomenės kaip *pliuralistinės asociacijos*, visų pirma balsavimo procedūrų, interesų grupių varžymosi ir „viešosios nuomonės“, vaizdiniu. Realistinis minimalizmo modelis sutapatinamas su viešosios nuomonės, statistinės daugumos, samprata. Tai yra postliberalaus imanentizmo ištakos.

Postkomunizmo demokratija, išėjusi iš koherentiškos mitologinės komunizmo ideologijos, tampa sekuliarizuota, t.y. pamatuojama remiantis atitinkamų socialinių procedūrų priemonėmis. Postliberalizmo dichotomija – priešprieša tarp ideologizuotos *ne liberalios demokratinės* visuomenės ir deideologizuotos *liberalios demokratinės* visuomenės – teikia reikiamas sąvokas ir kategorijas, visų pirma neišnaikinamos priešpriešos tarp totalitarizmo ir liberalizmo. Tačiau paradoksas yra tas, kad panaudojama ne liberalizmo, o marksizmo dialektikos figūra. Viena koherentiška ideologija atmetama remiantis kita koherentiška ideologija. Tiesa, pakeitimas vadinamas postideologija, orientuota į tariamai neutralų požiūrį.²⁰

Šis požiūris reikalauja diferencijuoti pernelyg abstraktų „išėjimo iš ideologijos“ momentą, atsisakyti dichotomijų ir konceptualių dialektinių figūrų,

²⁰ „Dialektika“ suteikia akivaizdų pranašumą liberaliajai perėjimo pusei. „Perėjimo“ dialektikoje niveliuojamos trys iš esmės skirtingos *demokratinio bendrumo* formos: a) *gyventojų daugumos*, t.y. skaičiaus, forma, b) negatyvi *ne dalinumo*, t.y. bešališko politiškumo principo, forma, c) moralinio universalumo, t.y. vertybių, dėl kurių sutariama, forma (Rosanvallon 2008; 112–114). Niveliavimo rezultatas – *liberalaus pliuralumo*, t.y. asociacijos, grindžiamos neutraliu dalinumo ir atomizacijos vaizdiniu, samprata.

perimtų iš „komunistinio“ periodo. Minėta dialektinė figūra privilegijuoja „naujumo“ momentą kaip neutralią prielaidą, kuria grindžiamas paskesnis postliberalizmo pasakojimas. Problema yra ta, kad postkomunizmo minimalizmas vargu ar pabėga nuo ideologijos. Ideologijos sąvoka, kaip teigia Michelis Foucault, visada virtualiai oponuoja „realybės“ ir „tiesos“ sampratoms ir nurodo „antrinę poziciją“, kuri funkcionuoja kaip infrastruktūra, todėl turi būti vartojama apdariai (Foucault 1984a; 60).

Vadinasi, „perėjimo“ tikrovė neturi būti traktuojama kaip istoriografinė (tik aprašomoji), nes ji yra prieštaringa ir ideologiniu (turinio), ir politiškumo istorijos (formos) požiūriais. Demokratinė „daugumos“ idėja, kitaip nei teigia postliberalizmas, apima ne tik minimalistinę, statistiškai pamatuojamą, bet ir *substancinę* demokratinio bendrumo formą, kurios legitimumo niekada negalima visiškai sekuliarizuoti.²¹ Minimalistinę postkomunizmo formą galima išskirti kaip tipą ir jį aprašyti horizontaliame lygmenyje. Tačiau minimalizmą tik dirbtinai galima atskirti nuo kitų tos pačios visuomenės demokratijos formų, kurios turi ilgesnę, kad ir prieštaringą, politiškumo istoriją. Šiuo požiūriu, postliberalizmas traktuotinas kaip pasyvizacijos tendencija, teikianti pranašumą šališkai atomistinei, asociacinei procedūrinei, utilitarinei statistinei postkomunizmo formai. „Pliuralistinės asociacijos“ bendrumas redukuojamas į vienintelę utilitarinės legitimacijos (interesų grupių naudos, kurią skatina minimalistinis demokratinio varžymosi principas) rūšį. Politinės idėjos, simbolinės politiškumo problemos, padalijimai, perskyros, antinomijos nuvertinamos.

Postliberalizmo reiškinių prigimtis sutampa su postideologijos bei postistorijos laiko momentais, kuriuos postuluoja neoliberalizmas. Postkomunizmas neutralizuoja specifinį ideologinį momentą, kuris po neutralizacijos tampa deideologizuotu postliberalizmu. *Deideologizacija*

²¹ Substancinio demokratijos legitimumo momentas nurodo ne horizontalų, viešosios nuomonės, bet vertikalų, politiškumo istorijos, momentą, kuris, kaip minėta, negali būti visiškai sekuliarizuotas, deideologizuotas, minimalizuotas ir formalizuotas. Substanciniai demokratijos momentai yra alternatyvų minimalistiniam postliberalizmo modeliui prielaida.

įgyvendinama formalizuojant tariamai neutralų ryšį tarp ekonominio liberalizmo ir demokratijos. Šio proceso metu *ekonominio liberalizmo* samprata sutampa su *liberaliosios demokratijos* samprata. *Naujosioms* (postkomunizmo) demokratijoms svarbi tampa Šaltojo karo tarpsnio modernizacijos/liberalizacijos teorija, kurią savo ruožtu prikelia F. Fukuyama'os *istorijos pabaigos* tezė, primenanti seną įsitikinimą, kad modernizacijos teorija yra vienintelis tinkamas, „postideologinis“, kelias.

Ideologijos negalima atmesti remiantis ideologija.²² Tačiau būtent taip ir įvyksta vadinamoju „postideologijos“ laikotarpiu, kai efektyvūs perėjimo principai *deideologizuojami* išvirkščioje „išėjimo iš komunizmo ideologijos“ tezeje. Nors ideologiškai konstruojama kriterijų, akcentuojančių progresyvius ekonominius ir teisinius politinio liberalizmo principus, aibė, tačiau esminis dėmesys perkeliamas į demokratijos kriterijų minimizaciją, formalizaciją ir neutralizaciją. Šio neutralizavimo rezultatas yra tas, kad substancinė postkomunizmo forma tampa liberali, o formalus jos turinys – demokratinis minimalistinis. Šios specifinės postkomunizmo formos ypatumai lemia, kad „pereinamoju“ laikotarpiu pirmenybė teikiama modeliui, susijusiam su *minimalistine* nuostata, kuri, viena vertus, Vakarų politikos teorijoje praranda turėtas privilegijas, tačiau, kita vertus, atgyja būtent postkomunizmo tyrinėjimuose.²³

Postkomunizmo demokratinės revoliucijos momentą reikia skaidyti į dvi – *ideologinę* ir *progresyvistinę* – dalis. Didelė dalis postkomunizmo analitikų šio momento nediferencijuoja, todėl susiduria su problema. Labai dažnai teigiama,

²² Ideologijos negalima paneigti remiantis ideologija. Tačiau, rodos, šiuo abejotinu principu remiasi ne tik neomodernizacijos teorijos, grindžiamos neoliberalia „išėjimo iš ideologijų amžiaus“ idėja, bet ir poststruktūralizmo politiniai teoretikai, kurie eina taip toli, kad paskelbia, jog ideologijų apskritai nėra, niekada nebuvo ir negali būti (žr.: MacKenzie, Malešević; 2002).

²³ „Nors ši elitistinių, minimalistinių, elektoratinių, poliarchinių ir empirinių demokratijos teorijų šeima praranda amžiaus viduryje, galima sakyti, turėtą monopoliją politinėje teorijoje, tačiau tampa vyraujanti dabartinėje perėjimo ir konsolidacijos literatūroje“ (Dryzek, Holmes 2000; 1045).

kad postkomunizmo revoliucija yra *ne revoliucinė* arba netgi *antirevoliucinė*.²⁴ Taikant *progresyvizmo* kriterijų postkomunizmo revoliucija iš tikro yra „antirevoliucinė“, t.y. siekianti sugrįžti į *normalią* minimalistinės ekonominio liberalizmo demokratijos būklę. Tačiau, taikant *ideologinį* kriterijų, kurį postkomunizmas paslepia minimalistinės demokratijos retorikoje, postkomunizmo revoliucija yra „revoliucinė“, t.y. radikaliai keičianti ne tik ekonomiką, bet ir ideologinę infrastruktūrą. *Progresyvistinis* postkomunizmo revoliucijos momentas yra normalus taikomasis, akcentuojantis glaudų ryšį tarp procedūrinės demokratijos ir ekonominės raidos lygmens, o ideologinis momentas – revoliucinis, radikaliai keičiantis visuomenės, kuri vadinama *naująja demokratija*, pasaulėžiūrą ir ideologinę kasdienio gyvenimo infrastruktūrą. Neutralizuota postliberalizmo ideologija iš esmės keičia visuomenę ir demokratinius jos pagrindus drauge gebėdama išvengti šių dienų „kontrademokratijos“ diskurso.

Postkomunizmo demokratinės revoliucijos problema nepakankamai artikuliuojama *diferenciacijos* tarp liberalizmo ir demokratijos elementų aspektu. Pernelyg abstrakti dichotomija tarp totalitarizmo (komunizmo) ir liberalizmo (postkomunizmo), suporuota su ideologijos pabaigos teze, parengia prielaidas, leidžiančias minimizuoti demokratiją remiantis postliberalizmo priemonėmis, antrojo lygmens ideologinių nuostatų (atrankos principų) infrastruktūra.²⁵ Atsižvelgiant į nurodytus kriterijus visiškai nepagrįstas yra teiginys, kad postideologija yra „neutralios tvarkos“ reiškiny. *Ideologijos*, kaip pažymi

²⁴ Postkomunizmo revoliucijoms, kaip teigia Jūrgenas Habermasas dar 1990-aisiais, visiškai trūksta 1) naujų ir 2) orientuotų į ateitį idėjų (Habermas 1990; 5). Kaip rašo Stefanus Aueris, paskutiniosios XX a. revoliucijos yra keistos: save apribojančios revoliucijos, radikaliai nenutraukiančios ryšių su praeitimi, todėl neatitinkančios jokios įprastos revoliucinių pokyčių Europoje sampratos (Auer 2004; 364). Postkomunistinės revoliucijos neatitinka tradicinės „revoliucijos“ sampratos (Therborn 2008; xv), kurdamos ateitį šios revoliucijos „neturi jokios utopinės ateities vizijos“ (Ray 1997; 548), pagrindinis jų tikslas – konservatyvus grįžimas į normalią būklę (Wydra 2008; 35). Haroldas Wydra postkomunistines revoliucijas vadina netgi „anti-revoliucinėmis 1989-1991 metų revoliucijomis“ (Wydra 2008; 35–40). Dalykas tas, kad suspenduojama bet kuri idėja, bent kiek panaši į „socialinę utopiją“. Vertinama realistinė turinio politika, o ne socialinė vaizduotė, orientuota į simbolinių politiškumo formų analizę.

²⁵ Postideologija, remiantis ideologijų tyrėjo Johno Thompsono nuorodomis, traktuotina kaip specializuotos atrankos orientacija, *tam tikras* temas atrenkanti *kitų temų* sąskaita (Thompson 1984; 120).

šiuolaikinių ideologijų tyrinėtojas Michaelas Freedenas, yra politinio veiksmo bruožas (Freeden 2006; 19). Postideologija, arba stebuklingas „išsilaisvinimas iš ideologijos“, liudija, kad ideologija paslepia save kaip ideologiją:

„Pakanka prisiminti tikro socializmo dezintegraciją: socializmas buvo suvokiamas kaip „ideologinės“ priespaudos ir indoktrinacijos taisyklė, tuo tarpu perėjimas į demokratiją ir kapitalizmą buvo patiriamas kaip išsilaisvinimas iš ideologinės prievartos – tačiau ar pati „išsilaisvinimo“ patirtis, kurios metu politinės partijos ir rinkos ekonomika buvo suvokiamos kaip „neideologinės“, kaip „natūrali dalykų padėtis“, nėra ideologija *par excellence*? Mūsų manymu, šis bruožas yra universalus: nėra ideologijos, kuri nesiektų savęs įtvirtinti atsiribodama nuo kitos „grynos ideologijos“. (Žižek 2005; 95)

Neidentifikuojama ideologinė priešprieša tarp komunizmo ir liberalizmo, būdinga postkomunizmo tikrovei, slepia du papildomus aspektus – transcendentinį ir imanentinį. Transcendentinį, negatyvų komunizmo ideologijos modusą postkomunizmas pakeičia pozityviu minimalistinės demokratijos imanentizmu. Postliberalizmo lankstumas reikalauja kelti papildomą klausimą apie postideologinį perėjimo momentą. Šis momentas liudija, kad tariamai naujas išėjimas iš *istorijos* ir *ideologijos* amžių toli gražu nėra originalus. Dar prieš komunizmo sistemos žlugimą, Šaltojo karo laikotarpiu, Vakaruose plačiai paplinta Danielo Bello *ideologijos pabaigos* (Bell 2003) tezė, nurodanti aiškia liberalios modernizacijos kryptį ir neišvengiamą „disidentų“ (įskaitant ne tik Rytų bloką, bet ir radikalius demokratinius sąjūdžius) atsilikimą nuo progresyvios modernizacijos logikos.

Naujasis postkomunizmo momentas suteikia gerą progą prisiminti šią tezę tiek postmodernizmo, tiek politinio liberalizmo filosofams. Kai liberalios demokratijos *konceptija* sutampa su cikline, pertekline ekonominiu *liberalizmo* praktika, „istorija liaujasi egzistuoti“ (Baudrilard 1994), o liberali demokratija

tampa „baigtine žmonių valdymo forma“ (Fukuyama 1992; xi). Skirtumas – nedidelis: *ideologijos* istorizavimas keičiamas *ideologijos pabaigos* istorizavimu. O tai verčia kelti klausimą: ideologija gali būti skirtingais būdais istorizuojama, tačiau ar gali būti istorizuojama ideologijos *pabaiga*? Galbūt „tikroji“ šių dienų ideologijos pabaiga sutampa su „tikraja“ istorinės būtinybės pradžia, kurią atitinka aukštyn kojomis apversta Karlo Marxo prognozė: „Toks liberalizmas (originale – komunizmas) yra baigtumą pasiekęs natūralizmas“ (Marksas 1986; 389)?

„Baigtumą pasiekęs natūralizmas“, kad ir kokia tai būtų versija – liberali ar komunistinė,²⁶ – yra nepasitikėjimo ir nusivylimo modernybės *determinizmu* rezultatas. Determinizmo ir ideologijos ryšiai šiomis dienomis darosi lankstesni ir ambivalentiški. Nors tai suteikia šansą „socialinės transformacijos idėjai išsilaisvinti iš istorijos suvaržymų ir nusivylimų“ (Wood 1995; 10), tačiau vargu ar šis „išsilaisvinimas“ yra istorijos pabaiga, nes determinizmo požymių įgyja neoliberalizmo ir neopluralizmo suporavimas: „Nuo aštuntojo dešimtmečio pliuralistinė politinės analizės tradicija, pabrėžianti priežastinį kolektyvinių socialinių veikėjų pirmumą, įžengia į neopluralizmo tarpsnį“ (Hicks, Lechner 2005; 54). Politikos teoretikai, kurie po komunizmo Rytų Europoje žlugimo pažymi, kad revoliuciniai politiniai įvykiai dar nėra *modernybės pabaiga*, tinkamai primena istorizmo klausimus: „<...> turėtume kalbėti ne tik apie pabaigas, bet ir apie pradžias“ (Giddens 2002; 290).

Šiuo požiūriu, postkomunizmo *pradžios* momentas laikytinas liberaliosios demokratijos *istorinio laiko* modernizavimu, – tik šįkart per gana trumpą „perėjimo“ laikotarpį. Vadinasi, perėjimo „pradžios“ ir „pabaigos“ momentai nėra atskirti, bet, priešingai, tarp savęs susipynę. Postkomunizmo „perėjimui“ skirtas

²⁶ Slavojus Žižekas gina priešingą, komunistinio natūralizmo, versiją įrodinėdamas, kad „postmoderniosios visuomenės“, „rizikos visuomenės“, „informacinės visuomenės“, „postindustrinės visuomenės“ sampratos, siekdamas apčiuopti naujumą, praleidžia esminį dalyką, kad *naujumą* reikia analizuoti pasitelkus tai, kas yra „amžina“ sename: „Jei komunizmas iš tikrųjų yra „amžina“ idėja, tai ji atsiskleidžia hėgeliškame „konkrečiame universalizme“: idėja yra amžina ne kaip abstrakčių universalių bruožų aibė, kurią galima taikyti visur, bet kaip kartotinis išradimas kiekviename naujoje istorinėje situacijoje“ (Žižek 2009; 6).

trumpas laikas rodo, kad šis reiškinys yra integrali modernybės ir Apšvietos epochos ideologijos dalis. Esminis skirtumas yra tas: jei Švietimo tarpsnio ideologija yra tankiai suaustų *idealy* visuma, kurią tikimasi įgyvendinti per gana ilgą laikotarpį, tai postkomunizmo ideologijos pabaiga nurodo gerokai trumpesnę *materialų technologinį* perėjimo kelią. Kai ideologija sutampa su realybe, o realybė – su ideologija, nebelieka jokių aiškių skirčių ir galimų palyginimų, išskyrus vienodumo tendenciją – minėtą neoliberalizmo ir neopliuralizmo, pabrėžiančio skirtumų politiką, suporavimą. Pati skirtumų samprata klasikinio pliuralizmo laikotarpiu iš esmės skiriasi nuo skirtumų sampratos neopliuralizmo epochoje: pirmuoju atveju ideologijų ribos yra pakankamai aiškios, o antruoju – jos ištrinamos.

Visiškai eliminavus *ideologijų problemą* politika (grynoji institucinė politika) tampa saugi, t.y. grindžiama patikimu liberaliosios demokratijos, modeliu. Kadangi šis modelis yra ne dabarties, o tik „saugi“ ateities būklė, atsiranda asimetrija: juo labiau akcentuojama politinio liberalizmo praktika, turinti idealią linijinės transformacijos formą, tuo labiau ignoruojami demokratinio lygmens prieštaravimai, kurie laikomi priklausomais nuo postideologinės politinio liberalizmo formos. Dėl šios priežasties klaidinga laikyti „išėjimą iš komunizmo ideologijos“ aiškiu sprendimu. Priešingai, pati ideologijos neutralizavimo praktika traktuotina kaip koherentiško ideologinio mito kūrimo *problema* formuojantis naujoms, kompleksinėms ideologijos pabaigos sąlygoms. Formos požiūriu, neapibrėžtą postkomunizmo tapatybę formuoja ne praradimas (išėjimas iš komunizmo ideologijos) ir įgijimas (liberaliosios demokratijos tikrovės įkūnijimas), bet ir ideologinių, o kartu ir demokratinų, sąlygų, aplinkybių ir ribų įsisąmoninimas.

Įprastas *klasifikacinis* požiūris į ideologiją, politiškumo filosofijos požiūriu, yra netinkamas, nes niveliuoja glaudų ideologijos santykį su dabartimi. Klasifikacinis požiūris įžvelgia praeities ideologijas, leidžia identifikuoti ir analizuoti atitinkamas tendencijas. Vis dėlto, tik susidūręs su dabarties

prieštaravimais, pasirenka „ateitį“ kaip išskirtinį dabarties modeliavimo kriterijų, kažkodėl laikydamas šį kriterijų „ne ideologiniu“. Šiuo požiūriu, postkomunizmas patenka į prezentizmo aklavietę.²⁷ Dėl nepakankamai artikuliuotų ryšių tarp demokratinio ir liberalaus komponentų išnyksta neišnaikinama politiškumo įtampa, o transformacijos problemos tiesiog keičiamos perėjimo postulatais. Politiškumo forma, identifikuojanti demokratinį *bendrumo* momentą, visiškai sutampa su pliuraliu liberaliosios demokratijos *turiniu*. Mėginimas neutralizuoti ideologinį lygmenį virsta kliūtimi, trukdančia įžvelgti liberalios ideologinės politikos ir demokratinio politiškumo momento tarpusavio įtampas.

Ideologijos neutralizavimo rezultatas yra tas, kad įžvelgiama tik praeities ideologinė pozicija, tačiau išleidžiama iš akių dabarties ideologinė opozicija. Postkomunizmo tyrinėtojai aiškiai identifikuoja praeities ideologinę poziciją kaip modernizuojantį *linijinės transformacijos* reiškinį. Tačiau dabarties ideologinės opozicijos – analogiškos *linijinės transformacijos* mąstymo ir veiklos formos – neižvelgia. Antruoju atveju paprastai pasirenkami prezentizmo kriterijai: postkomunizmo reiškinį galima identifikuoti nagrinėjant ypač a) praktiką, b) vertybes, nuostatas ir orientacijas (Holmes 1997; 3). Tačiau vien tik kintančių ekonominio liberalizmo praktikos tendencijų ir nuo šios infrastruktūrinės praktikos priklausančių nuostatų fiksavimas išleidžia iš akių ideologinės politikos ir politiškumo skirtumų ir tarpusavio įtampos problemas.

1. 2. 2. Kontrdemokratiniai ir antidemokratiniai postkomunizmo elementai

Konvenciniai postkomunizmo apibrėžimai apima „kontr-“ ir „anti-“ argumentus, kuriuos galima apibendrinti remiantis šiuo teiginiu: postkomunizmas

²⁷ Pažymėtina, kad, turinio požiūriu, ideologinė simbolių (reprezentacijų) internalizacija būdinga ir komunizmui, ir kapitalizmui: „Kapitalizmas šlovinamas suprekinimo būduose, o ne kaip viešasis ritualas, ir tai daro atomizuojančią, nuraminančią įtaką“ (Burawoy, Lukacs; 1992; 167).

save identifikuoja visų pirma kaip radikalią komunistinės ideologijos, totalitarizmo, istoricizmo ir marksistinės pasaulėžiūros *priešpriešą*. Postkomunizmo istorinė misija – atmesti marksistinį požiūrį į istoriją kaip totalią ideologiją. Kitaip tariant, postkomunizmas yra visiškai priešinga, nei „totali ideologija“, būklė. Postkomunizmas yra radikali totalios ideologijos kritika ir besąlygiškas išėjimas iš šios ideologijos.²⁸

Iš tikro: totalitarinė ideologija yra pagrindinis komunistinės visuomenės radikalios transformacijos instrumentas. Todėl, besąlygiškai atmetus totalitarinę ideologiją, pagrįstai tikimasi sugrįžti į normalią sociopolitinę būklę, kurią atitinka idealusis liberaliosios demokratijos modelis. Postkomunistinio perėjimo schema įgyja dichotominę formą – *totalitarinei ideologijai* priešpriešinama *liberalioji demokratija*. Vis dėlto lieka neatsakyta į svarbų pokyčių klausimą: kuo remiantis – politika, ekonomika, ideologija, mokslu ir pan. – atmetama totalitarinė komunistinio ideologija? Pavyzdžiui, marksistinė ideologijos koncepcija buvo traktuojama kaip radikalios kritikos ir atmetimo instrumentas, leisiantis radikaliai pertvarkyti visuomenę. Postkomunizmo laikotarpiu ryškėja marksistinė dialektinė ironija: ideologija (komunizmo) atmetama remiantis ideologija (politinio liberalizmo).²⁹ Nors ši priešprieša, kalbant formaliai, nėra klaidinga, tačiau palieka nuošalyje kai kuriuos materialios infrastruktūros klausimus, bendrus komunistinio totalitariniam ir postkomunizmo posttotalitariniam laikotarpiams.

Remiantis „infrastruktūriniu“ kriterijumi galima neprieštaringai teigti, kad postkomunizmo visuomenės „išėiti iš komunizmo“ pradeda dar prieš komunizmo žlugimą: vėlyvosios komunizmo sistemos, kaip pažymi komunizmo tyrinėtojai, didžiąja dalimi atsisako į ateitį orientuotų įsitikinimų ir pradeda remtis kriterijais, akcentuojančiais *geresnio gyvenimo* standartus (Sakwa 1999; 29; Rubavičius

²⁸ Šis požiūris transformaciją apibrėžia kaip laikiną reiškinį, o ideologiją – kaip „išėjimo iš komunizmo orientaciją“ (Norkus 2008; 326), dažnai pabrėžiant pliuralizacijos kryptį: „Išėjimas iš autoritarinių politinių sistemų ir transformacija į pliuralistiškesnes politikos formas“ (King 2010; 88).

²⁹ *Demokratijos liberalizavimo* tendencija, kaip įrodinėta šiame darbe, galime laikyti globalia ideologine politinio liberalizmo tendencija.

2010). Be to, reikia skirti, kaip pagrįstai nurodo Johnas Gray'us, „mitopoetini“ ir „pragmatini“ komunistinės ideologijos aspektus: „Komunistinėse visuomenėse, kuriose marksizmas institucionalizuojamas kaip oficialioji ideologija, mitopoetiniai jos elementai iš tikro nėra labai svarbūs. Kad ir kaip sureikšminamas Lenino kultas, marksistinė ideologija čia funkcionuoja kaip hobsiška tvarka, kaip politinės disciplinos instrumentas, nedarantis poveikio dvasiniam gyvenimui“ (Gray 1993; 83). Šie „pragmatiniai“ ideologijos bruožai rodo, kad a) ideologijos negalima atmesti remiantis ideologija, 2) ideologiją reikia diferencijuoti skiriant *kontrdemokratinus* (politiškumo istorijos ir pilietinės visuomenės) ir *antidemokratinus* (naikinančius politiško istorijos ir pilietinės visuomenės veiksmus) elementus.³⁰

Remiantis šiais dviem principais galima teigti, kad totalios komunizmo ideologijos ir procedūrinės liberaliosios demokratijos priešpriešinimas palieka nuošalyje ideologinius totalitarizmo infrastruktūros ir posttotalitarizmo infrastruktūros santykio klausimus. Priešingu atveju, pokyčių istorija tampa „akla“. Neskiriant kontrdemokratijos ir antidemokratijos elementų ideologijoje komunizmo ideologija įgyja imunitetą „išoriniam“ postkomunizmo žvilgsniui. Uždara komunistinė tapatybė, sutampanti pati su savimi, kaip pažymi J. Kołakowski's, „turi absoliutų imunitetą visiems faktams ir argumentams *iš išorės*“ (Kołakowski 1978; 452).

Su šia problema susiduria postkomunizmas, ištrindamas skirtingas interpretacines praeities, dabarties ir ateities perskyras ir „iš išorės“

³⁰ Šiuo dvejopu požiūriu, postkomunizmas traktuotinas kaip post-totalitarizmo problema, tiksliau, kaip visuomenės politiško prigimties klausimas: kaip galima sukurti ir stiprinti demokratinio momento pliuralistinėje visuomenėje savivoką ir tuos pilietinio visuomenės gyvenimo institutus, prieš kuriuos nukreiptos totalitarinės prigimties institucijos? Minimalistinė demokratijos liberalizavimo tendencija susiduria su „realizmo“ problema. Šio požiūrio „ambicijų nuosaikumas“ (minimalizmas), kaip pažymi P. Rosanvallonas, pačią demokratinės pažangos sampratą paverčia beprasmiška. Kaip tik todėl kontrdemokratijos klausimai kaip pačios demokratijos „širdies“ klausimai, būdingi įprastoms visuomenės gyvenimo sferoms, tampa svarbesni, negu minimaliai ambicingos procedūros: „<...> demokratijos teorija neturi būti atkirsta nuo veiksmo, suteikiančio įkvėpimą naujam demokratiniam gyvenimui“ (Rosanvallon 2008; 318).

postuluodamas išėjimo iš komunizmo ideologijos tezę. Pažymėtina, kad ši tezę siūlo keletą galimų interpretacinių variantų. *Pirma*. „Išėjimas iš komunizmo ideologijos“ numato kitos arba kitų ideologijų galimybę. Nors *alternatyvi istorija* (iš komunizmo į liberalizmą) pasiūlo *alternatyvią visuomenės* sampratą, tačiau palieka nuošalyje pragmatinius infrastruktūrinius moderniosios ideologijos (komunizmo) elementus. Dalykas tas, kad pragmatiškai orientuotą modernią ideologiją galima dekonstruoti ne absoliučiai, o tik iš dalies.³¹

Tiriant postkomunizmą dažnai skiriamos keturios pagrindinės ideologijos, reikšmės: 1) koherentiškų požiūrių, kurių pasirinkimą lemia specifinės vertybės, sistema; 2) prielaidos ir teiginiai, susiję su specifinės visuomenės įtampų „libidiniu patyrimu“; 3) a priori protavimo logika, tarnaujanti kaip socialinių pokyčių įrankis; 4) mąstymo forma (ne turinys) kaip laikotarpiui būdingas lingvistinis kompetentingumas artikuliuoti specifines politikos reikšmes (Staniszki 1992; 119–120). Paprastai šios viena kitą papildančios ideologijos reikšmės taikomos analizuojant visų pirma praeities (komunizmo tarpsnio) įvykius. Rečiau kalbama apie paraleles, kurios, prieštaraudamos staigaus „išėjimo iš ideologijos“ logikai, atskleidžia ideologinius polinkius, būdingus iš pažiūros kontrastingiems laikotarpiams.³² Ideologija, radikaliai keičiantis tikrovės

³¹ Totalitarinę ideologiją galima apibrėžti kaip pragmatiškai orientuotą politiškumo istorijos ir pilietinio visuomenės gyvenimo komponentų naikavimo programą. Ypač svarbu dekonstruoti instrumentines („hobsiškas“) ideologijos liekanas: statizmo tradiciją, įskaitant biurokratinės nomenklatūros paveldą, technologinių modernizacijos ir procedūrinių politikos klausimų privilegijavimą, visuomenės atomizaciją, politinį susvetimėjimą, kuris, kaip teigiama, „pripažintas žalingiausiu demokratijos stabilumui ir veiksmingumui“ (Ramonaitė 2005; 115). Pridurtina, kad „adekvatus minimalistinis demokratijos modelis“ šiandieną susiduria su naujos – postmodernios, globalios, kosmopolitinės – politikos iššūkiais: „Tiek nusistovėjusiose, tiek naujose demokratijose pastebimas pavojus, kad daugelis – netgi dauguma – piliečių neturi pozityvios politinio pilietiškumo jausenos, o tai savo ruožtu suteikia potencialų pagrindą sugriauti įsipareigojimus demokratiniams principams ir praktiksoms“ (Stroker 2011; 7–8).

³² Pavyzdžiui, Jadwiga Staniszki, rašydama apie politinio socialinio Solidarumo sąjūdžio kognityvinį radikalumą, pažymi, kad tai yra „paprastos formos“ apibrėžimas, grindžiamas besąlygiškais *komunizmo*, *socializmo* ir *kapitalizmo*, *liberalizmo* opozicijomis (ten pat). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad besąlygiškos komunizmo laikotarpio opozicijos įtvirtinamos ne ideologiniu, o postideologiniu postkomunizmo laikotarpiu, postuluojant išėjimą iš komunizmo ideologijos, už kurios – vien tik pozicijos (ekonominis liberalizmas, kultūrinis pluralizmas, vertybinis heterogeniškumas).

infrastruktūrai, viena vertus, nyksta, tačiau, kita vertus, transformuojasi kaip sisteminė opozicija klaidingoms realybės ir tiesos sampratom.

Kontrdemokratiškos ir antidemokratiškos elementų skirtis rodo, kad postkomunizmas vienu ir tuo pačiu metu yra ir radikalaus pertrūkio, ir tęstinumo fenomenas. Problema yra ta, kad postkomunizmo visuomenės samprata ir postideologinė infrastruktūra nekritiškai tapatinama su politinio liberalizmo „minimalistine procedūrine respublika“. Visuomenės institutas nustatomas inversiškai, paliekant nuošalyje klausimą, kaip nauja visuomenė apibrėžia bendrumo ir pliuralumo, partikuliarumo ir universalumo santykį. Menkai reflektuojama ir postliberalizmo ideologija, kuri, kaip universalistinė pasaulėžiūra, pernelyg natūraliai keičia ankstesnę universalistinę pasaulėžiūrą.

Ideologijos pabaigos istorizavimo rezultatas yra tas, kad demokratinis visuomenės institutas, atribotas nuo radikalaus pliuralizmo klausimų, atmeta *totalią* ideologijos sampratą, tačiau nekritiškai perima *totalią* liberalizacijos, pliuralizacijos, fragmentacijos tendenciją. Postliberalizmo forma sutampa su idealizuotu „ateities“ modeliu, kuriam atstovauja saugaus procedūrinio liberalizmo idėja, kad partikuliarios postkomunistinės tapatybės tiesiog reaktyviai imituoja universalias Vakarų pliuralizmo demokratinės tapatybes. Tokia pozicija – ne tik nerealistinė, bet ir ydinga, nes postkomunizmo politinė nuostata tampa apolitinė. Viena vertus, postkomunizmas, priešingai nei komunizmas, neturi *universalios* ideologijos, kuri siektų pakeisti esamą pasaulį (Sakwa 1999; 89; Holmes 1997; 18). Kita vertus, universalioji ideologija „socializuojama“, neproblemiškai uždaroma vienintelio galimo istorizmo cikliškame rate: politinio liberalizmo ideologija tampa implicitine, „nematoma“ (Thompson 1984; 30).

Yrant holistinėms politikos sąvokoms (*visuomenės, tautinės valstybės, socialinio kūno* ir pan.) pliuralistinė skirtumų politika, kiek ji neartikuliuoja pliuralizavimo ribų, darosi amorfiška. Trūkstant politiškumo ribų savivokos, diskursyvaus santykio su ideologiniu (kontekstualiai šališku) dabarties pagrindu, postkomunizmo idėjų, vertybių, normų pliuralizacija formuoja atsitiktinio

politinio veiksmo kultūrą, apimančią abstrakčių idėjų ir vienas kitą neigiančių poelgių visumą.³³

Nykstant perskyroms iš esmės konfliktišką tuščios demokratijos erdvę užpildo abstraktūs, tįsūs, ne demokratiniai ženklai: *politinės vaizduotės* paskirtis, kaip formuluoja Cornelius Castoriadis, – „kritikuoti laiko suerdvinimą“, laiko „redukavimą į tįsumą“ (Castoriadis 1987; 192). Tįsumas, amorfiškumas, neprarandantis ideologijai būdingų įtakos, įtaigos, gebėjimo neutralizuoti normatyvines nuostatas bei kitų savybių, užpildo tuščią demokratijos erdvę, kurioje vis dėlto trūksta esminio demokratijos elemento, tariant P. Rosanvallon žodžiais, *kontrdemokratijos*.³⁴

Antra. „Išėjimas iš komunizmo ideologijos“ numato išėjimą apskritai iš ideologijų amžiaus. Šiuo atveju ideologiją keičia tariamai ne ideologinė idėjų logika, arba neutralus mokslas. Nykstant visuminės ideologijos pagrindui, stiprinamas socioekonominis, technologinis, psichologinis, retorinis viešosios erdvės, užpildytos procedūrinės demokratijos turiniu, pagrindas. Neoliberali „soko terapija“ per trumpą laikotarpį įgyvendinama kaip transcendentinių ideologijos nuorodų sekuliarizacija, atmetanti bet kurią alternatyvą ir privilegijuojanti ne demokratijos, o liberalios ekonomikos sritį. Laimi ne demokratija, o liberalizmas.

Pagrindinė problema yra ta, kad tariama ideologijos sekuliarizacija įgyvendinama tik *turinio*, atriboto nuo demokratinių politiškumo klausimų, lygmenyje. Postkomunizmo būklės *turinio* privilegijavimo rezultatas yra tas, kad

³³ Situacija tampa paradoksali, netgi ironiška. Paradoksas yra tas, kad abstrakčiame idėjų lygmenyje „politikos mokslininkai ir politikos filosofai šiandien negali apsieiti be žodžio „vertybės“, o praktiniame lygmenyje „vienu ir tuo pačiu metu daromi vienas kitą neigiantys poelgiai“ (Jokubaitis 2012; 35). Pliuralumo vertybės tampa panašios į mainus, kuriuose sprendžiamos ideologinės politikos pabaigos problemos: „Įdomi tendencija būtų tai, kad Lietuvoje iš tiesų galima kalbėti apie ideologinės politikos pabaigą, tačiau vis svarbesnę vietą užima postmoderni politika, siūlanti formuluoti ir spręsti gyvenimo būdo problemas“ (Dementavičius 2008; 76–77).

³⁴ Kalbant trumpai ir apibendrintai, „Trūksta naujo ir kompleksiškesnio konteksto, kuriame įgyvendinama demokratinė politika, aprašymo“ (Rosanvallon 2008; 290). Rosanvallonas skiria tris svarbias demokratijos dimensijas: atstovaujамąją elektorato valdžią, „kontra-demokratinę“ veiklą, pilietinės visuomenės institutą, steigiamą kaip politiškumo institutas (ten pat). Atitinkamai formuluojamas ir „stiprus“ Leforto demokratijos apibrėžimas: „Demokratijoje gyvuoja negatyvumo jėga“ (ten pat; 124).

dvi skirtingos politiškumo tradicijos, išsikristalizavusios dar XIX amžiuje, liberali ir demokratinė, vienpusiškai sutapatinamos su liberaliosios ekonominės modernizacijos reikmėmis. Ši redukcija savo ruožtu siūlo tariamai „anti-ideologinį“ kriterijų, kurio paskirtis yra atstatyti, po komunizmo žlugimo, *patikimų* liberaliosios demokratijos kriterijų aibę. Ši nuostata prieštarauja moderniosios demokratijos kaip valdžios be pastovių, patikimų, užpildytų turinio padėčių sampratai: valdžia lokalizuojama tuščioje vietoje, kurioje nei individai, nei grupės nesutampa su aprioriniu tikslu arba patikima legitimacine garantija (Lefort 1988; 38–9).

Pastangos pradėti visiškai naują, ne ideologinį, o mokslinį technologinį, momentą iš pažiūros panašios į modernybės pretenzijas atsiskirti nuo ankstesnės istorijos: abi demokratinės revoliucijos postuluoja „neišvengiamą“ istorijos logiką. Tačiau esminis skirtumas yra tas, kad modernybė turi ideologinę pasaulėžiūrą, aiškiai suvokiančią alternatyvas esamai tikrovei ir demokratijos problemą, o postkomunizmas – tik sekuliarizuotą postideologijos variantą, kuris, kaip minėta, atsiranda dar prieš komunizmo sistemos žlugimą. Taigi klausimas yra esminis: ar ir kaip, vyraujant ideologijos infliacijai (postideologijai), apskritai galima ne ideologinė politiškumo koncepcija? Tai rodo, koks svarbus yra ideologijos ribų apibrėžimo klausimas, nes, priešingu atveju, ideologija sekuliarizuojama ir tampa „realistine“ politika.³⁵

Postideologinio perėjimo tikrovė negali būti traktuojama tik kaip istoriografinė, tik aprašomoji, nes tiek intereso grupių varžymosi analizė, tiek postmoderni intelektualinė diskusija (kalbinių žaidimų) neišvengiamai apima „antrines“ ideologines pozicijas. Demokratijos forma visada ambivalentiška. Nors socialinis homogeniškumas paprastai suporuojamas vien tik su totalitarizmo

³⁵ Carlos Schmittas yra nurodęs infliacijos, būdingos politiniam liberalizmui, komponentus: politinės kovos sąvoka liberalioje mintyje tampa varžymusi ekonomikos srityje ir diskusija intelektualinėje srityje (Schmitt 1996: 71).

logika, tačiau apolitiška kapitalo ir postmoderni „pliuralumo pliuralizacijos“ logika taip pat formuoja homogenišką koherentiškumo mitologiją.

Šiuo aspektu verta palyginti postkomunizmą ir postkolonializmą kaip dvi istorizmo hermeneutikas, kurios radikaliai negatyviai vertina savo praeitį remdamosi vienokiu arba kitokiu Vakarų modernizacijos modeliu. Edwardas Saidas pažymi: nestebina, kai suvokiame orientalizmą *kaip tam* tikrą Orientui taikomą Vakarų sampratą, kurią formavo Michelet, Ranke, Tocqueville'is, tačiau stebina, kad *tą patį* galima pasakyti apie orientalistus (Said 2006; 131). Analogiškai galima pasakyti: nestebina, kad postkomunizmo tikrovės samprata formuojama remiantis *tam tikra* perėjimo į aukštesnę liberaliosios demokratijos lygmenį vizija, tačiau stebina tai, kad ši vizija dažnai nekritiškai laikoma pakankamu „transcendentiniu“ pagrindu plėtotis naujai demokratijai. Nors *demokratinio* postkomunizmo suvereniteto problema neatskiriama nuo transcendentinio kito (Vakarų demokratijos modelio) sampratos, tačiau demokratinis visuomenės institutas negali būti matuojamas remiantis tik formaliais standartais, kurie, trūkstant *kontrademokratijos* principų, gana lengvai sutampa su analogiškais alternatyvių modernybių ideologijomis ir utopijomis.³⁶

Šiuo požiūriu, postideologija iš principo sutampa su „multikultūrinio politinio korektiškumo“ (Griffin 2008; xi) koncepcija, kuri įgyja vis didesnę įtaką postmoderniose politikos teorijose. Ši koncepcija iš pažiūros gimininga postkomunizmo politikos teorijai ir praktikai. Tiek postmodernizmas, tiek postkomunizmas „dekonstruoja“ pagrindinius modernybės politinės minties komponentus: universalumą, apioriškumą, numatymą, tikrumą, apibrėžtumą. Šiuo aspektu „postmoderniam“ požiūriui į demokratijos raidą priskirtina politikos

³⁶ Komunizmo sistema, kurią buvo bandoma sukurti Sovietų Sąjungoje, socialinių ir politikos teoretikų įvardijama kaip dar vienas kelias į modernybę (Bauman 1991; 264-6; Bauman 1992; 179-180; Meštrovič 1994; 4-5, Ray 1997; 545-547; Sakwa 1999; 122-125). Zygmuntas Baumanas atkreipia dėmesį į tai, kad „socialistinė utopija“ tvirtai sukimba su industrinės visuomenės kultūra, ne tiek siekdama atmesti kapitalizmą, kiek įtvirtindama save kaip „scientizmo ir industrijos, racionalios organizacijos ir technologijos“ (Bauman 1976; 141) projektą.

filosofija, apimanti skalę tarp liberalios kairiosios ir radikalios kairiosios politinės minties: demokratija neturi jokių garantijų ir jokio išankstinio tikslo, išskyrus demokratines teisėtumo diskusijas dėl teisėtumo klausimų (Lefort 1988; 39); „racionalizmo, individualizmo ir universalizmo“ principai keistini „radikalaus pliuralizmo“, siejamo su daugybiškumu, diskursyvumu, galios santykių artikuliacijos galimybe, tiksliau, „demokratinės revoliucijos“ įgyvendinimo galimybe (Mouffe 1993; 7–11), kuri apibendrintai vadintina „kritine refleksija apie postsocializmo būklę“ (Fraser 1997).

Postkomunizmo kontekste postmoderni radikalus pliuralizmo tezė sukimba su modernybės tarpsnio esencialistinėmis (individualizmo, holizmo, universalizmo, racionalizmo) prielaidomis, įskaitant prieštarinę *efektyvios postmodernizacijos* idėją, t.y. *perėjimo*, grindžiamo linijine modernybės samprata. Ši sociopolitinė postkomunizmo specifika traktuotina kaip „konvergencija“, arba „ideologija“, kuri, pasak Michelio Foucault, užima *antrinę padėtį*, giminingą materialių determinančių infrastruktūrai (Foucault 1984a; 60). Tai rodo, kad postkomunizmas negali būti laikomas integralia šiuolaikinės postfundacionalizmo paradigmos dalimi tol, kol neįsisąmonina savo paties pagrindžiamųjų ideologinių demokratijos teorijos bei praktikos figūrų.

Eklektiška (neartikuliuota) konvergencija, susidedanti iš dviejų viena kitą neigiančių modernios ir postmodernios, dalių, liudija, a) kad radikalus pliuralizmo kaip demokratinės revoliucijos idėjos postkomunizmo kontekste susiduria su papildomomis, nepakankamos artikuliacijos, problemomis, b) kad istorijos pabaigos istorizavimas, kurį siūlo postliberalizmas, yra iš esmės prieštaringas, nes istorija, po komunizmo žlugimo, susiduria su dviem skirtingomis „pabaigomis“, t.y. postmodernizmo istorija, kurioje vyrauja *radikalaus pliuralizmo* tezė, ir postkomunizmo istorija, kurioje eklektiškai susipina postmodernaus pliuralizmo ir modernaus „progresyvizmo“ komponentai. Postmodernizmo sąlygomis demokratija *radikalizuojama* formuojant kritišką anti-

fundacionalizmo diskursą. Postkomunizmo sąlygomis demokratija *globalizuojama* konstruojant universalų procedūrinį postliberalizmo minimalizmą.

Konvergencijos tezė rodo, kad postkomunizmas kaip transformacijos fenomenas apima ir *kontrdemokratinės* ir *antidemokratinės* tendencijas. Minimalistinė postliberalizmo koncepcija eliminuoja šią dvilybę ideologinę infrastruktūrą, tačiau prieštarigai. Būtent ideologinė infrastruktūra leidžia išsaugoti neidentifikuojamą esencialistinę *modernaus efektyvumo* (minimalistinės liberalizacijos) idėją. Modernybė suklesti postmodernaus postkomunizmo kontekste: procedūrinė liberalizacija sukimba su kultūrine *pliuralumo pliuralizavimo (skirtumų politikos)* idėja.³⁷

Kitaip tariant, prieštaringoje modernybės prielaidų ir postmodernizmo kritikos „konvergencijoje“ postkomunizmas išsaugo linijinę socialinės inžinerijos koncepciją, kuri, tariant Zygmunto Baumano žodžiais, nušlifuojama iki „paprasto lygmens“ (Bauman 1992; 179) intensyviai sąveikaujant komunizmo ir modernybės idėjoms. Šiuo požiūriu, postkomunizmas susiduria su dvejoja užduotimi. Specifinė konvergencijos tikrovė aiškiai rodo dvi tarp savęs sunkiai suderinamas demokratizacijos galimybes – „linijinę“ ir „pliuralistinę“. Problema yra ta: pirmuoju atveju postkomunizmo demokratija negali pradėti aprioriniu „visuomenės“, t.y. esencialistiniu, faktu konstruodama linijinio progreso modelius. Visuomenė egzistuoja ne iki demokratijos, o, priešingai, demokratija steigia, konstituoja visuomenę. Antruoju atveju postkomunizmo demokratija turi pripažinti, konceptualizuoti ir institucionalizuoti gilų demokratijos dvilypumą, artikuliuoti politiškumo kaip demokratinio neapibrėžtumo filosofiją, radikalaus pliuralumo ir demokratinio tapatumo santykį, „aporijų, apribojimų ir ribų, istoriją“

³⁷ Kai kurie politikos teoretikai post-konvergencijos („kapitalizmo su žmogišku veidu“ koncepcijoje) įžvelgia atviresnių demokratinės kritikos galimybių: socializmas, kaip teigia Peteris Beilharzas, gali būti ir „postmodernus“ (Beilharz 1994), remtis modernybės ir kaip dabarties, ir kaip galybės vaizdiniu (Beilharz 2009; 1); postsocializmas gali įgyti postmodernių bruožų“ (Peshkopia 2008; 24–25). Tačiau specifinė postkomunizmo konvergencija realiai vengia pernelyg romantiško „postsocializmo“ požiūrio veikiau orientuodamasi į neutralią realistinę postliberalizmo praktiką.

(Rosanvallon 2006; 51). Priešingu atveju ji gali būti mechaniškai suplakama vien tik su pliuralistine *skirtumų politika*, ištrinančia arba pretenduojančia ištrinti *alter ego, kito, demokratinio bendrumo* dimensiją.

1. 3. Postmoderni postkomunizmo demokratija: tarp universalizmo ir partikuliarizmo

1. 3. 1. Postkomunizmo neapibrėžtumas postmodernizmo sąlygomis

Kaip teigta, postkomunizmas yra *dvilypis fenomenas*, kurio specifiką nusako nepakankamai artikuliuojama *dvilypės demokratijos* problema, su kuria susiduriama po komunizmo žlugimo. Naujoji demokratija paneigia ne tik ideologinius komunistinės pseudo-demokratijos apibrėžimus, bet ir patikimus „tradicinės“ politinės valdžios pagrindus. Demokratinė valdžia, demokratinės teorijos požiūriu, negali substanciškai, kūniškai užpildyti erdvės, kurios suverenumą užtikrina ne erdviškai privatizuotos, kaip tradicinėje visuomenėje, padėty ir statusai, o iš principo atviras demokratinės visuomenės *institutas*, kurio niekas negali dirbtinai kontroliuoti.

Postkomunistinės demokratijos problema yra ta: negalima rinktis iki-demokratinio kelio, tačiau netgi paprasčiausias pasirinkimas (siekimas sugrįžti į normalų liberaliosios demokratijos kelią) liudija, kad šis pasirinkimas jau yra post-demokratinis, nes Vakarų normaliosios demokratijos lygiai tuo pačiu metu susiduria su post-totalitarine „beformių formų“ kintančiose demokratijose problema: korporacijų partijų politikoje, politikos technologizavimo, simuliavimo politiškumo ženklais ir politikos manipuliavimo mokslu (Wolin 2004; 560); kalbant apibendrintai, formalizuoto „procedūralizmo“ ir „konstitucionalizmo“ (Gutmann, Thompson 1996; 12) padariniais.

Dar daugiau. Pasirinkimo neapibrėžtumas verčia kelti esminį klausimą: koks yra postnacionalinis pasaulis, kuris plečiasi už tautinės valstybės ir

demokratijos ryšių istorijos – demokratinis ar post-demokratinis? Pierre'as Manant atkreipia dėmesį į dvi šių dienų tendencijas, kurios postkomunizmo demokratijai gali turėti lemiamos įtakos. Jei Europos demokratijos modelis apibrėžiamas kaip grynoji demokratija, veikiau demokratinės politikos mašina, vis labiau atribojama nuo „liaudies“ (*demos*), tai JAV demokratijos modelis, priešingai, tapatina demokratiją su Amerikos „liaudimi“, viešąja nuomone, o pačią Amerikos demokratiją su universalia idėja:

„Amerikiečius ir europiečius šiuo metu skiria tas pats dalykas, kuris, kaip manoma, laikė juos draugėje – bendras jų *įsipareigojimas demokratijai*. Abejose Atlanto pusėse mes vis labiau tapatinime save su demokratija, bet ją suprantame nevienodai, netgi priešingai“ (Manent 2006; vii).

Postkomunizmas susiduria su paradoksalia „postmodernios linijinės“ būtinybės dilema. Kadangi abu minėti keliai orientuoja į universalią *postdemokratiją*, J. Rancière'o žodžiais tariant, „konsenso praktiką, ištrinančią demokratinio veiksmo formas (Rancière 1998; 101–102), postkomunizmui tenka pasirinkti apolitišką kultūrinių skirtumų fragmentacijos postnacionalinėmis sąlygomis tendenciją, kuri nepakankamai artikuluoja pliuralumo pliuralizacijos ribas ir naujo demokratinio momento galimybes. Postkomunizmo sąlygomis postmodernumo vaizdinys (pliuralumo pliuralizacija) prieštaringai suporuojamas su linijiniu politinio kūno modeliu, kuris sugrįžta iš komunizmo visuomenės praeities.

Dalykas tas, kad postkomunizmas negali užsilaikyti pernelyg ilgai tarp praeities ir ateities. Perėjimas – postkomunizmo būklė – yra laikinas. Todėl reikia rinktis: arba akcentuoti ryšį su praeitimi (t.y. su *demos*, arba politiškumo, istorija), arba orientotis į ateitį, viešosios nuomonės institutą, formaliai atstovaujantį „liaudžiai“, vis sunkiau apibrėžiamai. Jei ryšys su „*demos*“ tampa neapibrėžtu, tuomet orientuojamasi į apibrėžtą ateitį, kurią formaliai atitinka

liberaliosios demokratijos modelis. Išėjusiam iš komunizmo ideologijos postkomunizmui tai yra labai palanki kryptis. Tačiau šioje ateityje aiškiai matyti ir praeitis, t.y. orientacija į „visuminį“ politikos kūną, šį kartą postmodernų. Viena vertus, radikalus tęstinumo pertrūkis (revoliucinis post-komunizmo įvykis) draudžia tęsti vadinamąją *kūno politiką*. Nedera užpildyti tuščios naujosios demokratijos, naujai steigiamo visuomenės instituto, erdvės paternalistiniais socialinio homogeniškumo ženklais, panašiais į totalias „komunistinės visuomenės“, komunistų partijos“, „istorinės būtinybės“ ideologemas. Kita vertus, radikalus pertrūkis siūlo dialektinį pasirinkimą: išardytą komunistinės visuomenės „kūną“ galima iš pažiūros neprieštaringai pakeisti alternatyviu liberaliosios demokratijos „kūnu“.

Dėl suprantamų radikalių ideologinių priešasčių *dabartis* (kiek ji yra neliberali ir nedemokratiška) pakeičiama *ateitimi*. Dirbtinis dabarties ir ateities „sutapimas“ tampa idealiuoju liberaliosios demokratijos kūnu, tiksliau, vaizdiniu, atstovaujančiu tuščiai politiškumo tikrovei (dabarčiai). Tačiau ryšys tarp politiškumo vaizdinio ir politikos kūno, priešingai nei teigia postmodernus postkomunizmas, nėra priešastinis ryšys. Politiškumo tikrovė yra save keičianti demokratijos tikrovė, nesutampanti ir negalinti sutapti su teleologiniu vaizdiniu. Demokratija – tai tęstinis priešinimasis politinio kūno totalumui, utopiniam priešastiniam ryšiui.

Kai dabartis pakeičiama ateitimi, ji tampa ne ideologija, o imagologija. Ideologija yra implicitinė (Thompson 1984; 30). Tai integralus socialinės realybės elementas: žmonės žino daugiau apie tai, ką jie daro, negu tvirtina tik jų „žinojimą“ akcentuojantys ideologijos kritikai (Žižek 2005; 38-41). Imagologija totaliai sukeičia dabartį ir ateitį, todėl ją galima laikyti *priežastinio ryšio* tarp vaizdinio ir tikrovės simuliacija: „<...> simuliacija apgaubia visą reprezentacijos statinį, tarytum šis pats būtų simuliakras“ (Baudrillard 2002; 13). Dabarties ir ateities momentų sukeitimas yra specifiskai postmodernus: jei „pirmasis“ politikos kūnas teigia ženklo (komunistų partijos) ir tikrovės (komunistinės visuomenės)

lygiavertiškumą, tai „antrasis kūnas“ lygiavertiškumo principą paverčia utopija, dabartį suplakdamas su ateitimi. Vaizdinys (liberalizmo ir demokratijos lygybė) ir tikrovė (postkomunistinė visuomenė) abipusiškai ignoruoja vienas kitą, todėl tušti politiškumo ženklai lengvai užpildomi politikos šūkais.

Postkomunizmo visuomenėje įkūnijama „esminio skirtumo“ tarp dviejų politikos kūnų priešprieša. Realistinė naujojo kūno dalis – konkreti liberalizmo praktika, o utopinė šio kūno dalis – demokratijos teorija. Abi šios dalys, kaip numato adekvatus perėjimas, turi sutapti *viename kūne*, liberalioje demokratijoje. Minimalistinės postliberalizmo idėjos įkūnijimas siūlo universalistinę ir suvienodinančią visuotinai galiojančios *kūno politikos* (teisės, suporuotos su procedūrine valdymo technika bei administracine praktika) sampratą. Universaliai prieinama demokratija – tai lengvai pasiekiamą demokratija, kuri gali būti orientuota į ekonominio liberalizmo, biurokratinės administracinės valdžios, masinės visuomenės, o ne į demokratijos reikmes. Būdinga postkomunizmui *inovacinė* schema,³⁸ apimanti progresyvaus demokratijos liberalizavimo pakopas, gali būti lengvai pertvarkyta į *technologinės modernizacijos* formą.³⁹ Postideologija nebeeikvoja realybės švaistydamosis ženklais: „simuliacija ją apeina ir ženklais sukuria jos antrininką“ (Baudrillard 2002; 38), imagologiją.

Postkomunizmo ir postmodernizmo atsitiktinis sutapimas formuoja specifiškai postmodernų fenomeną, antrinantį tam, ką Michelis Foucault vadina „cirkuliuojančia Vakaruose tiesos politine ekonomija“, susidedančia iš mokslinės tiesos institucijų, pastovių ekonominių ir politinių investicijų, visuotinio šios politinės ekonomijos paplitimo ir vartojimo, šiuolaikinių politinių ir ekonominių „aparatus“, visuotinių politinių diskusijų (Foucault 1980; 132–133). Tiek ideologija, tiek ideologijos kritika tampa „antrinančiais“ fenomenais, arba imagologija. Imagologinio neapibrėžtumo sąlygomis vienintelis aiškus

³⁸ Žr. Šaulauskas 2000, Norkus 2008.

³⁹ Šio „technologinio“ momento nedera sumenkinti. Pabrėžtinai techninis sprendimas yra esminis administracinio biurokratinio valdymo struktūroje: valstybės biurokratija linkusi prisitaikyti prie skirtingų režimų ir formų laikydamasi atokiai nuo vertybių ir interesų (Lefort 1986; 98).

pasirinkimas yra postliberali procedūrinė post-konsenso, t.y. įvykių, prasidėjusių po demokratinės postkomunizmo revoliucijos, politika.

Liberali postkomunizmo dalis tampa pliuralistine postmodernia „dizaino politika“. Postkomunizmas, priešingai nei komunizmas, jau nebeturi *universalios* ideologijos, kuri siektų pakeisti esamą pasaulį (Sakwa 1999; 89; Holmes 1997; 18), vadinasi, postmodernizmo sąlygomis kalbėti apie „revoliucijas“ bei kitas politines sąvokas remiantis *moderniąja politine* terminologija jau nebegalima (Negri 2008; 252). Tačiau postmodernioji politika nėra modernybės priešprieša, o greičiau jos sukurtų vaizdinių praktinis simuliacijavimas, kurio metu „valdžios ideologiją išstumia valdžios *scenarijus*“ (Baudrillard 2002; 38).

Postkomunizmas, išėjęs iš komunizmo ir susidūręs su postmoderniąja politika, su „netikrumo“ ir „neapibrėžtumo“ komponentais (McKinlay 1998; 481), laikosi to pačių vienas kitą keičiančių minimalistinių scenarijų, kuriuos tenkina tai, kad demokratijos neapibrėžtumas išsiplečia „anapus“ pačios liaudies. Postkomunizmo nesugebėjimas tinkamai atsakyti į „netikrumo“ ir „neapibrėžtumo“ klausimus, susidūrus su postmoderniąja politika, paradoksaliai sukimba su teleologija, „postsocialistiniu kapitalizmo mitu iš ateities“ (Peshkopia 2010). Dabartis ateityje ikūnijama kaip alternatyvų stingantis neoliberalus scenarijus.⁴⁰ O demokratinė dalis redukuojama į minimalistines procedūras, atitinkančias visuotinai galiojančią *konsenso politiką*. Nenuostabu, kad tuščia demokratijos erdvė užpildoma iš pažiūros atgyvenusiais moderniais projektais, kuriems savo ruožtu visiškai neprieštarauja postmodernios fragmentacijos, pliuralizmo, individualizmo figūros:

„Demokratinis gyvenimas tampa indiferentišku prekių vartotojo, mažumų teisių, kultūros industrijos ir vaikų, gaminamų laboratorijose, gyvenimu. Šis gyvenimas paprastai ir visapusiškai sutapatinamas su „moderniąja visuomene“,

⁴⁰ „Šiuolaikiniame globaliame kapitalizme ideologinė natūralizacija pasiekė beprecedentinį lygmenį: mažai yra tų, kurie drįsta netgi utopiškai *svajoti* apie galimas alternatyvas“ (Žižek 2009; 77).

kuri tuo pačiu pertvarkoma į homogenišką antropologinę figūrą“ (Rancière 2006; 29).

Liberalizmo ir demokratijos asimetrijos rezultatas yra neapibrėžtumas. Nėra pakankamai aišku, kas yra naujai steigiamas *socialinis* demokratijos institutas, kuriame valdžia tampa „tuščia“ diskusijų dėl teisėtumo erdve. Neapibrėžtumas, kurį atitinka „tuščios erdvės“ metafora, yra būdinga postkomunizmo demokratijos – formaliai atstovaujamosios ekspertų ir elito grupių politikos – problema. Skirtumų pliuralizacija paremia neapibrėžtumo entropiją. Neapibrėžtumas ne ribojamas, o papildomai artikuliuojamas ir detalizuojamas, kitaip negu modernioje politikoje, kurioje, konstatavus politikos terminų *esminio neapibrėžtumo* problemą, siekiama griežčiau apriboti sąvokas.

Liberalioji demokratija, kuri evoliuciškai įveikia, kaip skelbia „postistorinė“ neoliberalizmo tezė, visas ankstesniasias demokratijos formas, vis labiau sutampa su postmoderniosios *kultūros skirtumų* politikos sklaida. Juo labiau institucionalizuojamas *kultūrinis* skirtumų politikos momentas, tuo mažiau įžvelgiama *politinė* demokratinio visuomenės instituto prigimtis. Kompleksiškoje postpolitikoje, kurioje ideologija keičiama imagologija, nelieka vietos esminiam klausimui: kaip skirtumų politikoje, kuri be perstojo „antrina“ pačią save, galima demokratija, postmoderniame pliuralume suponuojanti politinio bendrumo momentą?

1. 3. 2. Politiškumo neutralizavimas kultūroje

Teigtina, kad postkomunizmo tapatybės skiriamieji bruožai atpažįstami postmodernaus identiteto konstravimo ir dekonstravimo būduose. Postkomunizmas arba atspindi, arba specifiškai pertvarko kintantį santykį su *kitu* – tiek Vakarų modernizacijos, tiek dekonstrukcijos teorijomis. Postkomunizmas yra struktūrinių pokyčių, vykstančių Vakarų visuomenėse, *atspindys*, tiksliau,

paralelinis fenomenas. Perėjimo požiūriu, postkomunizmas neišvengiamai vėluoja, rasdamasis neoliberalaus linijinio progreso ir demokratinio momento regreso sandūroje ir susidurdamas su kultūrinio istorizmo, t.y. postmoderniosios identiteto politikos, iššūkiu.

Postmodernizmo transformacijos yra epochinės, giliai istorinės, interpretuojančios ir suprobleminančios modernias istorines trajektorijas. Esminių pokyčių ašis – globaliai kintančios sąlygos, susijusios su medžiagiais ir technologiniais pertvarkymais, darančiais lemiamą poveikį *kultūros* sričiai. Tai, kas vadinama *pliuralizacija*, visų pirma vyksta *kultūros* – identitetų konstravimo ir dekonstravimo – srityje. Kitaip tariant, postmodernybė yra objektyvaus pobūdžio „transformacijos kultūros gamybos ir vartojimo srityje“ (Dunn 1998; 2). Postkomunizmas kaip fundamentalus politinis XX amžiaus pabaigos įvykis patenka į *kultūros istorizmo* lauką. Dėl savo specifinių sąlygų postkomunizmas formuoja specifinį atsaką: *perėjimo* kategorija atspindi linijinę modernizacijos schemą, o *transformacijos* – postmodernią identiteto pokyčių, pliuralizacijos ir fragmentacijos savivoką. Šio dualistinio paralelizmo postkomunizmas išvengti negali. Bet kuriuo atveju *skirtumų* kategorija nurodo *kito*, tiek modernaus, tiek postmodernaus, reikmę ir stoką tapatume.

Šių paralelinių ryšių kontekste abi sąveikos pusės, postkomunizmas ir postmodernizmas, paprastai analizuojamos atskirai viena nuo kitos. Pagrindinė problema, kaip teigiama, yra ta, kad išleidžiama iš akių abipusės priklausomybės sąlyga – *kito* kategorija savo tapatybės, tiek postkomunistinės, tiek postmodernistinės, identifikavimo procese. Postkomunizmas, kaip teigiama, ne tik atspindi pliurias postmodernizmo tendencijas, bet ir primena esminę tęstinumo pertrūkio dilemą: įtampą tarp komunizmo (bendruomeninės) idėjos žlugimo ir šios idėjos tinkamumo postmodernaus partikuliarizmo sąlygomis.

Postmodernizmas, įskaitant radikaliųjų kairiųjų poststruktūralizmą (Laclau, Mouffe 2001; Mouffe 2000; Mouffe 2005), teoriškai dekonstruoja bendruomenės idėją kaip esencializmo (komunizmo) liekaną. Tačiau tai dar nerodo, kad radikalus

partikuliarizmas, priartėjantis prie postliberalios *skirtumų dėl paties skirtumų* sampratos, išvengia kitų esencializmo formų. Šiuo aspektu partikuliarumo ir universalumo santykis išlieka bendroji postkomunizmo ir postmodernizmo problema „trečiojoje komunizmo idėjos eroje“ (Badiou 2010; 260). Radikalus pliuralizmas dažnai orientuojasi į kitą, tik negatyvų, centrą, *agonistinį konfliktą*, kurio vienpusiška orientacija, jei ji yra vien tik dekonstrukcinė, tampa specifinio *partikuliaristinio esencializmo* forma. Konsensas dėl konfliktuojančių vertybių, kurios sutampa su ta pačia postliberalizmo procedūrizacija – „kaip paprasčiau diskutuoti apie politinius reikalus“ (Jokubaitis 2012; 15) – yra postmodernus, trumpalaikis ir atsitiktinis konsensas, ignoruojantis partikuliarumo ir partikuliarumo ribų (ne vien tik laikinų, atsitiktinių, utilitarinių) tarpusavio santykį.

Postmodernizmas akcentuoja *kultūros*, t.y. geriausių, liberalizmo požiūriu, tolerancijos „sąlygų, kurioms esant žmonės gali daryti supratingus ir racionalius sprendinius apie skirtingų tikslų vertę“ (Kymlicka 1989; 10), komponentus.⁴¹ Postkomunizmas pabrėžia *politikos*, t.y. sugrįžimo prie normalių procedūrinės demokratijos standartų kelio, svarbą. Jei abi šios pusės – politikos ir kultūros – nagrinėjamos izoliuotai, tai išleidžiama iš akių tai, kad šias puses jungia bendra *politiškumo* – postmodernios kultūros fragmentacijos ir postkomunistinės demokratinės politikos santykio – problema. Neišvengiamas šio neadekvataus atskyrimo rezultatas – trivialios dichotomijos, paremiančios postliberalizmo, o ne įsipareigojimo demokratijai nuostatas: komunizmo ir liberalizmo, kapitalizmo ir socializmo, totalitarizmo ir liberaliosios demokratijos.

Vaisingesnis yra požiūris, kuris ne priešpriešina, o kritiškai analizuoja klausdamas: koks galimas demokratijos atsakas gausėjant eklektiškų moderniosios politikos ir postmoderniosios politikos elementų ir fragmentizuojančios skirtumų

⁴¹ Postliberalizmo ir postmodernizmo panašumas, kultūros veiksnio sureikšminimo požiūriu, stebina. Skirtumų kultūros, kaip pažymi Mestrović'ius, tikslas yra savaiminis: „kaip reprodukuojama ir perduodama iš kartos į kartą postmoderni kultūra, kuri egzistuoja nesiremdama įpročiais ir tradicijomis?“ (Mestrović 1994; 15).

politikos?⁴² Postmodernybei būdingas labai intensyvus domėjimasis „tapatumo“ samprata, kaip pažymi Z. Baumanas, yra didžiulės reikšmės kultūros faktas (Bauman 1999; xxix). Tapatumo diferenciacijos klausimų kultūros lygmenyje intensyvumas radikalizuoja perskyrą tarp politinio modernybės tarpsnio (šiuo metu nusistovi glaudūs valstybės, tautos ir demokratijos tarpusavio ryšiai) ir kultūrinio postmodernybės laikotarpio (šiuo metu kultūros skirtumai vis labiau atskiriami nuo politiškumo istorijos).

Postmodernus požiūris, atspindintis postklasikinio pliuralizmo – skirtumų kaip tolerantiškai besidauginančių ženklų – tendenciją, rizikuoja išleisti iš akių ir kontrademokratijos, ir antidemokratijos klausimus, kurie yra svarbūs aiškinantis post-totalitarizmo kaip „homogeniško demokratinio momento“ ir „socialinio heterogeniško“ santykį postkomunizmo laikotarpiu. Postmodernus ženklavimas, kadangi jis eina dar prieš tikrovę, suniveliuoja, išlygina demokratinio lygmens klausimus, paverčia juos liberaliu kalbos žaidimu. *Siauruoju* postmodernizmo, ženklinančio tikrovę⁴³, požiūriu, bet kuriuos skirtumus galima sukurti „laisvai“. Nors demokratija yra esmingai problemiška (Rosanvallon 2006; 47), tačiau liberali ženklavimo politika esminį demokratijos problemišumą paverčia postmodernia kalbinių žaidimų forma. Postmodernus ženklavimas tampa retoriniu pliuralizmu, kuris suvaržo demokratiją postmoderniosios skirtumų (ženklų) politikos priemonėmis, nenagrinėdamas demokratijos prigimties klausimų.⁴⁴

⁴² Šiuo požiūriu, Chantal Mouffe keliamas klausimas yra būdingas postkomunizmui dualistinis klausimas: „Radikalioji demokratija: moderni ar postmoderni?“ (Mouffe 1988; 31).

⁴³ Alvydas Jokubaitis postmodernistų koncepciją, kuri absoliutina kalbinio „ženklavimo“ procesus, vadina *siaurąja postmodernizmo samprata*: „Siaurosios postmodernizmo sampratos šalininkai mano, kad ženklai visada yra pirmiau juos suvokiančios sąmonės“ (Jokubaitis 2004; 130).

⁴⁴ Šio atsako formos gali būti skirtingos: jau vien dėl šios priežasties svarbu suprasti demokratinės politikos, o ypač tos, kuri turi post-totalitarizmo formą prigimtį. Filosofinių demokratinės politikos, politiškumo klausimų refleksija derintina su antitotalitarinių klausimų refleksija. Tai tinkamai perteikia C. Lefortas. Klaidinga traktuoti komunizmą kaip totalitarinę „hipertironijos“, „hiperdiktatūros“, „hiperdespotizmo“ sistemą, grindžiamą nevaržoma politine valia. Reikia prisiminti, kad tirono valdžia nepersmelkia giluminių visuomenės struktūrų. Nors visada kyla pagunda priešpriešinti regimybę ir tikrovę, tačiau trivialus efektyvaus režimo tiesos supriešinimas su regimybe dažnai nesugeba įvertinti būdingo

Identiteto ženklų pliuralizacija postmodernizmo laikotarpiu tampa sterili, ištrinanti politiškumo ribas, ir ritualinė. Identiteto autonomiškumo požiūriu, abejotina tampa pati „skirtumų dėl pačių skirtumų“ samprata. *Politiškumo momentas* pakeičiamas tęstine *politikos programa*: demokratijos klausimas pakeičiamas laikinių ir atsitiktinių susitarimų procedūromis. Išaiškėja kultūrinė skirtumų politikos prigimtis, jos mastai ir intensyvumas. Netgi demokratinis suverenitetas tampa dar viena kultūrinio pobūdžio skirtimi. Kultūrinio pobūdžio skirčių daugėja. Jos apibrėžiamos remiantis kalbinių žaidimų priemonėmis. Heterogeniškumo ir pliuralizavimo tendencijos formuoja ne demokratijos institutą, o veikiau paviršutiniškus ir dažnai ciniškus „tuščios ritualizacijos“, „grubaus realizmo“ (Lefort 1988; 10) procesus, būdingus postideologinėms, akcentuojančioms „neutralumo“ nuostatą, visuomenėms.⁴⁵

Postideologinio neapibrėžtumo padariniai – dar viena *kultūrinio pobūdžio* skirtis, kuri įsipareigoja skirtumų tolerancijai, bet nebūtinai demokratijai. Objektivių skirtumų tolerancija yra beribė, išskyrus subjektyvią simbolinio „mes“ kategoriją. Ši postmodernios pliuralistinės tolerancijos, kuri susiduria su problemišku tolerancijos demokratijai („mes“ klausimui), paradoksą tinkamai perteikia Giorgio Agambeno klausimas: „Apie ką mes kalbame, kai kalbame apie demokratiją?“ (Agamben 2011; 1). Neproporcingai plečiama postliberalizmo horizontalė ir, priešingai, susiaureja demokratijos vertikalė. Tai, kas pasikartoja liberaliame skirtumų horizonte laikoma unikaliais įvykiais („postideologija“,

visuomenės kaip „uždaros socialumo formos“ poveikio konkrečiai žmonių elgsenai (Lefort 2007; 139–144). Kitaip sakant, ideologinę tirono (komunistinės partokratijos) valią, kuri formuoja tiesos, tikrovės, normalios raidos sampratas, reikia skirti nuo būdingos visuomenės formos, *neigiančios socialinius padalijimus*, poveikio žmonių elgsenai. Totalitarinė visuomenės forma yra platesnės apimties sąvoka, negu totalitarinės valdžios samprata. Panašiai ir Jean-Luc Nancy siekia išplėsti tradicinę „totalitarizmo“ kaip tik valdžios tipo sampratą sutelkdamas dėmesį į platesnės apimties kategoriją – „uždarai apibrėžtus parametrus“, kuriais remdamasi visuomenė apibrėžia pati save (Nancy 1986).

⁴⁵ Postideologijos ypatumas yra tas, kad „tuščia“ demokratijos erdvė tampa užpildoma „tuščių“ demokratijos šūkių ritualizacijos vieta. L. Kołakowski atkreipia dėmesį į formų panašumą: komunistinėje visuomenėje „ciniški, be iliuzijų biurokratijos karjeristai puikiai suvokia sekuliarizuotą „komunistinių šūkių tuštumo prigimtį“ (Kołakowski 1978; 465).

„postistorija“), tačiau tai, kad unikalūs įvykiai turi istorinę vertikalę – ignoruojama.⁴⁶

Šiuo aspektu partikuliarizmo (pliuralizmo, gyvenimo formų heteronomiškumo) ir universalizmo (postmodernizmo ir postkomunizmo suaugimo pliuralioje demokratijos liberalizavimo aplinkoje) santykis išlieka bendroji teorinė problema vadinamojoje „trečiojoje komunizmo idėjos eroje“ (Badiou 2010; 260). Nors demokratinio postkomunizmo momentu homogeniški komunizmo ženklai išnyksta, tačiau kultūrinės komunizmo šaknys, glaudžiai susijusios su technologiniais socialistinės modernybės elementais, linijine istorinės pažangos samprata, racionalistinio biurokratinio planavimo prielaidomis, orientuotomis į naują, pažangią postmodernizmo pasaulėžiūrą, integruojamos į specifinį postkomunistinį postliberalizmą. „Mišrios“ postliberalizmo pasaulėžiūros, spontaniškai jungiantis postkomunizmo ir postmodernizmo komponentams, atsiradimo ir papildymo rezultatas yra tas, kad istoriją pakeičia naujasis historicizmas, o demokratiją pakeičia liberalioji demokratija, kuri spontaniškai suvokiama kaip natūrali, neutrali ir universali abstrakcija, save pačią formuojanti liberaliosios rinkos tikrovė, atskirta nuo istorijos, tampančios postistorija.

⁴⁶ Postmodernizmo laikotarpiu „ideologijos pabaigos“ idėja kartojasi. Kaip rašo Christopheris Norrisas: „Vėl ideologijos pabaiga: senosios temos naujais laikais“ (Norris 1993; 1). Slavojus Žižekas taip pat primena: *Filosofijos skurde* K. Marxas rašo, kad buržuazinė ideologija mėgsta istorizuoti kiekvieną socialinę, religinę, kultūrinę formą, išskyrus savo pačios (Žižek 2009; 21). Postkomunizmas, priešingai negu „ironiškas“ postmodernizmas, pasikartojančius įvykius traktuoja kaip naujus ir procedūriškai paklūstančius progresyviai (ne simuliacinei) liberalizacijos logikai.

2. Politiškumo formavimosi erdvė: tarp postkomunizmo apibrėžtumo ir postfundacionalizmo neapibrėžtumo

2. 1. Postkomunizmo ir postliberalizmo ryšiai

Postfundacionalizmo filosofijos požiūriu, postkomunizmo būklei netinka taikyti *išorinės priežasties* kategoriją. O tai reikalauja svarstyti papildomas sąvokines problemas, susijusias su *ne priežastinio* lygmens aspektais. *Ne priežastinio* lygmens kategorijos yra svarbios konceptualizuojant autonomiškos, ontopolitinės, srities požymius, kurie savo ruožtu nusako pozityvias ir negatyvias demokratinės postkomunizmo būklės puses. Šiuo aspektu pirmasis svarbus transformacijos klausimas yra klausimas, susijęs su dviejų totalių kategorijų, *postliberalizmo*, tapatinamo su teleologiniu *ideologinio liberalizmo* vaizdiniu, ir *postkomunizmo*, tapatinamo su *anti-fundacionalizmo* (anti-komunizmo) nuostata, priežasties ir padarinio ryšiais. Antroje disertacijos dalyje įrodinėjama, kad „post-“ lygmens, įskaitant ypač *atsitiktinumo* ir *neapibrėžtumo* (tuščios demokratinės erdvės) kategorijas, klausimai ignoruojami dėl postkomunizmui būdingo polinkio transformacijos galimybes sieti su išorinėmis (anksčiau – istorinio materializmo dėsniais, o dabar – abstraktaus humanistinio liberalizmo ideologijos) *priežastimis*.

Postkomunizmo ir demokratijos ryšių analizė rodo: juo labiau postkomunizmas siekia apibrėžti fiksuotą *nulinį* atskaitos tašką (siekdamas vadovautis *priežastine* liberalios modernizacijos teorijos, tranzitologijos, paradigma), tuo dažniau susiduria su *uždaru teoriniu* šios liberalios trajektorijos pobūdžiu. Tai nėra vien tik postkomunizmo, o bendresnė liberalizmo kaip politinės modernybės teorijos, postuluojančios universalią priežasties-padarinio ryšių struktūrą, problema. Postkomunizmo epochos kompleksiskumas ir eklektiškumas meta praktinį iššūkį liberalizmo, kurį postkomunizmas laiko pakankama „teorine priežastimi“, postulatams: „Pavojus, su kuriuo mes susiduriame brandžioje pilietinėse Vakarų visuomenėse, yra tas, kad liberali

ideologija ardo liberalias praktikas“ (Gray 1993; 327). Specifinė postkomunizmo problema yra ta, kad liberali ideologija, kuri ardo liberalias praktikas, postkomunizmo sąlygomis tampa „neutralia“ prezentizmo logika ir uždara istoristine praktika. Tai – visai suprantama: viena vertus, liberalizmas – lygu „modernybės politikos teorija, ideologija ir institucinė praktika, arba tvarka“ (Bielskis 2005; 9), kaip tęsdamas A. MacIntyre’o, J. Gray’aus tezes, įrodinėja Andrius Bielskis; kita vertus, būtent *skirtys* tarp teorijos, ideologijos ir institucinės postkomunizmo praktikos linkusios nykti.

Nulinis atskaitos taškas ardo ne tik liberalias praktikas, bet ir politiškumo ir politikos perskyrą. Ši ontopolitinė perskyra, priskirtina ne priežastingumo, o politiškumo sričiai, yra fundamentali prielaida, leidžianti konceptualizuoti politinės srities, kaip skirtingos nuo kitų ne politinių sričių, *autonomiškumą* ir įtraukti į dienotvarkę *bendro gyvenimo formų* priešpriešiais *pliuralizmo* tendencijas, klausimus. Tai liudija, kad svarbu konceptualizuoti iš pažiūros neproblemišką santykį tarp postkomunizmo demokratijos *apibrėžtumo* ir *neapibrėžtumo*, *būtinybės* ir *atsitiktinumo* dimensijų. Ne tik politinės filosofijos, bet ir praktinės politikos požiūriu, postkomunizmas susiduria su nauju iššūkiu, reikalaujančiu naujai artikuliuoti politiškumo prigimtį iš esmės kintančiomis „de-teritorializacijos“ sąlygomis. Šios sąlygos reikalauja kitaip, negu „fundacionalistinėse“ teorijose, reflektuoti santykį tarp priežasties ir padarinio. Ne priežastį, remiantis istoricizmo postulatais, paversti padariniu (kaip istorinio materializmo teorijoje), ne padarinį paversti priežastimi, kuri suponuoja atitinkamas padarinių sekas (kaip inversiškose prezentizmo formose),⁴⁷ bet reflektuoti *socialiai atsitiktines* demokratijos neapibrėžtumo sąlygas.

Šiuo požiūriu, netinka teigti, kad demokratija priklauso nuo konsenso (konsensus – priežastis, o demokratija – padarinys). Atsitiktinumo filosofijos požiūriu, demokratija nepriklauso konceptualiam priežastiniam „stabilių

⁴⁷ Demokratija „<...> negali būti redukuojama nei į valdymo formą, nei į socialinio gyvenimo būdą“ (Rancière 2011; 76).

normatyvinių pagrindų“ laukui. Demokratijos negalima redukuoti į priežastinį „institucijų sistemos“ lygmenį. Demokratija yra politinė visuomenės forma, kuri turi paradoksalų *neapibrėžtumo* pagrindą, t.y. pagrindą, kuris skatina neapsiriboti prezentistine nuostata, o priešingai, traktuoti šį pagrindą kaip atviro istoriškumo, vengiančio atsitiktinumą redukuoti į tikrumo ženklus, galimybę.⁴⁸

Postkomunizmo sąlygomis vyrauja polinkis remtis teorine ir praktine anti-fundacionalizmo nuostata, kuri, nors ir atmesdama marksistinį istoricistinį diskursą, linkusi jį pakeisti inversiniu „liberalios ideologijos“ variantu. Prezentistinę teorinę nuostatą verta įtraukti ne į anti-fundacionalizmo, o į *postfundacionalizmo* diskursą. Juo labiau, kad teorijos ir praktikos „vienovės“ (fundamentalaus marksizmo postulato) suirimas postkomunizmo laikotarpiu sutampa su pliuralizmo ir skepticizmo idėjų sklaida teorijoje ir praktikoje: tiek negatyvūs (santykio su komunizmu), tiek pozityvūs (naujos demokratinės visuomenės kūrimo) veiksniai skleidžiasi ne visada reflektuojamoje įtampoje tarp *postkomunizmo apibrėžtumo* ir *postfundacionalizmo neapibrėžtumo*. Ne visada atkreipiamas dėmesys į svarbų faktą, kad postkomunizmo įvykis ne tik praktikos, bet ir teorijos požiūriu, yra radikalus: pirma, atsisakoma teorijos ir praktikos vienovės koncepcijos, antra, atmetama priežastinių istorijos raidos dėsnių samprata. Pirmasis radikalus santykis yra prezentizmo atmetimas, o antrasis – istoricizmo atmetimas.

Postkomunizmo ir naujų teorinių postfundacionalizmo idėjų, kurios randasi netgi jų giliau nereflektuojant, ryšys neturi būti laikomas savaime suprantamu. Konceptualūs postfundacionalizmo elementai į postkomunizmo diskursą skverbiasi kartu su Vakaruose ilgainiui institucionalizuotų demokratijos formų vidine kritika, kurią svarbu pritaikyti postkomunizmo demokratijai. Priešingu atveju, t.y. neapmąstant radikalių idėjų ir politinio subjekto, demo-

⁴⁸ Šią idėją nuosekliai išplėtoja C. Lefortas, nurodydamas priežastingumo teorijų nesugebėjimą artikuliuoti iš principo naujos *totalitarizmo* formos (skirtinos nuo ikidemokratinės *despotizmo* formų) radimosi sąlygas ir išsišakojimus (Lefort 1988).

tarpusavio santykių, postfundacionalistinės pliuralizmo, fragmentacijos, heterogeniškumo, atsitiktinumo idėjos sutampa su „būtinumu“ kaip savaime suprantamumo kategorija.

Problema yra ta, kad prezentizmo (teorijos ir praktikos vienovės) ir istoricizmo (istorijos raidos dėsnų) koncepcijos tik „radikaliai atmetamos“. Trumpas santykis su *alter ego* greitai baigiasi: į politikos teoriją nenoriai įsileidžiamos *ne priešastingumo* koncepcijos. Viena iš galimų indiferentiškumo kitoms koncepcijoms priešasčių yra radikalus marksizmo kaip „abstrakčios ideologinės“ koncepcijos atmetimas nediferencijuojant teorinių marksizmo ir postmarksizmo formų. Istoricistinės „dėsnų“ sampratos atmetimas spontaniškai „sutampa“ su radikalaus pliuralizmo idėjomis, kurios skverbiasi į ekonominę, politinę, socialinę ir kultūros sritis.

Nepakankamai reflektuojamas teorijos ir praktikos tarpusavio ryšys trukdo svarstyti pliuralizacijos ribų klausimus. Radikalus institucinis pliuralizavimas sukuria tvirtus pagrindus „realistinei“ pasaulėžiūrai, kuri demokratiją laiko „tik savaiminiu“ ideologinio liberalizmo priedėliu. Pliuralizmas įgauna vienpusišką raidos kryptį, tapatinamą su „demokratine modernizacija“, o tiksliau – ideologiniu liberalizmu. Šioje kryptyje minimizuojamas būtent demokratijos komponentas. Ideologinis liberalizmas sukuria nepasitikėjimo „homogeniškumu“, įskaitant socialumo reiškinių, precedentą. Dėl šios priešasties santykis tarp socialumo ir demokratijos postkomunizmo laikotarpiu teoriškai nereflektuojamas. Nors santykis tarp *socialumo* ir *demokratijos* kaip pilietinio visuomenės instituto teikia reikšmingą postūmį pačioms postkomunizmo revoliucijoms, tačiau ryšys tarp *pliuralistinio* liberalaus prado ir *holistinių* demokratinės visuomenės principų lieka neaiškus. Juo labiau, kad šis ryšys yra labai dinamiškas globalizacijos sąlygomis.⁴⁹

⁴⁹ Panašų *ryšio* klausimą, taikydami jį visai Vakarų socialinei teorijai, susidūrusiai su „postmodernizmu“ ir „postkomunizmu“ problemomis, kelia Williamas Outhwaite’as ir Larry’s Ray’us: ar dabartinės teorinės

Šiuo požiūriu, vienas įtakingiausių „prezentistinių“ momentų yra *visuomeninė sutartis*, spontaniškai sudaryta tarp postkomunizmo ir postliberalizmo (modifikuotos liberalizmo formos). Postkomunizmas atsisako ne tik komunistinės teorijos ir praktikos vienovės idėjos, bet ir teorijos ir praktikos santykio refleksijos. O tai liudija, kad „sutartis“, kuri spontaniškai pasirašyta revoliucinio proveržio akimirka, turi daugiau negatyvių (antikomunistinės laikysenos), nei pozityvių (racionaliai apskaičiuotų, utilitarinių) momentų. Juo labiau, kad „komunizmas“, kurį atmeta postkomunizmas, nėra *realus* istorijos subjektas, t.y. reali teorijos ir praktikos vienybė, kurią kaip „postistorijos tikrovę“ įsivaizdavo Marxas. Postkomunizmas veikia atmeta socializmo teoriją, tačiau ne realaus socializmo praktikos „polinkį kapitalizmui“, t.y. stiprų vartojimo geismą“ (Rubavičius 2010; 19), siejamą su technologine modernybės idėja.

Postkomunizmas ir toliau tebesaugo technologinius modernizacijos bruožus, atmesdamas „holistinius“ socializmo teorijos ir praktikos elementus, iš esmės trukdančius liberalaus pliuralizmo sklaidai. Savo gelmėse slėpdamas modernizacinį socializmo potencialą postkomunizmas pasirašo ne teorinę, o tik *praktinę sutartį* su modifikuotu postmodernybės liberalizmu.⁵⁰

Modernizacinis „socializmo potencialas“ leidžia suprasti ir tęstinį postkomunizmo prierašumą „pagrindžiamosioms“ (fundacionalistinėms) nuostatoms, kurios leidžia projektuoti ir priartinti modernizacijos tikslą. Tiek, kiek liberali teorija ir atitinkama modernizacija „pagrindžia“ teisingą kryptį, postkomunizmas gali būti traktuojamas kaip neteisingos komunizmo modernizacijos logikos ištaisymas, būtinybės, arba priežasties ir padarinio, normalizavimas. Chronologiniu, požiūriu, kurių ašis yra įvairios moderno

kryptys – „kultūros posūkio“, postmodernizmo, rekonstrukcijos, globalizacijos, tapatybės koncepcijos adekvačiai apčiuopia procesus naujame tūkstantmetyje? (Outhwaite, Ray 2005; viii).

⁵⁰ Peteris Beilharzas pažymi: realus istorijos subjektas yra *socializmas*, o ne komunizmas (Beilharz 1994; viii). Nors socializmas kaip politikos projektas sužlunga, tačiau išlieka kaip nusistovėjusių praktikos formų visuma, prieštarigai integruojama į postliberalizmą.

(modernizacijos, postindustrinės visuomenės) formos, postkomunizmas yra technologinio progreso tąsa, kad ir pažeista laikinų deviacijų.

Šią tąsą Zygmuntas Baumanas vadina ne komunistine, o *socialistine utopija*.⁵¹ Ši utopija turi labai stiprų *realistinį technologinį* elementą, kuris pranoksta utopinį elementą. Radikaliai atmetus ideologinį komunizmo (skirtino nuo realistinio technologinio socializmo) potencialą ir nepasiūlius alternatyvių *ne priešastingumo* koncepcijų, realistinis technologinis elementas, iš principo ne svetimas kapitalizmui, išsaugomas. Tai yra fundamentali postkomunizmo ir postliberalizmo visuomeninės sutarties sąlyga. Kitaip tariant, ne anti-komunistinė utopija (inversinis liberalizmas), o socialistinis realizmas tvirčiau sukimba su *postindustrinės visuomenės kultūra*.

Postkomunizmo ir postliberalizmo sutartyje skirtinos dvi – *deklaruojama politinė* ir *nedeclaruojama ideologinė* – dalys. Pirmoji, *deklaruojama politinė*, dalis pripažįsta ir be išlygų pateisina liberalios teorijos pagrįstumą ir universalumą. Tai yra įprastos normos, patikimumo ir tikrumo atstatymas. Antroji, *nedeclaruojama ideologinė*, sutarties dalis kažkodėl lieka šešėlyje. Nors postkomunizmas sudaro tik spontanišką praktinę ideologinę sutartį su liberalizmu, tačiau šią sutartį traktuoja kaip *abstrakčios* teorinės visumeninės sutarties tradicijos, apimančios prieštarigus komponentus, tąsą. Sudarydamas sutartį su liberalizmu postkomunizmas: „sutampa“ su pačia tikrove, o pačią sutartį laiko „neutralia“ sutartimi, t.y. ne ideologija, o veikiau racionalia mokslinė-technologine programa, politikos projektu, atstatančiu būtiną, priešastinę istorinės raidos logiką.

Čia glūdi fundamentali dilema. Juo labiau postkomunizmas tapatina teoriją ir praktiką, tuo labiau sutampa su ideologine nuostata (prezentizmu), kuri atitolina netgi nuo teorinių liberalizmo principų. Juo aiškesnė universalumo dimensija, tuo

⁵¹ Dar aštuntame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje Z. Baumanas nurodo išties paradoksalų faktą: „socialistinė utopija“ ne tiek siekia atmesti kapitalizmą, kiek įtvirtinti save kaip „scientizmo ir industrijos, racionalios organizacijos ir technologijos projektą“ (Bauman 1976; 141).

ji labiau ideologinė.⁵² Remdamasis ideologiniais postulatais postkomunizmas vargu ar gali reflektuoti universalumo ir partikuliarumo santykį, įskaitant pliuralizmo ribų problemą. Teorinė liberalizmo tradicija yra pagrindinis totalitarizmo oponentas. Antifundacionalistinė nuostata, postuluodama perėjimą iš *totalitarizmo į liberalizmą*, šį teorinį oponentą nepakankamai iškelia į dienos šviesą. Kad liberalizmo ideologija netinkamai sutapatinama su liberalizmo teorija, postkomunizmas deklaruoti vengia. Šis keistas nutylėjimas yra pamatinė *prezentistinė* postliberalizmo nuostata, kuri, būdama istoristinė, vengia istoristinės refleksijos.⁵³

Numanomi šio nutylėjimo padariniai – alternatyvų, ir ne tik ideologinių, nutildymas ir posttotalitarizmo problemos ištirpdymas. Posttotalitarizmo problemų redukovimas į imitacinį *centro* ir *periferijos* (priežasties ir padarinio) diskursą, viena vertus, išryškina postkomunizmo ir postkolonializmo panašumus, kita vertus, parodo, kad postkomunizmui stinga istoristinio savo būklės įsisąmoninimo: „Postkolonializmas yra stiprėjantis įsisąmoninimas, kad kultūros, istorijos, kalbos, tapatybės negalima dedukuoti iš platesnių, transformacinių metropolinio pasaulio tendencijų“ (Sheshadri-Crooks 2005: 151). „Postkomunizmas“ modernizacinėje *centro* ir *periferijos* (priežasties ir padarinio) tiesėje nukrypsta nuo universalios istoristinės linijos ir fragmentizuojasi (Meštrović 1994).⁵⁴

Kad postkomunizmo ir postliberalizmo ryšiai yra giminiški, o tikslai – kone tapatūs, išryškėja jau pirmaisiais perėjimo į liberaliąją demokratiją metais. Stipriai negatyvi „išėjimo iš ideologijos“ formuluotė yra įtartina vienpusiška, nes

⁵² Ideologinis darbas, kaip pažymi Claude'as Lefort'as, visada orientuotas į pagrindinį uždavinį – „atstatyti tikrumą“ (Lefort 1988; 19).

⁵³ Demokratija liberalizuojama, ir praranda formą, o kartu – politiškumo principą. Liberalus minimalistinis požiūris į demokratiją bet kurį įtartina, alternatyvų, pavyzdžiui, *respublikinį*, diskursą, kaip pažymi Johnas Dryzek'as ir Leslie Holmes'as, laiko „latentiškų antidemokratiškų sentimentų“ išraiška (Dryzek and Holmes 2000; 1044).

⁵⁴ Stjepanas Mestrovic'ius nurodo populiarią postkomunizmo metaforą – „balkanizacija“: „Tai vieneto suirimas į daugėjančių mažų dalių, kurios yra priešiškos viena kitai, visumą“ (Mestrovic' 1994; viii).

trūksta pozityvios pusės, t.y. aiškaus supratimo, kaip, kokiais būdais ir kur *einama*. Postkomunizmas traktuojamas kaip natūrali *linijinė transformacija*. Sklandi progresija turi savaime suprantamus „prieš“, „išėjimo“ ir „po“ taškus. Ten, kur einama, jau nebėra ideologijų ir prieštaringos modernybės ideologijų istorijos. Tai yra postistorija, kurioje *politinis* ir *socialinis* komponentai sutampa idealiai. Pats šis *sutapimas* yra *ideologinis*, nes ideologijos yra giliai integruotos į socialinį ir politinį veiksmą (Freeden 2006; 19).⁵⁵

Ideologinio sutapimo tarp *socialinio* ir *politinio* komponentų postkomunizme iš pažiūros nematyti todėl, kad retai dėmesys sutelkiamas į „partikuliarių ideologijų turinį“ (Malešević 2002; 103). Postkomunizmo epocha labai nepalanki *totalioms* ideologijoms, tačiau palanki *partikuliarioms* ideologijoms, kurias apibendrintai galima vadinti Milano Kunderos išrastu „imagologijų“ vardu, arba Baudrillardo išrastu „simuliakrų“ vardu. Didžiųjų ideologijų ir holistinių socialumo sampratų dekonstravimo padarinys yra daugybė postmodernizmo – fragmentacijos, pliuralizmo, individualizmo (Kumar 2005; 142) – *komponentų*; veikiau postkolonializmo, paribio situacijai būdingų *hibridiškų darinių* (Bhabha 1994; 38). Ideologiją darosi sunku atskirti nuo socialinės realybės: įvairūs neideologiniai reiškiniai palaiptai virsta ideologiniais.

Tai rodo, koks svarbus yra istorinis, genealoginis politiškumo formos klausimas, grąžinantis į pačią pradžią: kaip iš esmės galima demokratija ten, kur demokratija anksčiau neegzistavo? Šis klausimas turi papildomą aspektą: ar postkomunizmas yra *postideologija*, ar *politiškumo forma*, kurios simbolinės struktūros identifikavimas leistų visuomenei apčiuopti savo pačios skirtumus,

⁵⁵Antonio Gramsci's, formuluodamas *hegemonijos* koncepciją, parodo, kad ideologinė hegemonija gali būti įgyvendinama remiantis ne tik valstybės instituto jėga, bet ir įvairiomis kultūros, ypač ideologinėmis, priemonėmis. Ideologija yra integralus socialinės realybės elementas, susijęs ne tiek su „žinojimo“ sritimi, bet pačios socialinės realybės sritimi (Žižek 2005; 38-41). Kaip teigia Slavojus Žižekas, „pamatinis ideologijos lygmuo nėra iliuzija, maskuojanti tikrą dalykų padėtį, bet pašamoninė fantazija, struktūruojanti mūsų socialinę realybę“ (ten pat; 41).

padalijimus, prieštaravimus ir steigti simbolinės vaizduotės struktūras? Simbolinio lygmens pastangos reikalauja atsakyti į klausimą, ar postkomunizmas tebėra *demokratinis įvykis*, ar, priešingai, tampa *postideologija* – ekonominio liberalizmo būklės būtinybe?

Postkomunizmas atsiskleidžia kaip naujas institucinis liberalaus pliuralizmo laukas, kuris įgyja apibrėžtą negatyvų santykį su komunistine praeitimi. Tačiau tai nėra *vien tik nauja* praktika. Politiškumo istorija yra tęstinis projektas,⁵⁶ su kuriuo postkomunizmas praranda ryšį, nes nuo šiol jį formuoja tik implicitinės – spontaniškos ir savaime suprantamos – taisyklės. *Įvykis*, kaip jį, sakykim, apibrėžia Alainas Badiou, yra protrūkis normaliaame politikos kūne. Įvykis yra naujų galimybių kūrimas: „Įvykis lokalizuotas ne tik objektyvių galimybių, bet ir galimybių galimybių lygmenyje“ (Badiou 2010; 242–243). Konceptualiai atkirsdamas save nuo istorijos, postkomunizmas vengia reflektuoti savo prieštarinę tapatumą ne tik komunistinio alter ego, bet ir postliberalaus alter ego atžvilgiais. Tai yra viena pagrindinių priežasčių, kodėl postkomunizmas slepia „ideologijos“ momentą. Nors postliberalizmas yra ideologija, kuri pakeičia komunizmo ideologiją, ideologija ne reflektuojama, o nekritiškai tapatinama su visos visuomenės „sutartimi“, t.y. konsenso demokratija, kurios pagrinde fiksuojamas stabilus būtino priežasties ir padarinio ryšio santykis.

Vykstant reikšmingo simbolinio lygmens pokyčiams, kuriuos Claude’as Lefortas vadina „tikrumo žymenų sunykimu“, o Zygmuntas Baumanas – „atsitiktinumų amžiumi“, postkomunizmas turi atsakyti į klausimą, susijusi su radikaliomis politinėmis vaizduotėmis (komplikuotų politiškumo skirčių) sritimi. Tačiau, išėjęs iš komunizmo traukos lauko ir patekęs ir postliberalizmo traukos lauką postkomunizmas pratęsia scientistinę K. Marxo idėją, reikalaujančią radikaliai sekuliarizuoti visas visuomenės gyvenimo sferas. Marksizmas sekuliarizuoja visuomenę tiesiogine ir perkeltine prasmėmis, išardydamas ne tik religijos sritį,

⁵⁶ Šį svarbų politiškumo momentą Pierre’as Rosanvallonas apibrėžia trumpai, bet aiškiai skirdamas jį nuo politikos lauko: politiškumas yra *vienu ir tuo pačiu metu* ir laukas, ir projektas (Rosanvallon 2006; 34).

bet ir „supasaulietindamas“ simbolinius jos vaizduotės lygmenis. Marksizmas sekuliarizuoja politiškumo istoriją: kompleksišką lygmenį, kuris apima visuomenės institutų, idėjų, idealų ir vertybių sferą, redukuoja į ekonominio lygmens kategorijas. Nors postkomunizmas atmeta marksizmą, tačiau simbolinio vaizduotės lygmens „sekuliarizaciją“ tęsia užbaigdamas šį procesą labai paprastai – redukuodamas naują visuomenės sutartį į minimalistinę procedūrinę atstovaujamosios demokratijos programą, kuri savo ruožtu atstovauja mišriai pliuralistinei postliberalizmo praktikai.

„Išėjimo iš komunizmo ideologijos“ tezė neatsiejama nuo metodologinio *minimalistinio procedūrinio* požiūrio. Kad ir kokios skirtingos politinės partijos būtų prie demokratinės valdžios vairo, kaip nurodo postkomunizmo procesų tyrėjai (Norkus 2008), visų jų tikslas – įgyvendinti deklaruotą politinę ir nedeklaruotą ideologinę sutartį tarp *ekonominio liberalizmo* ir *minimalistinės demokratijos*. Metodologija visai neatsitiktinai tampa „saugiu“ ir „neutraliu“ kriterijumi, nes padeda orientotis neapibrėžtoje *naujosios demokratijos* situacijoje. Nors patys pokyčiai – ne tik metodologiniai, o pirmiausiai susiję su giluminėmis postkomunizmo politiškumo formos transformacijomis, postkomunizmo įvykis žymi *naujo konsenso* pradžią, kurios prielaidos turi būti saugios ir neutralios.

Istorija pagaliau atgauna pusiausvyrą: naujo konsenso požiūriu, Rytų Europos „komunistinės visuomenės“, yra tik laikini istoriniai nukrypimai nuo universalios, liberalios demokratinės, evoliucijos. Ne tik Rytų Vidurio Europa, bet ir visas pasaulis tampa „postkomunistiniu“ – postistoriniu ir postideologiniu. Saugiai orientotis, bent jau pačioje pradžioje, padeda visuotinio tikrumo jausmas, kad „baigiasi ilga kairumo naktis“ (Douzinas, Žižek 2010; vii). Tačiau aiškėja, kad neoliberalizmo postistorija galbūt yra pernelyg optimistiška, o ypač *demokratinų problemų* požiūriu. Ryškiausias šio optimizmo bruožas yra tas, kad postliberalizmas, net ir stiprėjant mokslinių metodologijų kritikai, nepraranda funkcinių ryšių su stabiliausia XX amžiaus socialinių mokslų paradigma –

modernizacijos teorija. Postideologija išvaduoja nuo bet kurių abejonių modernizacijos teorijos pagrįstumu, jei tik remiamasi minimalistinėmis priemonėmis.⁵⁷

Pirma, „neutralus“ metodologinis minimalizmas, sutelkęs dėmesį tik į faktinį turinį ir atsiskyręs nuo simbolinės vaizduotės, virsta uždara pozityvistine figūra: „Pozityvizmas būtinai transformuoja save į istorizmą“ (Strauss 1957; 354). Antra, iš marksizmo-leninizmo istorizmo išeinama velkant paskui save išvirkščio istorizmo šleifą: nors nugalimas *marksizmas leninizmas*, tačiau nenugalimas *hėgelizmas*, kuris, kaip pažymi Cornelius Castoriadis, „sustabdo“ tikrovę ir jos racionalumą dar prieš Marxo istorijos filosofiją (Castoriadis 1987; 42).⁵⁸

Postkomunizmas, atmetęs marksistinių-lenininių istoricizmą, randa dar gilesnius ryšius tarp marksizmo išsilaisvinimo teologijos (žmogaus išsilaisvinimo iš istorijos dėsnių būtinybės) ir visuotinio hėgeliško istorizmo. Tačiau postkomunizmas atmeta tik marksizmo-leninizmo istoricizmą. Postkomunizmas darosi panašus į postmodernizmą, atmetantį bet kurį – ne tik politinės valdžios – *tikrumą*. Tačiau, kita vertus, postkomunizmas vienu ir tuo pačiu metu trokšta *tikrumo* – metafizinės formos, kuri taptų tikru naujosios demokratijos pagrindu. Postkomunizmas priima transcendentinę dovaną „iš aukščiau“ – metafizinę liberalizmo figūrą: „Liberalizmo politinė filosofija turi nekintamą metafizinį branduolį“ (Jokubaitis 2012; 150).

Tačiau postkomunizmas tuo nesitenkina: liberalizmo metafiziką, naująją postkomunizmo formą, gana keistai derina su antimetafiziniu postmodernizmu

⁵⁷ Postliberalizmas, kiek jis yra postideologinis, užmiršta tai, kad net saugiausias minimalizmas neišvengia ideologijos: „Ideologijos pasižymi moksliskumu: mokslinį požiūrį jos sujungia su filosofiskai reikšmingais rezultatais ir pretenduoja į mokslinės filosofijos statusą. Atrodo, jog žodis „ideologija“ implikuoja mintį, kad idėja gali tapti mokslo objektu <...>“ (Arendt 2001; 450).

⁵⁸ Castoriadis skiria tris marksistinės istorijos filosofijos bruožus, kurie tampa ne tik marksizmo istorijos filosofijos, bet ir nereflektuojamo istoricizmo keistai vyraujant pliuralizmo sąlygoms problema: pirma, tikrovė adekvačiai paaiškinama „visiems laikams“; antra, istorija tampa ne tik faktiška, bet ir vertinga; trečia, istorija susieja faktus į aklą tarsi natūralių dėsnių logiką (ten pat; 41–42). Postkomunizmas pratęsia šią racionalią objektyvistinę tikrovę į begalybę.

turiniu – žaidybiniu neapibrėžtumu.⁵⁹ Konvergencijos yra specifinė: postkomunizmas virsta *postmodernaus liberalizmo* (postliberalizmo) figūra, kuri remiasi anti-fundacionalistine (negatyvia) nuostata, vengdama postfundacionalizmo diskurso.

2. 2. Genealoginis politiškumo pagrindas: skirtis tarp ontinio ir ontologinio lygmenų

Postkomunizmo *įvykio* metu politiškumui suteikiamas ontologinis *atsitiktinumo teorijos*, pripažįstančios fundamentalius *padalijimus*, *skirtis* ir *antagonizmus* neapibrėžtoje demokratijos struktūroje, statusas. Postkomunizmo *įvykis* įteisina ontologinę postfundacionalizmo nuostatą, skirtį tarp politikos ir politiškumo ir neapibrėžiamą, komplikuoatą skirtumo „pagrindą“:

„Politiškumas nurodo ontologinį, o politika – ontinį lygmenį. Pirmasis negali būti siejamas su konkrečiomis politinėmis vertybėmis. Tai nekintama politinio gyvenimo dimensija, besiskirianti nuo istoriškai ir kultūriškai kintamų politinių vertybių.“ (Jokubaitis 2012; 18).

Jei nepaisoma ontologinės ir ontinės lygmenų perskyros,⁶⁰ politika redukuojama į ontotechnologinę sritį, vieną tarp daugelio kitų. Susilpninamas politiškumo statusas. Politika tampa socialinės sistemos posisteme politiškumui prarandant pirminį kvazi-transcendentalinį (politiškumo ir politikos skirties) principą. Ontologinis skirtumo tarp politikos ir politiškumo statusas redukuojamas

⁵⁹ Postmodernioji politika saistoma su „netikrumo“ ir „neapibrėžtumo“ komponentais (McKinlay 1998; 481).

⁶⁰ *Ontologinės* ir *ontinės* lygmenų perskyrą linkusi ištrinti pati modernybės tendencija: moderniojo humanizmo idėja turėtų būti nagrinėjama atsižvelgiant į tradicinės ontologinės tvarkos pasaulyje sunykimą (Bielskis 2005; 1).

į faktinį lygmenį. Radikalus politiškumo instituto *neapibrėžtumas* yra ontologinio lygmens problema, ir nesutampa su „ontinėmis posistemėmis“ – socialinio, ekonominio, politinio, kultūros lygmenų sritimis. Politika, arba realistinė „ontinė“ visuomenės posistemė, faktiškai užpildo simbolinį „pagrindą“, kuris, postfundacionalizmo filosofijos požiūriu, yra ontiskai nepagrindžiamas (kiek tai yra *demokratinis* lygmuo).

Postkomunizmas, atmetęs socialistinį socialumo apibrėžimą, kartoja tą patį realistinį judesį. Tiesa, tai nėra vien tik postkomunizmo skiriamasis ženklas: kai tik randasi *politiškumo problema*, mokslininkai, kaip pažymi savo klasikiniame tekste „Demokratijos klausimas“ Lefortas, bando remtis „grubiu realizmu“ (Lefort 1988; 10). „Realistinė“ forma kalba pati už save: politika simuliuojama uždarame ontiniame rate. Komunizmo politinis realizmas, orientuojamas į valstybinį aparatą ir atitinkamą totalaus kūno, visapusiškai užpildančio politinę erdvę, vaizdinį (Lefort 1986; 292–307), yra kone tobulas uždaras ontinis ratas. Nors liberalioji postkomunizmo demokratija, susidurdama su problemomis, išranda pliuralistinio pobūdžio sprendimus, tačiau pliuralizmo atskaitos pagrindas yra formalios institucinės struktūros ir ikipolitinės (ekonominės, kultūrinės, socialinės) interesų grupės. Organizacinė pliuralizmo – skirtumų dėl pačių skirtumų – struktūra simuliuoja pačią save „judėdama uždarame rate“, kurį Vytautas Radžvilas sieja su „radikalizacijos dėsnium“.⁶¹

Metafizikos (universalaus liberalizmo) ir antimetafizikos (postmodernizmo) kalbinis žaidimas duoda reikiamą efektą: užtikrina realistinį sprendimo būdą, sutampantį su kita uždara „radikalizacijos dėsnio“ forma – moksline ekspertize. „Mokslinė ekspertizė nuo XVIII a. pabaigos konfliktavo su ideologijomis ir šiandien, kaip atrodo, gali švęsti pergalę prieš ideologinių projektų kūrėjus. (Jokubaitis 2009; 247). Mokslinė ekspertizė, pakeisdama

⁶¹ „Taigi radikalizacijos dėsnis reiškia, kad politinis Lietuvos gyvenimas juda tarsi užburtame rate, kai valdžioje pabuvusius cinikus keičia dar didesni. Tai mato ir supranta iš pažiūros abejingi piliečiai. Kas žino – galbūt jie nėra jau tokie abejingi, o tiesiog kažko laukia“ (Radžvilas 2005; 139).

vertikaliai orientuotus ideologinius projektus, uždaro radikaliuose horizontaliuose klausinėjimo žaidimuose arba kituose retroscenarijuose.⁶²

Kadangi ambivalentiškas liberalizmas nepajėgus iš vidaus apčiuopti nei uždaro ontinio rato, nei radikalizacijos dėsnio ribų, *neapibrėžtumo* idėja, svarbi naujai postkomunizmo demokratijai, pakeičiama *apibrėžtumo*, arba *ekspertizės*, logika. Nors tai jokių būdu nėra „patvirtinimo žaidimas“, būdingas komunizmo epochai, o veikia „klausinėjimo žaidimas“, vis dėlto tai yra gana sterili pozicija – trokštamas tikrumo šaltinis postmodernaus neapibrėžtumo ir fragmentiškumo epochoje. Perėjimas iš modernaus apibrėžtumo į postmodernų neapibrėžtumą baigiasi tik prasidėjęs. *Demokratinis neapibrėžtumas* – pagrindinė postfundacionalizmo politinės filosofijos sąlyga – praranda tik prasidėjusią savo istoriją horizontalioje realistinėje ekspertizėje: „Politinis mąstymas nemiršta, bet užsidaro savyje arba yra uždaromas ten, kur negali padaryti žalos, t.y. dramblio kaulo bokšte“ (Crick 2000; 113).

Modernus ir postmodernus postkomunizmo ašigaliai suauga: išeinama iš apibrėžtos komunizmo ideologijos, tačiau neišeinama iš istorizmo logikos. Marksizmo-leninizmo dėsnius pliuralizuoja ir radikalizuoja patikimesnis tikrumo šaltinis – liberalizmo metafizika. Postkomunizmas susiduria su *esminių demokratijos neapibrėžtumu* turėdamas dvejopą pasirinkimą. Pirma: simuliuoti postmodernią neapibrėžtumo ir netikrumo tvarką. Antra, reflektuoti būtinybės ir atsitiktinumo susidūrimo įvykį – politiškumo momentą. Postkomunizmas, atmetęs modernų socialinį socializmo ideologijos turinį, išsaugo realistinę modernybės formą. Postkomunizmo tapatybė įstringa stabilioje „perėjimo erdvėje“ tarp totalaus visuomenės apibrėžtumo ir postmodernios visuomenės neapibrėžtumo.

Postkomunizmas, steigdamas savo autonomiškumą,⁶³ praranda turėtą apibrėžtumą ir tuoj pat įgyja naują neapibrėžtumą. Šis transformacinis momentas

⁶² Socialinio saito klausimas yra klausinėjimo žaidimas (Lyotard 1993; 43). Istorija yra retroscenarijus (Baudrillard 2002; 55–70).

– tarp apibrėžtumo ir neapibrėžtumo – yra nuoroda į *diferenciją* tarp ontinio ir ontologinio lygmenų. Tai reiškia, kad postkomunizmas postliberalų neapibrėžtumą padarydamas atskaitos pagrindu rizikuoja suplakti ontinį (institucinės politikos) ir ontologinį (politiškumo autonomijos) lygmenis. Postkomunizmo neapibrėžtumas – postliberali *skirtumų kaip skirtumų* samprata – turi būti suprantama ir aiškinama atsižvelgiant ne į formalius skirtumus (neapibrėžtą tęstinę skirtumų pliuralizaciją), o į *ontologinį skirtumą*, kuriam pavidaļą suteikia autonomiška politiškumo samprata. Šiuo požiūriu, politiškumo momentas yra tas, kuris leidžia visuomenei atskleisti *dar nesamą* savo pagrindą, steigti *atsitiktinumo institutą*, kuris „nesiliauja formavęsis“: niekas nėra susidūręs su „ontopolitiškumu“, išskyrus socialumo ryšių irimo ir trūkinėjimo momentus, kuriuos užpildo, pratęsia arba uždaro politika (Marchart 2007; 175–176).

Komunizmas redukuoja politiškumą į ontinį lygmenį. Subordinuodamas politiškumą administracinei biurokratinei sferai ir ekonominio perskirstymo politikai, komunizmas ne tik neigiamai paveikia pačią institucinę politiką, bet ir sugriauna pasitikėjimą politiškumo srities *autonomiškumu*, kuris, irstant ir trūkinėjant socialiniams ryšiams (kaip postkomunizmo atveju) leidžia visuomenei atskleisti dar nesamą savo pagrindą, steigti *atsitiktinumo institutą*, kuris nesiliauja formavęsis. Reikšminga ontopolitiškumo sritis, tariant Leforto žodžiais, yra *politiškumo* fenomeno, „pozityvių ir negatyvių laisvės pusių“ (Lefort 1988; 14), artikuliavimo galimybė.

Postfundacionalizmo filosofijos požiūriu, postkomunizmo būklei netinka taikyti *išorinių priešasčių* kategorijas. Transformacijos klausimas yra *ne priešastinio lygmens* klausimas: kaip perėjimas iš komunizmo į neoliberalizmą

⁶³ Visuomenė yra autonomiška tiek, kiek ji tęsia ir atnaujina refleksiją kvestionuodama savo įgyvendinamus veiksmus ir rezultatus (Castoriadis 1991b; 21). Visuomenės *autonomiškumo* tezė ypač svarbi postkomunizmui, kuris ieško naujų politiškumo galimybių tarp apibrėžtumo ir neapibrėžtumo. Postkomunizmo demokratija išardo specifinės socialistinio socialumo formos uždaramą, tačiau, nereflektuodama naujos neapibrėžtumo formos ir autonomiškos jos dimensijos (politiškumo istorijos), rizikuoja pakartotinai formuoti kitą uždaramo formą.

paveikia demokratijos substanciją ir kaip autonomiška transformacija gali atkurti ir išsaugoti demokratijos substanciją, kurios paskirtis – ribų tarp politiškumo ir politikos artikuliuojimas? Teigtina, kad šie klausimai ignoruojami dėl postkomunizmui būdingo polinkio transformacijos galimybes sieti vien tik su išorinėmis funkcionalistinėmis (anksčiau – istorinio materializmo „dėsnių“, o dabar – postistorinio liberalizmo) *priežastimis*.⁶⁴ Postkomunizmas laikinai sutrinka, kaip kompensaciją pasirinkdamas mokslo ir neoliberalios filosofijos derinį ir saugiai patekdamas į „neutralią“ postideologijos erdvę. Tačiau priešastingumo determinacija tęsiasi. Optimistiškas postliberalizmas, iš karto po radiklios Marxo istorijos filosofijos kritikos, redukuoja demokratiją į ontinę *skirtumų dėl pačių skirtumų* tikrovę. Postkomunizmas „įstringa“ optimistiniame santykiyje su pačiu savimi – neįstengia artikuliuoti savo tapatybės kaip ontopolitinio lygmens lūžio momento, kuris atskleidžia veikiau socialinių ryšių trūkinėjimo praktikas, o ne tolydžią, nuosekliai racionalią „perėjimo“ į liberaliąją demokratiją logiką.

Postfundacionalizmo filosofijoje, glaustai apibendrinant C. Castoriadis sąvokomis, ne priešastingumas, o *ne-priešastingumas* atveria naujų politiškumo galimybių lauką. Tai – radikaliai naujas požiūris, siekiantis reflektuoti visuomenę kaip jos istoriją. Šio požiūrio paskirtis yra *socialinės vaizduotės* kaip integralaus žmogiškų sąlygų visuomenėje ir istorijoje komponento reikšmės pripažinimas. Reali vaizduotės instituto svarba atsiskleidžia turint galvoje nagrinėtas

⁶⁴ Ekonomizmas, pozityvizmas, biheviorizmas – tai skirtingų struktūralistinių priešastingumo modelių pavyzdžiai. Negana to, nekritiškas ir spontaniškas socialinių lūkesčių sutapatinimas su pačia tikrove tai pat gali būti lengvai paverčiamas struktūrine priežastimi, kuri pradeda atstovauti demokratinei daugumai, viešosios nuomonės būdu legitimuojančiai autonomišką struktūrinę priežasties statusą. Jei, kaip įrodinėja Vytautas Radžvilas, alternatyvos ir kitos nuomonės nuslopintos, laukiamų pokyčių rezultatas yra ne kryptinas perėjimas į liberaliąją demokratiją, o paties „perėjimo“ neapibrėžtumas: „Panašu, kad į šią intelektualinę ir moralinę duobę buvo įkrista ir todėl, kad laisva bei vakarietiška Lietuva – didysis Sąjūdžio epochos siekinys – vos tik atgavus nepriklausomybę buvo klaidingai palaikytas jau išsipildžiusia tikrove. Todėl tikrovės analizė lengvai – ypač kad netrūksta tuo suinteresuotų žmonių – tapo neapmąstytais ir nekritiškais mūsų vilčių, iliuzijų atpasakojimais pasitelkus pseudomokslinį žargoną. Kitos nuomonės pamažu buvo nuslopintos, ir pradėjome gyventi nerašytą tabu šešėlyje. Ir tol, kol su tuo taikstysimės, tol būsime pasmerkti nežinoti, kas esame ir kur link vis dėlto einame“ (Radžvilas 2005; 214).

neapibrėžtumo ir netikrumo postkomunizmo epochoje sąlygas. Šio instituto, į dienos šviesą iškeliančio kūrybinius, o ne reguliuojančius bei kontroliuojančius visuomenę (kauzalinius) veiksmus, akiratyje – visuomenės gebėjimas savirefleksijai. Visuomenė, šiuo požiūriu, yra socialinis istorinis fenomenas, gebantis save transformuoti ne remdamasis priežasties ir padarinio ryšiais, o savo pačios autonomiškumo istorijos refleksija. Visuomenė yra *forma*, kuri pati save kuria ir atkuria.

Postkomunizmo įvykis sugriauna tik siauresnę ideologinę bei politinę komunizmo prigimtį, tačiau paslepia neišnaikinamą antinomiją tarp postliberalios politikos ir demokratinio politiškumo įvykio. Kaip tik todėl politiškumo filosofijos paskirtis – atskleisti priežastinių struktūrinių reiškinių (politikos, ekonomikos, socialumo) *neužbaigtumo statusą* artikuliuojant skirtį tarp formos ir turinio, tarp ontologinio ir ontinio lygmenų. Skirtį tarp *ontologinio* ir *ontinio* lygmenų tinkamai perteikia Ernesto Laclau poststruktūralistinė nuostata. Pasak jo, *artikuliacijos* kategorija, kurią išplėtoja struktūralistinis marksizmas, altiuserizmas ir kitos struktūralizmo kryptys, yra apribota *ontiniu turiniu*, sietinu su ekonominės, politinės, ideologinės artikuliacijos procesais. *Ontologinis lygmuo* – tai šio socialinio, politinio ir ideologinio turinio ir formos (visuomenės instituto) artikuliacijos *būdas* (Laclau 2005; 33). Struktūralizmas ontologinį lygmenį *pajungia* ontiniam: komunizmo atveju – ekonominiam determinizmui, postkomunizmo – ekonominiam liberalizmui.

Ontologinis lygmuo, t.y. visuomenės instituto vidinė diferencija tarp politiškumo ir politikos, redukuojama vien tik į *ontinį* lygmenį, t.y. politikos, socialumo, ekonomikos, kultūros turinio skaidą. Šios redukcijos rezultatas – prezentistinis: „viskas“ tampa politika, jos turinio sklaida, besidauginančių skirtumų politika. Tačiau šis prezentizmas savo gelmėse giliai paslepia postliberalų fundacionalizmą – tai, kad visuomenės instituto „priežastis“ (liberalioji demokratija) yra už pačios visuomenės instituto. Šios išorinės „priežasties“ netgi negalima kvestionuoti: ji yra pati laisvė, dovanojama vien tik

už tai, kad išeinama iš totalitarizmo. Postkomunizmas stabdo savo paties galimybes, simbolinio lygmens vaizduotės alternatyvas, glūdinčias galimybėje kvestionuoti bet kurias *išorines priešzastis*.

Ne-priežastingumo simbolinė vaizduotė reikalauja naujų (ne postmodernių dekonstrukcinių ir ne pozityvistinių metodologinių) kategorijų, tarp kurių ypač svarbi yra diferencija tarp ontinio ir ontologinio lygmenų. Kai „išorinių priešzastčių“ pasaulyje, vadinamame postistorija, apskritai nelieka jokių sisteminių alternatyvų (Outhwaite, Ray 2005; vii), nes visos potencialios visuomenės alternatyvos deontologizuojamos konvencinėje, pliuralistinėje, partikuliaristinėje skirtumų politikoje, ypač svarbi darosi skirtis tarp a) būtinai deterministinių pagrindų (pavyzdžiui, marksistinės bazės ir antstato dialektikos, postliberalios minimalistinės metafizikos) ir b) būtinai atsitiktinių pagrindų (ypač sudėtingo globalizacijos sąlygomis *autonomiško* visuomenės instituto steigimo).⁶⁵

Deterministinių pagrindų, arba *priežastingumo krizės*, specifiką tinkamai perteikia Giorgio Agambenas. Pasaulis dabar yra *būtinai atsitiktinis* (Agamben 1993; 39). *Šis istoristinis* laiko momentas yra tinkamas atskaitos taškas siekiant reflektuoti postkomunizmo transformaciją: būtinai atsitiktinę.⁶⁶ Pirma, turint galvoje globalius epochinius pokyčius, transformacija yra *būtina*: postkomunizmas įgyvendina potencialius savo lūkesčius – tiesiog grįžta į būtiną (normalią) liberaliosios demokratijos vėžes. Tai – būtiną perėjimą, kurį reikia skirti nuo transformacijos. Šiuo atveju nereikia nieko ir niekur *keisti*, kitaip nei siūlė K. Marxas (Marxas 1974; 464). Atmetęs marksizmą postkomunizmas grįžta į normalios evoliucijos trajektoriją raskamas būtiną „priežastį“.

⁶⁵ Ontinio lygmens padalijimas *iš vidaus* suponuoja *politikos* ir *politiškumo* sritis. Padalijimas atskleidžia *autonomiško momento* prigimtį, kurią liudija minėtas neišnaikinamas *ontologinis skirtumas* visuomenės institute. Ir priešingai. Politikos padalijimas *iš išorės* formuoja *parapolitikos* reiškinių, kurį Jacques Rancière'as apibūdina kaip *politiškumo pajungimą politikai*, t.y. moderniai politikos sampratai, kuri politiką natūraliai tapatina su valdžia ir principais, kurie savo ruožtu legitimuoja valdžią (Rancière 1998).

⁶⁶ Postkomunizmo transformacijos momentas, kaip minėta, yra ne istoricistinis (dėsningas), bet istoristinis (savirefleksyvus), ir, šiuo požiūriu, ne-priežastinis, kitaip tariant, neatitinkantis moderniosios progresyvistinės laiko sampratos, linijinės postkomunizmo metodologijos.

Antra, transformacija yra *atsitiktinė*. Tai atsitiktinė *kitokios transformacijos* galimybė. Ši galimybė suponuoja lanksčią demokratijos radimosi sąlygą: kurti kartotines, atsitiktines raidos galimybes. Atsitiktinumas sietinas su visuomenės instituto *autonomiškumu*. Atsitiktinis *autonomiškumo momentas* glūdi simbolinio lygmens vaizduotėje. Simbolinė politiškumo vaizduotė komunistinio istoricizmo sąlygomis paprastai laikoma iliuzine. Dėl prievartinės totalitarizmo instituto formos ir nuosekliausios istorijoje marksistinės sekuliarizacijos poveikio desimbolizavus politiškumo kategorijas jos suauga su deklaratyviomis klišėmis. Ši susvetimėjusi politikos pusė iš dalies perkeliama į postkomunizmą.⁶⁷

Būtinio atsitiktinumo koncepcija rodo, kad determinacijos kūrimas suponuoja tiek poreikį apibrėžti (determinuoti), tiek nuolatinį poreikį kvestionuoti ir atnaujinti savo sukurtą apibrėžtumą. Tai nėra dualizmas, o veikiau *neišnaikinama diferencija* visuomenei kuriant pačią save kaip ir ribojančią (būtiną), ir atveriančią (atsitiktinę) autonomiško buvimo formą. Postkomunizmo demokratija, viena vertus, apima ir ribas, taisykles, suvaržymus, kita vertus, atsitiktines galimybes, kurios neturi būti asimiliuojamos į pirmąsias. Būtinio atsitiktinumo koncepcija atskleidžia diferencinį ontologinį principą. Tai autonomijos (*formas, eidos*) principas, kurio negalima redukuoti į politikos turinį. Politikos turinys postkomunizmo visuomenėje linkęs tapti *uždaru* (kad ir kokie įvairūs būtų ideologiniai žaidimai tarp politinių partijų, simuliuojančių ideologijas). Demokratijos pagrindinis uždavinys – išardyti šį uždarumą ir mąstymo, ir veiklos lygmenyse.

⁶⁷ Postkomunizmo eros aušroje panaudojamos vienos ir tos pačios „tikrosios demokratijos“ klišės, apeliuojančios į autentišką V. Lenino komunistinės demokratijos utopijos interpretaciją: „Daugiau demokratijos, daugiau socializmo“; „Daugiau demokratijos ir daugiau laisvės visose srityse, tiek ekonomikoje, tiek politikoje“ (Gorbačiovo 2002; 66). Demokratija postkomunizmo sąlygomis utilizuojama. „Viskas“ tampa demokratija, kai visapusiškai išlaisvinamas liberalizmas: tiek konkurencinėje elito politikoje, tiek su šia konkurencija tiesiogiai susijusioje „rinkos“ ekonomikoje. Demokratijos autonomiškumas, priešingai, yra labai retas fenomenas: kūrybiško politiškumo proveržio prasme 1989-ųjų revoliucijos, įskaitant Lietuvos Sąjūdį, vadinamos *stebuklingomis* (Ramonaitė, Kavaliauskaitė, Švedas 2011).

Šiuo momentu atsiskleidžia ontinio ir ontologinio lygmenų perskyros ir būtino atsitiktinumo koncepcijos reikšmė. Ištrynus ontinio ir ontologinio lygmenų perskyrą (pavyzdžiui, demokratijos formą asimiliavus liberalizmo turinyje) stiprėja uždarumo tendencijos, o kartu būtinybės, determinizmo logika, naikinanti atsitiktinumą. Būtino atsitiktinumo koncepcija rodo, kad, viena vertus, determinacijos (būtinų apibrėžimų, taisyklių, ribų) išvengti negalima. Kita vertus, bet kuri determinacija yra atsinaujinantis *savęs apribojimas*, įtraukiantis kūrybišką atsitiktinumo galimybę. Būtinasis atsitiktinumas sietinas su socialine vaizduote. *Socialinė vaizduotė*, kaip ją apibrėžia Cornelius Castoriadis, yra tęstinis, nepaliaujamas, kūrybiškai atsitiktinis vaizduotės formų, socialinių istorinių figūrų kūrimas, o ne paprasčiausias „kažkieno atspindys“ (Castoriadis 1987; 3).

Specifinė *stebėtojiška* postkomunizmo nuostata ignoruoja simbolinio vaizduotės instituto galimybę susitaikydama su ribojančiu režimu – kažkieno atspindžiu, determinuojančiu iš išorės. Šiuo atveju būtinybė asimiliuoja atsitiktinumą. Politika asimiliuoja simbolinį politiškumo lygmenį. Kiek postkomunizmas sugeba kurti tęstinę „tuščios erdvės“ figūrą – socialinės vaizduotės erdvę tarp *paties savęs* ir *visuomenės*, – tiek geba suvokti esminį savo neapibrėžtumą, postfundacionalistinį *ne tapatumą* su pačiu savimi ir atskirti save nuo ontinės faktiškumo srities. Šiuo aspektu netgi išnykus tuščios erdvės (esminio demokratijos neapibrėžtumo) figūrai, postkomunizmas gali reflektuoti visuomenės ne tapatumą su pačia savimi. Todėl teigti, kad socialumas postfundacionalizmo laikotarpiu darosi vis labiau neapibrėžtas, dar nereiškia teigti, kad neapibrėžtumas yra ontinė faktų lygmens figūra, sutampanti su pačia savimi. Neapibrėžtumas veikia yra visuomenės forma, kuri sugeba skirti ontologinį ir ontinį, simbolinį ir realų lygmenis. Šios skirtys ištrina pernelyg homogeniškas socialumo figūras, tačiau neištrina *kitokių* socialumo dimensijų.

2. 3. Tuščia demokratijos erdvė: postfundacionalizmo tezės taikymas postkomunizmo analizei

„Tuščia“ postkomunizmo demokratijos erdvė, kiek paisoma ontologinio ir ontinio lygmenų perskyros, yra demokratijos teorijos *dilema*. Viena vertus, pagrindinis demokratijos subjektas yra *demos*. Kita vertus, demokratija, kiek ji sutampa su visa apimančia liberalizmo ideologija (teorijos ir praktikos vienoje), ištrina skirtumus, padalijimus, neišnaikinamus prieštaravimus tarp politiškumo ir politikos. *Demos* kaip subjektas postkomunizmo laikotarpiu įgyja neapibrėžtumo dimensiją, tačiau „neapibrėžtumas“ laikomas ne teorinio lygmens problema, o veikiau siejamas su technologinėmis valdymo ir organizacijos galimybėmis, leidžiančiomis „užpildyti“ šią neapibrėžtą *demos* formą ir empiriškai išspręsti neapibrėžtumo dilemą.

Postkomunizmo demokratijoje dilema įgauna papildomų, tęstinumo tarp skirtingų politinių visuomenės formų, aspektų. „Tuščia erdvė“ pernelyg lengvai gali būti užpildoma tiek moderniais „socialistiniais“ (holistiniais) liaudies, visuomenės, bendruomenės, tautos, tiek postmoderniais „liberalistiniais“ (individualistiniais) individo teisių, laisvės nuo asmenį varžančių kolektyvinių institucijų, nevaržomos tolerancijos skirtumams „simuliakrais“. Tiek ambivalentiška „visuomenės“, tiek esencialistinė „individo“ samprata teikia šansą demagogijai (imagologijai), turinčiai polinkį peraugti į daugiau ar mažiau tuščią (ne diskursyvų, o akcentuojantį „kratos“) valdžios reiškinių ir visuomenės bruožą, kurį Sheldonas Wolinas vadina „vartotojišku suverenitetu“ (Wolin 2008; 65).

Demokratijos teorija yra pasiūliusi keletą pagrindinių būdų, kuriais remiantis konceptualizuojama minėta tuščios demokratinės erdvės dilema ir kurie savo ruožtu mėgina išspręsti nusistovėjusią priešpriešą tarp holistinių komunitarizmo ir individualistinių liberalizmo komponentų. *Svarstomosios demokratijos* būdas tuščios erdvės dilemą mėgina spręsti suartindamas asociacinį pilietinės visuomenės (komunikacinio racionalumo) ir formalų procedūrinį

valstybės institucijų lygmenis, tiksliau, *viešąją* ir *politinę* sritis. *Radikaliosios demokratijos* koncepcijos akcentuoja trūkstamą komunikacinio racionalumo teorijose *konflikto* principą. Konfliktas radikaliosios demokratijos koncepcijose tampa ne tik teoriniu principu, bet ir vertybe. Šį principą siekiama institucionalizuoti ir pripažinti pačioje demokratinėje kultūroje, teigiant, kad konflikto visa apimantis įteisinimas yra reikalingas kaip prielaida priešinantįs potencialiems autokratijos ir posttotalitarizmo pavojams. Konflikto vertybė yra suporuojama su individualizmo ir pliuralizmo vertybėmis. Dėl šios priežasties radikalioji demokratija linkusi suartėti su jos kritikuojama liberalizmo teorija. Teigtina, kad *tuščios demokratinės erdvės* dilemą tinkamai konceptualizuoja postfundacionalizmo filosofija, kurios sąvokos taikytinos naujosios demokratijos (postkomunizmo) būklės analizei.

Svarbiausia konceptualizavimo prielaida – tuščios demokratinės erdvės *autonomiškumo* klausimas. Kiek postkomunizmo transformacijos fenomenas yra *autonomiškas*, t.y. siekia apibrėžti savo ribas ir neištirti *kitame*, o priešingai, suvokti savo santykį su *alter ego*, tiek turi reflektuoti konceptualų atstumą tiek komunizmo, tiek postmodernizmo atžvilgiais. Bet kuris mėginimas nagrinėti postkomunizmą izoliuotai nuo skirtingų jo alter ego rizikuoja tapti „kažkieno“ atspindžiu, kurį determinuoja „kažkas“ iš išorės. Galimi izoliacijos padariniai – aiškiai neidentifikuojami alter ego „simuliakrai“, kurie daugindamiesi plečia postkomunizmo būklės eklectiką. Simuliakrų daugėjimo galimybės požiūriu, pats postkomunizmas rizikuoja tapti demokratijos simuliakru. Postkomunizmas, sakykim, ištrina „komunizmo“ (socialistinio *socialumo* simuliakro) figūrą, tačiau, nesukonkretindamas savo santykių su specifiniu alter ego *socialumu*, nesugeba ištrinti būdingų šiam „komunizmo“ simuliakrui „totalumo“, įskaitant „naująjį individualizmą“, „teisės valdžią“, „ekonominio liberalizmo pirmumo teisę“ ir pan., dimensijų. Šiuo aspektu santykis su teisėtu naujosios demokratijos *subjektu* darosi ambivalentiškas. Nors postkomunizmo demokratijai teisėtumą suteikia *demos*, tačiau *demos* nepakankamai reflektuojamas, todėl jį gana lengvai gali

pakeisti eklektiški demokratijos simuliakrai. Rizika yra ta, kad realybę gali legitimuoti alter ego simuliakrai, kuriuos determinuoja kažkas iš išorės. *Stebėtojiškos* postkomunizmo nuostatos kritika reikalauja, be kitų dalykų, neišleisti iš akių dimensijos, vadintinos *posttotalitarizmo momentu*.⁶⁸

Lefortas pažymi: demokratijos klausimo analizė reikalauja sugražinti filosofinę prasmę *laisvės* sąvokai. Tačiau būtent šio lygmens mokslinė terminologija vengia: socialiniai mokslai atkakliai ignoruoja tiek *laisvės*, tiek politiškumo dimensijas (Lefort 1988; 9). Jei *laisvės* ir politiškumo dimensijos pripažįstamos kaip teisėti postkomunizmo būklės analizės komponentai, jos turi būti nagrinėjamos tik atsižvelgiant į santykį su „fundacionalistine“ nelaisvės (totalitarizmo) problema. Postfundacionalizmo filosofijos požiūriu, *posttotalitarizmo* samprata yra tinkamesnė, negu *postkomunizmo*. Posttotalitarizmas nurodo politinės formos transformacijos problemas, kalbant konkrečiai, pastangas įveikti įvairų *fundamentalizmo* tiek mąstymo, tiek veiklos srityse paveldą. Totalitarizmo (uždaros visuomenės) ir liberalizmo (atviros visuomenės) kontrastas, įprastas ypač komunizmo laikotarpiu, nurodo į *labai neigatyvią* visuomenės formą. Tai yra „kraštutinę prievartos ir teroro formą“ (Geyer, Fitzpatrick 2009; 11), ypač Sovietų Sąjungą, nacistinę Vokietiją ir fašistinę Italiją; dvidešimtame amžiuje išsikristalizavusį „naująjį valstybės tipą“ (Griffin 2008; 9); statizmo formą, kuri „sistemiškai integruoja visus visuomenės komponentus ir pajungia juos visagalės valstybės kontrolei“ (Gregor 2009; 15).

⁶⁸ Terminai „totalitarinis“ ir „totalitarizmas“ įtraukiami į politines diskusijas trečiajame dvidešimtojo amžiaus dešimtmetyje, visų pirma nurodant itališką fašizmo formą (Geyer, Fitzpatrick 2009; 3). Tačiau totalitarizmo terminas dažniau siejamas su nacizmo ir stalinizmo režimais. Laikui bėgant prigyja filosofinė – platesnė ir imlesnė – *totalitarinės visuomenės* samprata, kuri taikoma netgi tam tikriems JAV visuomenės raidos ypatumams fiksuoti (žr., pavyzdžiui, Marcuse 1964). Šioje disertacijoje vartojamas terminas *posttotalitarizmas* yra nuoroda į politiškumo filosofijos skirtį. Ši skirtis, reflektuojanti *kontrasto* santykį politikos turinio – tiek praeities, tiek ateities – atžvilgiu, teigia: postkomunizmui aktualesnis yra ne įprastas komunizmo sąlygomis *totalitarizmo* ir *liberalizmo* kontrasto identifikavimas, o *totalitarizmo* ir *pilietinės visuomenės* kontrasto artikuliacija. Terminas *posttotalitarizmas* vartojamas kaip nuoroda į *kompleksišką problemą*, kurią paveldi post-komunizmas ir, plačiąja prasme, visos modernios visuomenės, ir kurią artikuliuoti, kaip teigiama, padeda postfundacionalizmo filosofijos sąvokos.

Griežta šio žodžio prasme, postkomunizmo samprata netgi klaidina (vartojant tik chronologinius kriterijus). Komunizmo Sovietų Sąjungoje netgi nebuvo, K. Marxo apibrėžta teorijos ir praktikos vienovės, „materialinių vienovės sąlygų“ (Marksas 1974; 56), „privatinės nuosavybės neigimo sąlygoto humanizmo“ (Marksas 1986; 419), prasme. Problema yra ta, kad postkomunizmas išvengia „dvinario“ istoristinio požiūrio, kuris reikalautų skeptišką žvilgsnį į *alter ego* (komunizmą) taikyti sau pačiam ir savo paties sąlygoms. Dalykas tas, kad tiek komunizmas, tiek socializmas ilgainiui tampa *spekuliacija*, tariant Johno Gray'aus žodžiais, abstrakčia, utopine „laisvai plevenančia“ galimybe (Gray 1993; 107), kurią lengvai galima paversti nepermatoma „radikaliai abstraktaus humanizmo“ idėja. Šioje spekuliacijoje (jau po Marxo) trūksta realaus subjekto: sovietinio komunizmo atveju – liaudies valdžios, demokratijos. Postkomunizmas, atmesdamas radikaliai abstrakčią humanizmo idėją, linkęs ignoruoti posttotalitarinio subjekto *autonomiškumo* vs. *abstraktumą* problemą.

Posttotalitarizmas, probleminiu subjekto kaitos požiūriu, yra tinkamesnė samprata, negu postkomunizmas. Posttotalitarizmo samprata ne tik konstatuoja neproblemišką „perėjimą“, bet ir nurodo problemišką perėjimo iš nereflektuoto istorizmo į prezentizmą, kuriam būdingas „polinkis į demokratiją be piliečių“ (Wolin 2008; 65), galimybę. Tai, ką pernelyg lengvai įveikia idealus „perėjimo iš totalitarizmo į liberalizmą“ modelis, posttotalitarizmas iškelia į dienos šviesą. Posttotalitarizmas nurodo ne į dviejų totalių politikos kūnų – totalitarizmo ir liberalizmo – dichotomiją, bet į kompleksišką *galimybės* sferą, posttotalitarizmo sąlygų artikuliaciją.

Remiantis kontrasto principu, *antitotalitarizmo*, tapatinamo su *liberalizmo* nuostata, momentas yra gerokai aiškesnis, negu posttotalitarizmo momentas. Tačiau „aiškumas“ tampa iliuziniu, kai paaiškėja, jog vien tik antitotalitarizmo nuostata neužkerta kelio fundamentizmo mąstysenai ir praktikai transformacijos į liberaliąją demokratiją laikotarpiu. Problema dar ir ta, kad postkomunizmas linkęs pamiršti posttotalitarizmo komponentą (jeigu išeinama iš komunizmo, tai

išeinama ir iš totalitarizmo) ir siekia prisišlieti prie vienodinančių ir pagrindžiamųjų postliberalizmo tendencijų. Nors vyraujančios naujosios demokratijos tendencijos turi fundamentinį „tikrumo“ ženklą (aiškiai žinoma, kad postkomunizmo „pabaiga“ yra tikra liberalioji demokratija), tačiau daugiau tikrumo – dėl liberalizmo, o ne dėl demokratijos.

Vengimas identifikuoti problemiškus posttotalitarinės formos bruožus liudija apie tikėtinus *demoso* (demokratijos subjekto) susvetimėjimo procesus Rytų Europoje.⁶⁹ Postkomunizmo demokratijos procesai, užuot reflektavę ir įteisinę autonomiškus pilietinės visuomenės principus, subordinuoja juos ekonominio liberalizmo ideologijai. Demokratizacija, tiksliau, politinių partijų „kalbinių žaidimų“ procedūrizacija, žengia koja kojon su kontroliavimo technologijomis ir masinio manipuliavimo priemonėmis, kurios toli gražu ne visada atpažįstamos.⁷⁰ Posttotalitarizmo momentai ypač būdingi postkomunizmo kontekstui, tačiau – ne tik: vyrauja demokratijos kaip *valdymo technikos* samprata, o demokratijos kaip politinės formos klausimai, kaip pažymi Giorgio Agambenas, politikus netgi trikdo (Agamben 2011; 12).

Posttotalitarizmo momentas skatina papildomai nustatyti konceptualų atstumą tarp *socialinio veiksmo* ir *politinio veiksmo*. Kitaip tariant, nesuplakti jų į neeksplikuojamą visumą. Nagrinėta minimalistinės demokratijos asimiliacija maksimalistiniame liberalizme rodo, kad skirtys palaipsniui ištrinamos. Teigtina, kad atstatyti analitinių skirčių svarbą padeda pagrindinė postfundacionalizmo filosofijos kategorija – tuščia demokratinės valdžios erdvė. Kalbant konkrečiau,

⁶⁹ „Demokratija, – kaip pažymi Slavojus Žižekas, – suponuoja minimalų susvetimėjimą: valdžia gali būti atsakinga žmonių atžvilgiu tik tada, jei yra minimalus re-prezentavimo atstumas tarp jos ir žmonių. „Totalitarizmo“ atveju šis atstumas yra slepiamas <...>“ (Žižek 2011; 118). Susvetimėjimo Rytų Europos demokratijose prielaida – demokratijos procedūrizacija: „Politisinis raštingumas ir tolerancija traktuojami kaip veiksniai, kuriuos saugo ir gina elitas“ (Dryzek, Holmes 2002; 9).

⁷⁰ Komunistinio totalitarizmo esmė, kaip įrodinėja Lefortas, buvo *partija*, kurio „nuo pradžios buvo ir tikra, ir įsivaizduojama“ (Lefort 1986; 84). *Partija* kontroliavo absoliučiai. Priešingai negu klasikinės totalitarizmo formos, inversinis totalitarizmas sietinas ne su partijomis, ideologijomis, objektyvuota viešąja politika, o su valdžios struktūromis ir piliečiais, kurie dažnai neįsisąmonina reikšmingų savo veiksmų padarinių (Wolin 2008; x).

tuščios demokratijos erdvės koncepciją išplėtoja C. Lefort'as (Lefort 1986; Lefort 1988; Lefort 2007). Ši koncepcija gali būti laikoma sutartiniu postfundacionalizmo filosofijos atskaitos principu, prie kurio nuolat sugrįžta įvairūs teoretikai, nagrinėdami bendrąjį postkomunizmo epochos *transformacinį klausimą*, kurį, nors ir nevertodamas minėtos sąvokos, panašiai formuluoja Sheldonas Wolinas: „Kas verčia demokratiją keistis į tam tikrą nedemokratinę arba anti-demokratinę sistemą, ir į kokią demokratijos formą ji pertvarkoma?“ (Wolin 2008; xii).

Pagrindinė postfundacionalizmo prielaida: esencialistinio universalizmo krizė skatina sutelkti dėmesį į atsitiktinius pagrindus, o tiksliau, daugelį atsitiktinių pagrindų, kurie liudija demokratizacijos procesų kompleksiskumą. Teigtina, kad *tuščios demokratinės erdvės* kategorija, geriau nei *liberali pozityvistinė* (tranzitologinė) arba *liberali postmodernistinė* (vidinius politikos padalijimus redukuojanti į kultūrinę identiteto politiką) tinka postkomunizmo analizei. Jau minėta, kad transformacijos – kiek ji siejama su autonomiškais demokratijos, o ne tik determinuojančiais kapitalistinio liberalizmo poreikiais – klausimas postkomunizmo sąlygomis yra trivializuojamas. Formos kaitos (transformacijos) požiūriu, postkomunizmas neturi *naujos pradžios*. L. Holmes pažymi: postkomunizmas „nepradeda gyvenimo iš naujo“ (Holmes 1997; 16). Nepaisant to, postkomunizmas laikomas totaliai susvetimėjusio reiškiniu, vadinamo „komunistine visuomene“, alternatyva. Taigi postkomunizmas kaip alternatyva atsikrato ne tik ideologijos, bet ir susvetimėjimo – skiriamąjį komunistinės visuomenės bruožą. Šis požiūris formuoja postkomunizmo „simuliakro“ figūrą. Simuliakras išgelbsti visuomenę nuo susvetimėjimo paprasčiausiu būdu – daugindamas susvetimėjimą technopolitinėje valdymo ir administravimo srityje, įskaitant techninį partinės sistemos modelį.⁷¹

⁷¹ Konkurencinės partinės sistemos plėtra, tariant Davido Heldo žodžiais, „nekritiškai paverčiama griežtais modeliais“ (Held 2002; 230). Šie modeliai minimalistinę demokratiją paverčia procedūrinės demokratijos ciklais, skelbiant postkomunizmo eros pabaigą.

Ši vienpusiška tendencija eliminuoja esminius klausimus: kaip kuriami nauji tuščios demokratijos erdvės pagrindai; ar šie *būtinai atsitiktiniai* pagrindai leidžia apčiuopti formos ir turinio sąveiką; ar demokratinės erdvės apibrėžimas kalba visų pirma apie politinę, ar apie ekonominę laisvę; ar kalbama apie „išorinę“ postkomunizmo visuomenės laisvę (atomizuotų individų laisvę, atribotą nuo asociacinių ryšių), ar „vidinę“ laisvę, suteikiančią pačiam politinio veiksmo subjektui apibrėžtumą, įstatymą, kaip jį formulavo Rousseau arba Kantas? Jei šie klausimai laikomi tinkamais, postkomunizmui reikia naujo – ne politikos, o politiškumo – žodyno. Ne ekonomizmo ar sociologizmo žodyno, bet žodyno, kuris įsigilintų į politinių dalykų, politinio gyvenimo prigimtį, ieškotų naujų mąstymo ir veiklos būdų. Post-komunizmas yra *naujas* klausimas. Jei marksistinis ekonomizmas ignoruoja *simbolinę* visuomenės dimensiją (Lefort 1986; 259), kaip įrodinėja C. Lefortas, ar neignoruoja šios dimensijos postkomunistinis realizmas? Jei marksizmas politiškumo klausimus pajungia deterministiniam ekonomizmui, ar postkomunizmas, vadovaudamasis postliberalizmo pavyzdžiu, nedaro to paties politiškumą pajungdamas procedūrizacijos logikai, vengiančiai simbolinės dimensijos? Politiškumo fenomeno *simbolinė dimensija* paprastai ignoruojama arba nepastebima. Postkomunizmo atveju politiškumas pasirodo ten, kur randasi „tuščia“ demokratijos erdvė, neokupuota valdžios ir mikrobiurokratiniais žinojimo ištekliais.⁷²

„Tuščia demokratijos erdvė“ – tai originalus politiškumo filosofijos terminas, kuris žymi, pirma, politinės valdžios *tradicinių pagrindų praradimą* ir, antra, *simbolinio lygmens* artikuliacijos svarbą steigiant naująją demokratiją. Šis analitinis terminas gali būti panaudojamas ir kaip kritinis įrankis nagrinėjant labai intensyvią tranzitologinių industrijų „migraciją į postkomunistinį pasaulį“ (King

⁷² „Mikrobiurokratiniai ištekliai“ – tai sąvoka, formuluojama remiantis C. Leforto *mikrobiurokratijos* reiškiniu analize. Priešingai negu nusistovėjusi marksizmo prielaida, kad valdžia visada atspindi padėčių, susijusių su socioekonominė base, išsidėstymą, Lefortas pabrėžia, jog mikrobiurokratijos valdžia nesiremia socioekonominės bazės ištekliais. Mikrobiurokratijos valdžia grindžiama „tam tikro žinojimo ištekliais“, kurie tampa „gebėjimu įrašyti kiekvieną vidinį arba išorinį faktą į mito-istoriją“ (Lefort 1986; 296).

2010; 88), tiksliau, *pagrindžiamąją* socialinių mokslų metodiką. *Tuščios demokratinės erdvės* samprata traktuotina kaip poststruktūralistinės politikos teorijos idėja, kuri vienija P. Rosanvalloną, J. Ranciere'ą, Jean-Luc Nancy, Ph. Lacoue-Labarthe, Ch. Mouffe, E. Laclau bei daugelį kitų skirtingų kryptių filosofų. Šios kritinės sąlygos pirmtaku sąlygiškai gali būti laikomas C. Castoriadis, formulavęs demokratijos kaip *radikalios autonomijos* projektą, kurio paskirtis – į kolektyvinį lygmenį iškelti diskusiją, kurios centrinė gija yra *transformacijos galimybė*, skatinanti kvestionuoti (iš principo, ne visada faktiškai) bet kuriuos socialinius institutus. Radikalus autonomijos projektas primena apie tai, kad biurokratinė visuomenė atskiria nuo savęs simbolinę politiškumo dimensiją, „visuomenės vaizduotės institutą“ (Castoriadis 1987; Castoriadis 1991; 159–160), palikdama tik politiką kaip integralų ekonomikos, teisės, administravimo procesų komponentą. Postfundacionalizmo filosofai pabrėžia *istoriškumo trajektorijos* demokratijoje reikšmę.⁷³

Postkomunistinis naujosios demokratijos institutas randasi radikaliu *pertrūkio* momentu, kai demokratinė politinė tvarka suvokiama kaip atsitiktinių kūrybiškų žmogaus veiksmų, o ne būtinybės rezultatas. Postfundacionalizmo požiūriu, postkomunizmo tikslas – *skirti* tarp politikos ir politiškumo institucionalizuoti kaip *visuomenės institutą*, kuris neturi totalaus pagrindo ir visada yra diferencinis bet kurių pastangų įdiegti totalų visuomenės pagrindą atžvilgiu. Šį aspektą tinkamai apibrėžia C. Lefortas: „Mano požiūriu, svarbus dalykas yra tas, kad demokratija institucionalizuojama ir palaikoma *ištirpdant tikrumo ženklus*“ (Lefort 1988; 19). Naujosios demokratijos autonomiškumo požiūriu, diferencijos paskirtis tuo, t.y. dekonstrukcija, nesibaigia.

Diferencijos paskirtis: pirma, atmesti bet kurias pretenzijas užpildyti demokratiją (dažnai – kratos) vien tik politikos faktais; antra, konceptualizuoti

⁷³ „Nors istorija neginčytinai apima racionalumo pažangą, ji negali būti redukuojama į ją. Prasmė čia yra nuo pat pradžių. Ir tai nėra realybės (to, kas yra suvokiama) prasmė, – nei griežtai racionali, nei pozityviai, nei klaidinga, – o vis dėlto ta, kuri priklauso *signifikacijos* tvarkai ir yra vaizduotės kūryba, būdinga istorijai, kuria remdamasi istorija kuria save nuo pradžios“ (Castoriadis 1975: 160).

postfundacionalistinius „būtiną atsitiktinumą“ principus. Diferentiškumo požiūriu, postkomunizmo tikslas yra įveikti totalų visuomenės susvetimėjimą formalistinėje procedūrinėje demo-kratijos srityje. Postkomunizmas iš karto po revoliucinio įvykio susiduria su dvejopai negatyviu pasirinkimu. Demo-kratija gali netiesiogiai sugrįžti prie minimalistinio, „nematomo“, fundacionalizmo – priešastingumą traktuoti kaip modernizacijos (tranzitologijos) instrumentą. Šiuo atveju priešastingumas kaip istoricizmo forma gali siekti primesti savo kontrolę naujosios demokratijos *autonomiškumui*. Galimas ir kitas, pasirinkimas, sietinas su liberalaus ir postmodernus komponentų suaugimu – įvairių esencialistinių komponentų samplaika. Šiuo atveju pavojus yra tas, kad postliberalizmas linkęs asimiliuoti demokratiją, o postmodernus pliuralizmas – dekonstruoti daugelio gyvenimo sričių pagrindus, vadinasi, ir pačios demokratijos autonomiškumą.

Postkomunizmas, jei tik nepaiso autonomiškumo problemos, susiduria su dvejopa visuomenės susvetimėjimo galimybe – *pozityvistine istoricistine* ir *postliberalia* istoristine. Postliberalus postūmis postkomunizmą *išcentrina*. Nors postkomunizmo visuomenė adaptuoja postmodernaus liberalizmo formą, tačiau šios formos nereflektuoja; tiesiog perima ją kaip skirtumų ir multikultūralizmo fragmentų turinio tiesą. Rezultatas yra tas, kad postkomunizmas vis labiau svetimėja savo politiškumo formos (*autonomiškumo*) atžvilgiu. Pozityvistinis postūmis postkomunizmui yra *įcentrinantis*: remiantis „moderniuoju Vakarų demokratijos modeliu“, ⁷⁴ tuščią postkomunizmo erdvę reikia užpildyti patikimais, vienas kitą dubliuojančiais politikos faktais. *Demokratinė visuomenė* turi sutapti su *procedūrine visuomene*. Rezultatas yra tas, kad postkomunizmas, privilegijuodamas *pozityvistinį procedūrinį* lygmenį, asimiliuoja ir neutralizuoja postfundacionalizmo tezę. Jei pozityvistinis lygmuo yra homogeniškas, tai

⁷⁴ *Modernųjį* modelį trumpai apibūdina Sheldonas Wolinas: Karlas Marxas ir Johnas Dewey svajojo apie laikotarpį, kai visuomenė bus grindžiama racionali mokslinė technologine organizacija ir atitinkamu šios organizacijos pritaikymu gamybai. Tai apolitinė visuomenės vizija, kuri šiomis dienomis baigiama įgyvendinti, tik ji remiasi ne egalitariniais principais, kuriuos formulavo Marxas ir Dewey (Wolin 2008: 590).

postfundacionalistinis – heterogeniškas. Postfundacionalizmo požiūriu, simbolinis naujos demokratinės visuomenės politiškumo horizontas konstruojamas remiantis ne „natūralaus“, „tik statistinio“ (Lefort 1988; 19) politinio kūno vaizdiniu, o *būtinai atsitiktinės* postkomunizmo formos savirefleksija.

Negalima užmiršti, kad totalitarinė komunizmo praktika ignoravo būtent *demokratinę* savo formos prigimtį. *Politiškumo* problema buvo redukuota į *socialumo* problemą. Šią redukciją galima vadinti visuomenės susvetimėjimo savo pačios atžvilgiu įžanga, kurios natūralus tęsinys, įskaitant postkomunizmą, yra fundamentalaus *politikos kūno* fabrikacija. Fabrikuotas *visuomenės įkūnijimas* visuminės *valdžios struktūroje* ypač ryškus socialistinės demokratijos modelyje, tačiau įvairūs rafinuoti *visuomenės fabrikavimo* valdžios struktūrose būdai nesvetimi senas tradicijas turinčiose demokratijose.

Elito politikos įkūnijimas visuomenėje ir socialumo fabrikacija pakankamai ryškiai atsiskleidžia ir postkomunistinėse visuomenėse. Po politinių partijų „kalbinių žaidimų“ ir rinkiminių procedūrų keičiantis valdžios koalicijoms, didesne ar mažesne dalimi keičiasi ir biurokratinis valdymo institucijų personalas, tačiau išlieka gana pastovi „politikos kūno“, fabrikuojančio socialumą, apimtis ir atitinkamas svoris. Tiesa, juo toliau, tuo labiau šis kūnas praranda aiškias ribas, tačiau tai nerodo, kad biurokratijos kūnas – kaip teigia postliberalizmo tezė – nyksta. Kaip pažymi Castoriadis, dar iki komunizmo žlugimo tiek vakaruose, tiek Rytuose biurokratija vis labiau vengia pozicionuoti koherentišką ideologiją, ištirpdama įvairiose eklektizmo rūšyse (Castoriadis 1988; 46). Jau vien dėl šios priežasties klaidinga teigti, kad visiškai uždara ir totalizuojanti ideologinė sistema yra „praeities“ palikimas, kuris nebeįmanomas *radikalaus pliuralizmo*, nemenka dalimi sutampančio su biurokratijos ir socialumo *eklektiškumu*, amžiuje. C. Lefortas tinkamai parodo, kaip organizaciškai tikslingai politiškumo forma paslepama politikos turinyje:

„Kai tik atkreipiame dėmesį fabrikaciją, į dienos šviesą išskyla pagrindinė institucija. Partijai kontroliuojant kristalizuojasi naujas biurokratijos tipas. Aplink šią biurokratiją konstruojamas kolektyvų tinklas visose srityse – nuo ekonomikos iki kultūros. Individai asimiliuojami į šiuos kolektyvus ir organizacinę jų struktūrą“ (Lefort 2007; 166).

Pridurtina, kad potenciali susvetimėjimo sąlyga yra bendra visoms moderniosios demokratijos formoms. Ši sąlyga apibendrintai vadintina „socialumo fabrikacijos“ modeliu. Socialumo fabrikacijos prielaida yra paprasta: visuomenės kūnas turi būti užpildomas *tikrais, neabejotiniais* faktais. Socialumo fabrikacija dažniausiai orientuota į faktinį priežasties ir padarinio lygmenį. Štai kodėl Rosanvallonas ne kartą primena, kad grįžimas prie politiškumo reikalauja ne mokslo, o filosofinės refleksijos: „Grįžimas prie politiškumo žengia koja kojon su nusivylimu socialiniais mokslais, išryškėjusiu devintajame dešimtmetyje“ (Rosanvallon 2006; 60).

Postfundacionalizmo filosofijos atskaitos taškas – *neapibrėžtumo* bei *atsitiktinumo* modusai. Socialiniai mokslai, priešingai, šių modusų vengia. Skiriamasis šių mokslų bruožas – aprioriškai postuluojamų teiginių sistema, apibrėžtos sąvokos ir šių teiginių bei sąvokų tikrinimo procedūros. Ankstesnį socialinių mokslų polinkį istoricismui (dėsniams) pakeičia polinkis minimalistinei istoricizmo formai, procedūriniam formalizmui, kuris kryptingai ignoruoja atsitiktinumo ir neapibrėžtumo modusus. Skirtumai tarp maksimalistinio istoricizmo ir minimalistinio istoricizmo formų – gana ryškūs. K. Marxo maksimalistinio istoricizmo forma postuluoja ir išsaugo bendrojo gėrio (komunizmo) sampratą. Šią sampratą socialistinio realizmo praktika palaipsniui redukuoja į metodologiją ir taikomąją marksizmo-leninizmo metodiką. Postkomunizmo kritika, metodologiniu požiūriu, yra dvilypė. Viena vertus, postkomunizmas lengvai išsina iš realiai neegzistuojančios komunizmo ideologijos (t.y. atmeta ankstyvąją teorinę marksizmo bendrojo gėrio sampratą).

Antra vertus, pačių procedūrinių taikomosios metodologijos principų nekritikuoja, todėl bent jau latentiskai išsaugo *apibrėžtumo* ir *metodologinio būtinumo* (apriorizmo) komponentus, kurie visiškai nebūdingi postfundacionalizmo, o kartu ir postkomunizmo, laikotarpiui.

Postkomunizmas yra priešiškas *normatyvinei* ankstyvojo marksizmo teorijai. Dar daugiau. Postkomunizmas atmeta ne tik marksistinį, bet ir apskritai *normatyvinį* komponentą, būdingą įvairioms politinės filosofijos kryptims. Tačiau, kompensuodamas filosofinio diskurso netektį, taikomosios metodologijos principų nekritikuoja, todėl išsaugo kai kuriuos dogminius grynojo formalizmo elementus. Nors postkomunizmas normatyvinio *diskurso* (diskusijos dėl politinės bendruomenės tikslų) atsisako, tačiau toleruoja normatyvinį *pozityvizmą*, grindžiamą *liberalizmo modernizacijos* idėja. Kitaip tariant, postkomunizmas renkasi normatyvinę *konsenso filosofiją*, vengiančią neapibrėžtumo ir atsitiktinumo modusų. Normatyvinis *konsensas* atmeta normatyvinį *diskursą*. Šios nuostatos implikacija yra ta, kad sunyksta pati „tuščios demokratinės erdvės“ galimybė: neapibrėžtumo, atsitiktinumo ir neišnaikinamo normatyvinio konflikto dėl bendrojo gėrio statuso modusai. Lieka tik normatyvinis konsensas: kaip iš Platono idealaus miesto, taip ir iš tuščios postkomunizmo demokratijos erdvės išvejami pavojingi liberaliosios demokratijos diskursui pavyzdžiai.⁷⁵

Postkomunistinėje normatyvinio konsenso formoje bendrojo gėrio samprata redukuojama į agregatinę politiką. Politiškumas suplakamas su politika, o tikslai – su priemonėmis. Tuščia demokratijos erdvė sutapatinama su agregatine politika (valdžios reprodukcija), kuri traktuojama kaip „pirminė“, t.y. ypatinga. Paradigminiai J. Rawlso teisingumo teorijos principai ir „pirminės pozicijos“ nuostata leidžia politiniam liberalizmui ne tik sustiprinti negatyviosios laisvės

⁷⁵ Dar kartą verta pabrėžti, kad postkomunizmo metodologinė orientacija yra vienpusiška: atmetamas ne tik marksizmo normatyvumas, bet ir kitų filosofinių kryptių normatyvumas. Prarandama kritinė, arba radikali, aktualaus filosofinio diskurso galimybė. Ne be reikalo šiuolaikiniai kairieji filosofai skundžiasi, kad „atnaujinto susidomėjimo radikaliomis komunizmo idėjomis ir politika“ pavyzdžiai šiandieną yra trumpalaikiai ir nostalgiški (Douzinas, Žižek 2010; vii–viii).

statusą, iškeliant jį virš bendrojo gėrio sampratos, bet ir kontroliuoti demokratiją remiantis *vengimo postuluoti bendrąjį demokratinį momentą* principu. Rawlso liberalizmas teisingą visuomenę sieja ne su tikslu, kurio normatyviškai siekiama, bet yra grindžiamas „<...> būtent atsisakymu pasirinkti tarp besivaržančių ketinimų ir tikslų“ (Sandel 1992; 13). Bendrojo gėrio sampratą asimiliuoja liberali negatyviosios laisvės teisė: abstrakti lygių laisvės sąlygų ir lygių pasirinkimo galimybių samprata, kontroliuojanti pasirinkimą tarp *priemonių*, o ne tarp tikslų.

Postfundacionalizmo filosofijos paskirtis yra priešintis bet kuriai unitarinei *ideologinei kategorizacijai*. Problema, kurios vengia postkomunizmas, susijusi su neapibrėžtumo ir atsitiktinumo statuso klausimais. Kai *naują demokratinę* postkomunizmo bendruomenę, kuri iki šiol buvo laikoma struktūriškai determinuota visuomene, persmelkia neapibrėžtumas, gilesni atsitiktinumo moduso lygmenys reikalauja artikuliuoti politiškumo instituciją. Tačiau ši institucija turi rasti naujus išteklius ir motyvaciją ne išorėje – kurioje nors kitoje struktūriškai determinuotoje kategorizacijoje, o savyje, tiksliau, naujos formos transformacijoje. Politiškumą steigianti postkomunizmo bendruomenė nereflektuoja deterministinių kategorizacijų radimosi galimybės. Būtent „perėjimo“ momentu netiesiogiai perimamas ir asimiliuojamas formalistinis marksizmo-leninizmo „filosofinės tiesos“ komponentas: kad deterministiniai istorijos dėsniai apie save primena galutiniu jų raidos momentu ir kad istorija neišvengiamai baigiasi postistorijos pergale.

Atsitiktinumo klausimas yra *santykio klausimas*: ar ir kaip reflektuojamas santykis tarp dviejų nebendramatiškų – totalios komunizmo visuomenės ir pliuralistinės postkomunizmo bendruomenės – kategorijų? Vengiant santykio klausimo atveriamas kelias ideologinei kategorizacijai. Ernesto Laclau ir Chantal Mouffe nurodo specifinę istoricistinę sąlygą, kurią jie tinkamai vadina „ortodoksiniu bunkeriu“ (Laclau, Mouffe 2001; viii). Ši kategorizuojanti sąlyga būdinga ir postkomunizmo šalims. Bet kuri partikuliaristinė jėga diskursyvią, neapibrėžtą ir atsitiktinę (tuščią) demokratijos erdvę linkusi paversti *natūralistiniu*

vaizdiniu; bet kuri „*partikuliari* socialinė jėga artikuliuoja *totalumo* reprezentaciją, kuri yra radikaliai nebendramatiška savo pačios atžvilgiu“ (Laclau, Mouffe 2001; x).

Teigtina, kad postkomunizmas partikuliaristinę postliberalizmo jėgą, kurios pagrindas yra evoliucionistinis metafizinis, paverčia natūralistiniu vaizdiniu. Natūralistiniai vaizdiniai („visuomenės“, „demokratijos“, „liberalizmo“ ir t.t.) ištirpdomi specifiskai modernioje *radikalių pokyčių* tezėje, kuri sulydo į nepermatomą visumą politiškumo formos pokyčius ir agregatinę turinio politiką. Modernybei ypač būdinga, – kaip pažymi Leo Straussas, – begalinė dažnų ir radikalių pokyčių įvairovė, kuri kelia netgi abejonių, ar apskritai galima kalbėti apie modernybę kaip vieningą visumą (Strauss 1975; 83). Modernus liberalas, kaip pažymi Straussas, yra įsitikinęs, kad žmogaus prigimtis kartu su jo morale – keičiasi iš esmės (Strauss 1968; 31–34). Strausso formuluojama tezė rodo, kad liberalizmas vis dėlto turi *tikslą*, o ne tik priemones. Tikslas yra *radikalūs pokyčiai*. Politinio liberalizmo tolerancija radikaliai skirtumų politikai yra absoliuti.⁷⁶

Partikuliaristinis liberalizmo vaizdinys funkcionuoja kaip totali pokyčių dėl pačių pokyčių forma. Viena šio pokyčių vaizdinio implikacija yra postliberalizmo tiesa, kad sąlygojantys liberalizmo dėsniai apie save primena baigtiniu jų raidos – postkomunistinės postistorijos – laikotarpiu. Tai viena pagrindinių priežasčių, kodėl liberalizmas toleruoja pokyčius dėl pačių pokyčių. Begalinė liberalizmo

⁷⁶ Visai nenuostabu, kad begalinė liberalizmo tolerancija skirtumams, kaskart pradėdama naują skirtumų politikos ciklą ir priėjusi nereflektuojamą ribą, išplečia savo toleranciją ir ne-skirtumams, kurie nuo šiol tampa skirtumais. Kitaip tariant, skirtumai ir padalijimai, įskaitant perskyras tarp liberalizmo ir demokratijos, tarp politikos ir politiškumo, pakartotinai sujungiami nykstant ankstesnėms riboms. Specifinis ne-skirtumo kaip skirtumo pavyzdys – skirtumo tarp filosofijos ir mokslo neigimas. Filosofija sutampa su mokslu. Šis „būtinasis“ ribų ištrynimasis ypač toleruojamas. Nors skirtumai toleruoja ne-skirtumus, tačiau liberalizmas čia neįžvelgia jokio prieštaravimo. Skirtumų visuomenė sutampa su skirtingų priemonių siekiant skirtingų tikslų pasirinkimu. Tiek skirtumai, tiek ne-skirtumai įtraukiami į besąlygiškos tolerancijos skirtumams skalę, kurią be galo išplečia kartotiniai junginiai – ne-skirtumai. Tai forma, kurioje priemonės kontroliuoja tikslus. „Pasirinkimas“ grindžiamas ne skirtingų tikslų tarp gėrio sampratų pasirinkimu, bet skirtingų priemonių, įgyvendinančių liberalios postistorinės būtinybės (skirtumų) politiką, toleravimu.

tolerancija pokyčiams pavojingai nuvertina demokratijos formą. Politiškumas suplakamas su agregatiniais ir nepaliaujamais visuomenės turinio pokyčiais. *Demos* forma redukuojama į reliatyvistinį skirtumų dėl pačių skirtumų turinį. Klaidinga manyti, kad šis turinys yra be formos. Liberalizmo forma yra švelnios kontrolės forma, daranti ne represinį, o „teigiamą poveikį“ (Foucault 1998; 32). Teigiamo poveikio forma kontroliuoja ir procedūrinį demokratijos turinį. Forma paslepia instrumentiniame pokyčių dėl pokyčių skatinimo *mechanizme*. „Liberalai, – kaip pažymi Alvydas Jokubaitis, – demokratiją suvokia kaip turintį paklusti jų kontrolei įrankį“ (Jokubaitis 2012; 143). Užuo traktavęs pokyčius kaip *santykio* tarp liberalizmo ir demokratijos istorinį sukonkretinimą, instrumentinis liberalizmo turinys ignoruoja šį santykį iškildamas virš pačios istorijos (postuluodamas ideologijos ir istorijos „pabaigą“) ir tapdamas historicistine instrumentinės kontrolės forma. Tuščios demokratijos erdvės dilemą liberalai išsprendžia panaikindami pačią dilemą – konceptualiai trūkstamą demokratijos komponentą redukuodami į organizacinę liberalaus turinio išskaidą.

Šie specifiniai liberalizmo bruožai padeda suprasti, kodėl postkomunizmas pačioje pradžioje, demokratinio įvykio momentu, konceptualizuoja liberalizmo ir demokratijos santykio problemą kaip tuščios demokratinės erdvės autonomiškumo sąlygą, tačiau ilgainiui demokratiją minimizuoja eklektiškoje postliberalizmo formoje, suvokdamas ją kaip įrankį, kurio paskirtis – visas kitas visuminės politinės filosofijos ir praktikos doktrinas „suderinti“ su politinio liberalizmo principais, susidedančiais iš trijų „neutralių“ dalių – postliberalizmo, postideologijos, postistorijos. Politiškumo formą postliberalizme nepastebimai pakeičia atstovaujamosios demokratijos be politiško turinys: demoso valdžią pakeičia ciklinė laikinų kompromisų, sudaromų tarp atstovaujamųjų politinio elito grupių, valdžia. Šiuo aspektu simbolinis tuščios demokratijos erdvės vaizdinys, būdingas pliuralistinei demokratijai, susiaurėja į liberalų pliuralistinį – „anarchiškos erdvės“, kurioje vyksta interesų grupių konfliktai. Postkomunistinė demokratija, viena vertus, daugina susvetimėjimą technoekonominėje ir

technopolitinėje srityse, kita vertus, praranda įrankius, kuriais remiantis būtų galima reflektuoti šio susvetimėjimo, tiksliau, posttotalitarizmo veiksmų, apimtį.

Du postkomunizmo formavimosi tarpiniai – *antitotalitarinis* ir *posttotalitarinis* – žymi dvi potencialias sąveikos puses, institucinę politinę ir diskursyvią politinę. Antitotalitarinė postkomunizmo nuostata leidžia formuoti aiškią totalitarizmo ir antitotalitarizmo skirtį institucinės politikos lygmenyje; tačiau brėždama dichotomiją, rizikuoja tapti radikalia ekonominio determinizmo, pozityvizmo, sociologizmo, inversija, kuri, kaip rodo paskesni postkomunizmo raidos bruožai, ignoruoja posttotalitarizmo požymių, tikėtinau perimtų iš totalios komunistinės formos ir naujai atsirandančių, analizę. Dvi potencialios postkomunizmo pusės – *antitotalitarinė* ir *posttotalitarinė* – ne sąveikauja, o veikiau neigia viena kitą. Postkomunizmo įvykio momentu antitotalitarizmo nuostata steigia ir saugo politinės institucijos ribas aiškiai brėždama kontrastą su totalitarizmu. Tačiau antitotalitarizmo nuostata, neapimdama posttotalitarizmo kaip galimybės naujosios demokratijos sąlygomis, sunyksta. Demokratinę posttotalitarizmo problemą pakeičia liberalus modernizacijos požiūris, politiškumą laikantis šalutine visuomenės formavimosi sąlyga.

Ankstyvuojau totalitarizmo ir posttotalitarizmo pusių sąveikos metu išryškėja trys svarbūs aspektai. Pirma, politiškumo *forma* tampa pirmine politikos *turinio* atžvilgiu. Antra, neapsiribojama tik objektu (politikos turiniu), o reflektuojamos objekto galimybės sąlygos. Trečia, postkomunizmo transformacijoje identifikuojamas *būtinio atsitiktinumo* paradoksas: demokratijos būtinumas suvokiamas ne kaip priežastinė determinacija, ateinanti iš „kitos vietos“, bet kaip atsitiktinumo – teisės formuoti *neapibrėžtą* liberalizmo ir demokratijos santykį, t.y. tuščią demokratijos erdvę, – institucija. Pats atsitiktinumo, arba neapibrėžtumo, modusas apima tris, viena nuo kitos priklausančias, dalis. Vienu ir tuo pačiu metu suyra totali *visuomenė*, legitimuojami nauji *pliuralizmo* principai, randasi, bent jau simboliniame lygmenyje, *autonomiška* politiškumo figūra, *politinė bendruomenė*.

Liberalus modernizacijos požiūris posttotalitarizmo problemą išsprendžia pernelyg lengvai: demokratinę prigimtį suskaido į pliuralistinę, tačiau mechanišką „privačių individų“ erdvę. Tai, kas pakeičia politiškumą, vadintina politine kultūra, kuriai atstovauja „individualistinė“ liberalizmo teorija ir praktika. Politiškumas, kuris formuoja žmonių koegzistavimą *politinės bendruomenės* erdvėje, nyksta. Nyksta ir teorinė holizmo ir pliuralizmo santykio problema. Demokratinio pliuralizmo principai susiejami su pliuralistinės politinės kultūros turiniu, tačiau atskiriami nuo visuomenės formos klausimų. Tai reiškia, kad tuščia demokratijos erdvė laikoma savaimė suprantamu dalyku, lengvai užpildomu politikos turiniu. Postkomunizmas, pirminiu momentu parodęs pastangas sukurti demokratiją „ten“, kur anksčiau demokratijos beveik nebūta, ignoruoja būtino atsitiktinumo paradoksą: kad demokratinė revoliucija yra naujos rūšies socialumo instituto steigimo vieta, o ne „įprastos“ (holistinės, organiškos, socialistinės) socialumo teorijos ir praktikos perkėlimas į naują politinę kultūrą.

3. Trys konstituciniai postkomunizmo transformacijos momentai – pliuralizmas, demokratija, politinė bendruomenė

3. 1. Postkomunizmo visuomenė ir trys jos *alter ego*

Analitinė *draugo/priešo* perskyra (Schmitt 1996) padeda apčiuopti svarbius naujosios postkomunizmo demokratijos bruožus, atskleidžiančius tiek liberalizmo, tiek postliberalizmo (eklektiškos liberalizmo ir postmodernizmo samplaikos) kriterijų nepakankamumą. Liberalizmas, kaip teigta, skirtumų dėl pačių skirtumų kriterijų paverčia ir analitiniu principu, ir savaime suprantama vertybe. Šių principų raiška, o ypač vertybinės implikacijos, keičiančios postkomunizmo būklės *bendrajį įsipareigojimą demokratijai*, ne visada atpažįstamos ir reflektuojamos.

Liberalizmo *vidinis* diferenciacijos (spontaniškos skirtumų sklaidos) kriterijus *išorinį* draugo/priešo kriterijų ilgainiui neutralizuoja. Savaiminės, spontaniškos skirtumų sklaidos kriterijus ypač dažnai taikomas kaip sociotechninis ekonominio liberalizmo principas. Sociotechniniai ekonominių jėgų ir poreikių elementai demokratinio autonomiškumo principą paverčia agregatine ekonominės kultūros politika, sudaryta iš mechaniškos skirtumų dėl skirtumų („individualizmo rinkos“) sampratos, prarandančios ryšį tarp trijų konstitucinių postkomunizmo transformacijos momentų – pliuralizmo, demokratijos ir politinės bendruomenės. Liberali diferenciacijos samprata atsisako pripažinti, kad naujojo demokratinio socialumo instituto steigimas yra simbolinio lygmens problema, o ne tik savaiminė sociotechninės agregacijos forma.

Teigtina, kad išorinis kriterijus yra sąlyga, leidžianti naujajai demokratinei visuomenei apčiuopti *išoriškumą* a) tiek *alter ego*, b) tiek savo pačios atžvilgiu ir c) *nesutapti* su pačia savimi. Šis kriterijus atskleidžia postkomunizmo įvykio radikalumą, politiškumo reiškinio svarbą ir parodo, kad intensyvi pliuralizmo, demokratijos ir politinės bendruomenės sąveika *formuoja* visuomenę ir politiką.

Sukonkretinant šiuos aspektus svarbu skirti tris demokratinės visuomenės veidus, kurie pasirodo transformacijos metu kaip naujosios visuomenės *alter ego*. Aktualūs arba potencialūs postkomunizmo „kiti“, kurių atžvilgiu taikytina *išorinė draugo/priešo* arba *vidinė draugo/draugo* skirtis, yra 1) komunizmas, 2) politinis liberalizmas, 3) postmodernizmas.

Šios trilypės perskyros reikšmę tinkamai nusako Carlo Schmitto išplėtotas *išorinio* antagonizmo – *draugo/priešo* – kriterijus. Šis kriterijus rodo, kad postkomunizmo sąveika su trimis *alter ego* yra nevienareikšmiška. Viena vertus, *komunistinis alter ego* demokratinio postkomunizmo įvykio metu ne tik aiškiai identifikuojamas, bet ir padeda formuotis specifinei postkomunizmo tapatybei, kurios skiriamasis bruožas yra išvirkščias abstraktaus socialistinio holizmo modelis – abstraktus individualizmas. Kita vertus, postkomunizmas, tik susidūręs su *politinio liberalizmo* ir *postmodernizmo alter ego*, noriai praranda savo prigimtį orientuodamasis į abstrakčią individualistinę demokratijos reprezentaciją „iš išorės“, tačiau priimdamas ją ne kaip „būtino atsitiktinumo“, o kaip „priežastinės būtinybės“ koncepciją. Abu šie *alter ego* asimiliuojami plačios apimties liberalioje universalistinėje *draugo/draugo* perskyroje. Sąmoningą *išorinio kriterijaus* (*draugo/priešo*) praradimą pakeičia universalus, tik vidujai diferencijuojantis *draugo/draugo* kriterijus.

Tai rodo, kad *pliuralizmo* principas atskiriamas nuo *demokratijos* ir *politinės bendruomenės* principų. Būdinga vidiniam pliuralizmo kriterijui asimiliacinė paskata neleidžia identifikuoti liberalaus pliuralizmo ribų ir sąlygų. Šios vienpusiškos tendencijos (*pliuralizmo be demokratijos* ir *bendruomenės*) rezultatas yra tas, kad liberalios demokratijos *prigimties* principą, ryškų revoliuciniu momentu, pakeičia agregatinė „apimties“ samprata. Paradoksas yra tas, kad naujoji postkomunizmo demokratija, iš pirmo žvilgsnio radikaliai paneigusi komunistinį *alter ego*, vis dėlto pratęsia kai kuriuos būdingus šiai formai bruožus: pakeisdama holizmą individualizmu ir pliuralizmu ji orientuojasi į „apimties“, arba „turinio“ politiką, kurioje trūksta formuojančio prado,

politiškumo. Vidinis draugo/draugo kriterijus absoliučiai minimizuoja išorinio antagonizmo, arba draugo/priešo skirtį, t.y. formą, kuri nusako substancinius demokratijos išteklius.⁷⁷

Postkomunizmas yra prigimties (formas), o ne apimties (turinio) transformacija. Tai rodo draugo/priešo skirtis. Asociacinė visuomenės dimensija negalima be disociacinės, o disociacinė savo ruožtu negalima be asociacinės. Demokratijai būdingas aukštas *intensyvumo*, kurią sudaro paradoksali *atskirumo* ir *vienovės* įtampa, laipsnis. Šio kriterijaus svarba prilygintina pačiai demokratijos prigimčiai. Jei postkomunizmas akcentuoja tik vieną disociacinę transformacijos pusę ignoruodamas kitas, tai tuo pačiu metu praranda kitus disociacinius ryšius ir įtampas (kitų alter ego atžvilgiu) laipsnius. *Pirminis disociacijos* kriterijus – kiek šis kriterijus yra naujos rūšies socialumo instituto postkomunizmo demokratijoje steigimas – negali būti išvedamas iš jokio kito padalijimo, įskaitant izoliuotą pliuralizmo principą. Pliuralizmo ir konflikto principai, kaip teigta, politinio liberalizmo ir radikaliosios demokratijos koncepcijose paverčiami vertybėmis. Kaip tik tai (sutapatinimas, laikomas savaime suprantamu dalyku) trukdo išvelgti gilesnę pliuralizmo, demokratijos ir politinės bendruomenės tarpusavio ryšių struktūrizaciją.

Tiek *politinis liberalizmas*, tiek *radikaliosios demokratijos* koncepcijos postuluoja, kad demokratijos prigimtį geriausiai atskleidžia *pliuralizmas*. Radikalioji demokratija siekia apibrėžti pliuralumo ribas, o kartu – pliuralumo ir bendruomenės tarpusavio santykį. Politinis liberalizmas ribų, vertybinių skirtumų ir politinės bendruomenės problemas sieja su „supratingu pliuralizmo faktu“, kuris, nors ir pripažindamas „giliausius visuomenės konfliktus“, ignoruoja fundamentalią draugo/priešo kriterijaus reikšmę ir gina (nebūtinai atvirai) politinio

⁷⁷ Nors C. Schmittas labai kritiškas demokratijos atžvilgiu, tačiau būtent *tos demokratijos*, kurią apibrėžia ir privatizuoja liberalizmas. Kitaip tariant, liberalizmo privatizuotas minimalistinės demokratijos vaizdinys, komunitarizmo filosofų ironiškai vadinamas „procedūrine respublika“, yra ne demokratijos, o liberalizmo demokratijos paveikslas: „Tikėjimas parlamentarizmu, valdymu diskutuojant, priklauso intelektualiniam liberalizmo pasauliui. Šis vaizdinys nepriklauso demokratijai“ (Schmitt 1985; 8).

liberalizmo principus, orientuojančius į „intuityvų“ geriausio, t.y. liberalaus pliuralizmo sprendinio suvokimą:

„Politinė filosofija nėra tik politika: orientuodamasi į viešąją kultūrą ji žvelgia giliai, artikuluodama visuomenės permanentines istorines ir socialines sąlygas ir siekdama reflektuoti giliausius visuomenės konfliktus. Ji tikisi atskleisti ir padėti artikuliuoti politinės teisingumo koncepcijos konsenso bendrąją pagrindą remdamasi piliečių esminėmis intuityviomis idėjomis apie visuomenę ir jų pačių vietą joje. Politinė filosofija, reflektuodama susikertančio sutarimo visuomenėje galimybę demokratinėje tradicijoje, kuri susiduria su pliuralizmo faktu, atlieka vaidmenį, kurį Kantas suteikia filosofijai apskritai, – ginti supratingą tikėjimą. Mūsų atveju tai tampa supratingo tikėjimo gynyba esant realiai teisingo konstitucinio valdymo tikimybei.“ (Rawls 1999; 448)

Teigtina, kad *pliuralizmas* yra ypač aktuali postkomunizmo būklei problema, kuri reikalauja konceptualizuoti pliuralizmo raiškos sąlygas ir ribas. Liberaliai vidinei „esminių intuityvių idėjų apie visuomenę“ nuostatai trūksta išorinio politiškumo kriterijaus, kuris apibrėžtų demokratijos prigimtį remdamasis ne tik pliuraliais intereso grupių arba mažumų, siekiančių savo teisių, principais, bet ir reflektuotą formuojantį tapatybę santykį su konstitucinėmis *alter ego* formomis. Pakartotina: draugo/priešo skirtis rodo, kad asociacinė visuomenės dimensija negalima be disociacinės, o disociacinė savo ruožtu negalima be asociacinės.

Iš karto po komunizmo žlugimo *naujoji demokratija* įgyja individualių bruožų įsisąmonindama antagonistinį santykį tarp *savęs* ir *alter ego*. Antagonistinė, t.y. nepaprastai intensyvi, skirtis tarp *postkomunizmo* ir *komunizmo* suteikia naujajai demokratijai individualumo, autonomiškumo bruožų. Tai aukščiausiojo lygmens *intensyvumo* momentas, o kartu – paradoksas, padedantis atskleisti būdingą demokratijos prigimtį. Šis momentas priklauso *būtino*

atsitiktinumo, arba *atsitiktinės būtinybės*, kategorijai. Post-komunizmo įvykis ir skiria, ir jungia. Būtent tuo momentu, kai naujoji postkomunizmo demokratija ketina *jungti*, pasirodo *atskirties* dimensija. „Demokratija“, kurią, rodos, galima pasiekti tik ištiesus ranką, staiga nutolsta:

„Vienas tarp daugelio kitų mūsų amžiaus paradoksų yra tas, kad demokratijos Rytų Europoje ir Pietų Afrikoje „sėkmė“ suporuojama su giliu nusivylimu demokratija Vakarų Europoje, modernių demokratijų „gimimo vietoje“. Tiesa yra ta, kad modernioji demokratija grindžiama konstitucine įtampa, kuriai būdingas dvilypumas“ (Stavrakakis, 2002; 122)

Ir atvirkščiai. Kai postkomunizmo įvykis *skiria*, pasirodo *jungtis*. Kai padalijimas tarp postkomunizmo ir komunizmo pripažįstamas kaip antagonistinis (skiriantis), konstitucinėje postkomunizmo struktūroje pasirodo jungiantys, tačiau ikidemokratiniai, mąstymo absoliučiomis kategorijomis elementai. Sąvokos „visuomenė“, „liberalioji demokratija“, „kolektyvinis tapatumas“ traktuojamos kaip neprieštaringos, nedalintinos, holistinės. Kai tik postkomunizmo visuomenei pavyksta sukurti skirtį, „išoriškumą“ savo pačios atžvilgiu, simbolinę „tuščią erdvę“, tuoj pat ši erdvė užpildoma ikidemokratinėmis figūromis. *Atsitiktinumo* momentą, esminį demokratijos neapibrėžtumą, C. Leforto žodžiais tariant, „tikrumo ženklų sunykimą“, ⁷⁸ pasirodžiusį simbolinės skirties momentu, naujoji demokratija redukuoja į būtinybę, apriorinę „liberaliosios demokratijos“ kategoriją.

Skirties ir atsitiktinumo momentai atveria esminį demokratijos *neapibrėžtumą*. Šie momentai rodo, kad postkomunizmo demokratijos esminiai skirtumai nuo tariamo socialistinės demokratijos „tikrumo“ turi būti aiškiai

⁷⁸ Socialinė erdvė yra socialinės vaizduotės erdvė. Todėl ji negali būti „tapati“ sau pačiai. Pasak Leforto, erdvė apima savęs pačios *kvazi-reprezentaciją* – aristokratinę, monarchinę, despotišką, demokratinę arba totalitarinę (Lefort 1988; 12).

identifikuojami. Užuo pasitelkęs *neapibrėžtumą* kaip esminio demokratijos dvilypumo prielaidą, postkomunizmas lengvai įveikia šią kliūtį įtraukdamas „demokratinio tikrumo“ prielaidą, būdingą ikidemokratiniam komunizmo laikotarpiui. Postkomunizmas išvengia „antagonistinių“ klausimų pasirinkdamas statišką *asociacinį* principą ir statiškų kriterijų visumą, siejamą su statiška „liberaliosios demokratijos“ koncepcija. Socialinė postkomunizmo erdvė sutampa su pačia savimi – eliminuoja simbolinį *netapatumo* sau pačiai lygmenį.

Šio nepakankamai reflektuoto „sutapimo“ rezultatas – autonomiško sprendinio apie save praradimas. Postkomunizmas sugeba identifikuoti patį save remdamasis tik „anapusinėmis“ politiško referencijomis ir determinacijomis. Postkomunizmas, vengdamas atsitiktinumo ir neapibrėžtumo refleksijos, „pereina“ į anapusinį lygmenį, tuščią demokratijos erdvę rasdamas „kitur“, statiškoje liberalioje demokratijoje. Nors ir susidūręs su radikalia *skirtimi* – demokratijos neapibrėžtumu, atsitiktinumu ir pliuralumu – postkomunizmas žengia ikidemokratinio keliu demokratiją apibrėždamas kaip agregatinę faktų kaupimo politiką. Būtinis atsitiktinumas sutampa su būtinumu.

Ikidemokratinė jungties dimensija pasirodo tuo pačiu momentu, kai postkomunizmas, remdamasis draugo/priešo antagonizmu, radikaliai atskiria „tikrąją demokratiją“ nuo „netikrosios demokratijos“. Paslėpta jungties dimensija, po marksistinio priešastingumo rekonstrukcijos, pasirodo kaip *priežastingumo filosofija*, primenanti pozityvų marksizmo įnašą į liberalią priešastingumo metodologiją. Kritinį marksizmo santykį su *alter ego*, t.y. moderniąja liberalizmo filosofija, tinkamai apčiuopia Hannah Arendt. Arendt nurodo keistą, postkomunizmo revoliucijos požiūriu, mįslę, kurią tuoj pat po revoliucijos užmiršta gausūs postliberalizmo šalininkai. Ne Marxas, – pažymi Arendt, – o patys liberalūs ekonomistai griebiasi „komunistinės fikcijos“: *nematoma ranka* vadovauja žmonių elgesiui ir sukuria konfliktuojančių interesų harmoniją (Arendt 2005; 47). Marxas, – priduria Arendt, – yra „tik daug drąsesnis, negu jo liberalūs

mokytojai, siūlydamas realiai sukurti „komunistinę fikciją“, glūdinčią visose ekonominėse teorijose“ (ten pat).

Kitaip tariant, konceptualus santykis tarp, viena vertus, Marxo „komunizmo“, kita vertus, liberalių jo mokytojų „postkomunizmo“, nėra toks didelis, kaip akcentuoja disociacinė „išėjimo iš komunizmo ideologijos“ tezė. Perėjimas iš totalios komunistinės visuomenės į pliuralistinę liberalizmo visuomenę nėra sklandus ir neprieštaringas perėjimas iš „fikcijos“ į „tikrovę“. Viena pagrindinių priežasčių, kodėl šis perėjimas atrodo toks lengvas yra ta, kad perėjimas (ne transformacija) įgyvendinama iš principo *ekonominio liberalizmo* srityje. Šiuo aspektu postkomunizmas yra ištikimiausias liberalizmo-marksizmo mokinys. Schema yra paprasta. Būtent tuo momentu, kai postkomunizmas atskiria save nuo savo alter ego, pasirodo modifikuota, todėl nelengvai identifikuojama, postmarksizmo ir postliberalizmo jungtis, kurios hibridinių komponentų nesimato dėl to, kad „išėjus iš komunizmo ideologijos“ įvairios alter ego figūros ištrinamos tik deklaratyviai, nereflektuojant sugrįžtančių simuliakrų formų.

Ekonominę liberalizmo bazę, „nematomą ranką“, saugo marksizmo *praxis* idėja, numatanti, kad antstatas, demokratija, bent jau postkomunizmo šalyse, turi stipriai vėluoti dėl laikino ekonominės infrastruktūros atsilikimo. Įtakinga redukcinė „filosofija“, eliminuodama politiškumą, institucionalizuoja *praxis* postistoriją. Postkomunizmas neigia formos ir politiškumo pirmumo reikšmę demokratijos kontekste,⁷⁹ kompensuodamas šį praradimą ekonominio liberalizmo reikmėmis, kurios politiškumą pakeičia praktine turinio politika.

Praktika sutampa su politika – tęstine, nepertraukiama, nesibaigiančia procedūrizacija, demokratiją redukuojančia į liberalų turinį be formos. Politiškumo filosofijos diskursą asimiliuoja vienodinantis praktikos procesai. Nors „nuo pačios pradžios demokratinė filosofija reprezentuoja savo idėją kaip projektą ir projekciją šimtu skirtingų būdų, – nuo Rousseau iki Che Guevera’o,

⁷⁹ Demokratija išlieka tol, kol besivaržančios pusės pripažįsta diskusijos dėl to, kad legitimu, o kas – nelegitimu, legitimumą (Lefort 1988; 39).

nuo Kanto iki Bakunino arba Pannekoeko, nuo Tocqueville'io iki Gandhi ir Arendt“ (Nancy 1997; 35), tačiau pačioje istorijos pabaigoje tampa vienintele – *liberaliąja demokratija*.⁸⁰

Kaip minėta, būtinumo ir atsitiktinumo sąveika yra paradoksali: kai postkomunizmo įvykis *skiria*, pasirodo *jungtis*. Ir priešingai. Tuo momentu, kai postkomunizmas *jungia* – naująją demokratiją derina su standartizuotomis liberaliosios demokratijos taisyklėmis – pasirodo *skirtis*. Turinys atsiskiria nuo demokratinės savo formos. Politiškumo formą postkomunizmo visuomenė asimiliuoja pliuralistiniame socialinių, ekonominių, politinių gyvenimo procesų turinyje. Tačiau demokratija nėra mechaniška visuma, susidedanti iš fiksuotų politikos, ekonomikos, socialumo dalių, Arendt žodžiais tariant, „statistikos“. Priešingai, demokratijos dėmesio centre – politiškumas. Politiškumas nurodo vietą, kurioje įvairių žmonių gyvenimo gijos susijungia į vieną prasmingą visumą, tiksliau kalbant, bendruomeniškumo vaizdinį, kuris kristalizuojasi kaip „matomas bendruomenės veidas“ (Rosanvallon 2006; 34). Simbolinio visuomenės „nesutapimo su pačia savimi“ vaizdinio negalima redukuoti į realistinę grynujų interesų sferą, kurią privilegijuoja liberalus „pliuralizmo faktas“.⁸¹

„Turinio“, arba asociacinės erdvės, samprata lengviau suderinama su liberaliu „supratingo pliuralizmo faktu“ (Rawls 1999; 573), o ne su radikalia demokratijos nuostata, draugo/priešo perskyra. Demokratiniai antagonizmo principai pakeičiami liberaliais intereso grupių konfliktais. Simbolinį visuomenės *nesutapimo su pačia savimi* lygmenį (tuščios simbolinės erdvės sampratą) pakeičia realistinis konflikto sprendimo lygmuo. Procedūrinis minimalizmas

⁸⁰ Nors „demokratijos apibrėžimai nuolat kinta“ (della Porta 2013; 3), universaliame postistorijos turinyje stebėtinai greitai išnyksta suvokimas, kaip pagrįstai pažymi Davidas Heldas, kad egzistuoja skirtingos liberalizmo formos ir kad liberali demokratija apima prieštarigus „liberalizmo“ ir „demokratijos“ komponentus (Held 1993; 257).

⁸¹ Šiuo požiūriu, Nancy yra teisus: tikrasis, ilgalaikis demokratijos vardas, kurį ji faktiškai įdiegia ir kuris šimtą penkiasdešimt metų yra jos horizontas, – tai *komunizmas* (Nancy 2011; 68).

tampa orientacine naujosios visuomenės sutarties pasaulėžiūra,⁸² o veikiau – „supratinga morale“. Dalykas tas, kad politinis liberalizmas, deklaruodamas neutralumą, turbūt vienintelis, kaip pagrįstai pažymi A. Jokubaitis, „gali apsieiti be nuorodų į kitų sričių vertybes“ (Jokubaitis 2012; 20). Ne klasikinių liberalų *status quo*, racionalistinė sutartis, o radikaliai modifikuota neutrali-minimalistinė moralės samprata užtikrina pastovumą takaus (postmodernaus) gyvenimo sąlygomis: „O tai liudija susikertančio sutarimo galimybę ir taip švelnina politinių vertybių konfliktą su kitokiomis vertybėmis“ (Rawls 2002; 177).

Postkomunizmas, viena vertus, atmeta klasikinį Thomas Hobbeso scenarijų: siekiant taikos ir konsenso potencialiai pavojingo radikalaus pliuralizmo sąlygomis, rekomenduojantį autoritarinę politiką. Kita vertus, išsaugo formalų, nors ir minimizuotą, to paties scenarijaus elementą – kraštutinai formalizuotų demokratinių procedūrų *ciklo* idėją, kurią sėkmingai taiko legalizacijos (o ne legitimacijos) praktikoje. Liberali *teisės pirmumo* praktika ir *elito politika* siekia išspręsti pliuralistinį konfliktą remdamasi analogiška minimalistinės moralės – susikertančio sutarimo – samprata. Demokratija tampa legalistine ir biurokratizuota politika, todėl politiškumo/politikos skirtis nyksta. Demokratija ne legitimuojama reflektuojant būdingą jai antagonistinę įtampą, o legalizuojama.⁸³ Politiškumas neutralizuojamas sunykstant asociacijos ir disociacijos santykio intensyvumui, o kartu ir demokratinio bendrumo momentui. Legalizmo politikos rezultatas yra tas, kad antinomijos – asociacijos ir disociacijos santykio – dimensija ištrinama iš politinės teorijos.⁸⁴

Draugo/priešo skirtis asimiliuojama draugo/draugo skirtyje. Pirminis politiškumo principas paverčiamas viena tarp daugelio kitų liberalizmo vertybių.

⁸² „Teisės pirmumo idėja yra esminis elementas koncepcijoje, kurią vadinu politiniu liberalizmu, ir ji atlieka pagrindinį vaidmenį šį požiūrį paremiančioje teisingumo kaip sąžiningumo formoje“ (Rawls 1999; 449).

⁸³ Demokratija, Vytauto Radžvilo apibrėžimu, virsta „negailestingu politikų atrankos mechanizmu“ (Radžvilas 2005; 27).

⁸⁴ Minėta dimensija ištrinama iš politinės teorijos, bet ne iš politinės praktikos: liberalioje post-politinėje konsenso politikoje veikia uždaras, todėl „negailestingas“ politikų atrankos mechanizmas.

Vertybės tampa pliuralizmo, neidentifikuojančio savo ribų, privačia nuosavybe, veikiau *vertybių tironija*.⁸⁵ Draugo/priešo skirtis saugiai uždaroma pusiausvyrą palaikančiose valdymo sistemose. Demokratinė draugo/priešo dorybė (tai ontologinis, asociacinis/disociacinis, politinio gyvenimo bendruomenėje principas) tampa statistiniu pliuralizmo faktu. Šis, demokratijos ir draugo/priešo skirties požiūriu, uždaras vertybių tironijos faktas laikomas *nekvestionuotinu*. Draugo/priešo skirtis redukuojama į antrinius „pliuralizmo faktus“ ieškant galimybių *procedūriškai* spręsti *fundamentalius* vertybinius nesutarimus.

Dar kartą pažymėtina, skiriant svarbiausią nagrinėtų dalykų aspektą, kad demokratijos formos (o ne demokratinės politikos turinio) prigimtis yra paradoksali – ir asociacinė, ir disociacinė. Carlas Schmittas šį demokratijos formavimosi momentą apibūdina kaip substancinę *politiškumo prielaidą*.⁸⁶ Politiškumo prielaida yra demokratijos apskritai ir naujosios postkomunizmo demokratijos pradžių pradžia. Demokratijos prigimtį atskleidžia intensyvus *vienovės* ir *atskyrimo*, *asociacijos* ir *disociacijos* momentas. Vartojant C. Schmitto terminus, šis momentas traktuotinas ne kaip „atskira sfera“ (politinė, pilietinė, komunikacinė ir pan.), o kaip nepriklausoma nuo kitų pliuralistinių perskyrų antinomija – *draugo* ir *priešo* skirtis (Schmitt 1996; 26). Skirtis yra pirminė ir nepriklausoma nuo kitų perskyrų, todėl jos prigimtis – *autonomiška*.

Tai konstitucinis politiškumo principas, kuris naujoje postkomunizmo politinėje bendruomenėje suponuoja formos ir turinio perskyrą – būdingą

⁸⁵ Galima sakyti, kad draugo/draugo vertybė, specifinis postkomunizmo būklės bruožas, tampa „šeštąja vertybe“, kuri papildo C. Schmitto įvardytus pagrindinius vertybių tironijos bruožus: subjektyvizmą, reliatyvizmą, politinį neutralumą, ekonominio mąstymo išgalėjimą, substancijos idėja grindžiamų principų baimę (žr.: Jokubaitis 2012; 49).

⁸⁶ *Politiškumo* ir *politikos* skirčiai lemiamą postūmį suteikia Carlas Schmittas, politiškumą atskirdamas nuo politikos ir socialumo, t.y. rasdamas specifinį kriterijų, kuriuo remiantis politiškumui suteikiama *autonomija* politikos ir socialumo turinio atžvilgiu (Schmitt 1996). Dabartiniu laikotarpiu skirties tarp politikos ir politiškumo (pranc. *la politique* ir *le politique*; angl. *politics* ir *the political*) institucionalizacijai daugiausiai nusipelno Pierre'as Rosanvallonas. Politiškumas nurodo vietą, kurioje daugybinės įvairių žmonių gyvenimo gijos susijungia į vieną *prasmingą visumą*, kuri pripažįstama kaip *bendruomenė*. Politiškumas yra nuolatinis diskusinis, konfliktinis, diskursyviai konstruojamas procesas, kurio metu nustatomos *bendrosios politėjos gyvenimo* taisyklės (Rosanvallon 2006; 34).

antinomiją, arba disociaciją. Politiškumo principas postkomunizmo politinėje bendruomenėje skirtinas kaip antinominis, disociacinis momentas. Teigtina, kad šis unikalus momentas, liudijantis *formas pirmumą*, išlaisvina postkomunizmo fenomeno apibrėžimą nuo susiaurintos „turinio politikos“ sampratos. Asociacijoje (bendruomenėje), kaip tvirtina C. Schmitto tezė, visuomet yra disociacija. Postkomunizmo ir jo *alter ego* skirtis yra pirminė, palyginti su turinio sklaidos politika. Ši skirtis yra pagrindinis analitinis kriterijus, kuris padeda postkomunizmo transformacijos problemą išlaisvinti nuo susiaurintos „perėjimo“ ideologemos. Ši skirtis neturi būti painiojama su kitomis „skirtimis“, tiksliau, politikos turinio perskyromis, padalijimais ir konfliktais, kuriuos į pirmą vietą iškelia neoklasikinės pliuralizmo (Shumpeter 1998; Dahl 1956) koncepcijos, sublimuojančios *pirminę antinomiją* ir akcentuojančios *intereso grupių varžymosi* pirmumo tezę.

Anksčiau minėtas postkomunizmo polinkis spontaniškai asimiliuoti pakankamai nereflektuotus *alter ego* principus rodo, kad, viena vertus, naujosios demokratijos struktūra, pliuralizacijos ir intereso grupių konflikto bei varžymosi galimybių požiūriu, yra atvira. Kita vertus, ši struktūra yra visiškai uždara – konfliktą uždaro grynai formaliuose instituciniuose dariniuose ir minimalistinėse procedūrose. Būtent čia išryškėja dar vienas skiriamasis postkomunizmo bruožas: laikoma savaime suprantamu dalyku, kad liberalioji demokratinė struktūra, kurioje liberalus elementas dominuoja demokratinio elemento sąskaita, neturi būti kvestionuojama.

Postkomunizmo *visuomenės* ir jos *alter ego* skirtis nėra paprasčiausias pliuralistinis konflikto faktas tarp daugelio kitų panašių pliuralizmo sklaidos faktų. „Pliuralizmo fakto“ požiūris legalizuoja minimalistinės demokratijos – besivaržančių politinių partijų sistemos, vadinamos liberaliajai demokratijai būdingu „pliuralizmo“ vardu, – formą. Pliuralistinis faktas sutampa su sociotechnine „erdve“, vadinama „visuomene“, kuri sudaryta iš daugelio perskyrų,

padalijimų, konfliktų. Tokia „pliuralistinė erdvė“ skirtina nuo dinamiškos, transformacinės politiškumo prigimties.⁸⁷

Pliuralizmas yra skiriamasis demokratijos bruožas. Tačiau jokių būdu ne kurios nors atskiros doktrinos, politinio liberalizmo, bruožas. Jau vien todėl ontologinio *pliuralizmo* lygmens negali ir neturi privatizuoti jokia pavienė politinės filosofijos teorija. J. Rawlso tezė ontologinį lygmenį linkusi ištirpdyti ontiniame „pliuralistinių turinio faktų“ lygmenyje: „<...> pagrindinis demokratijos bruožas yra supratingo pliuralizmo faktas, t.y. faktas, kad konfliktuojančių supratingų visuminių doktrinų – religinių, filosofinių ir moralinių – pliuralumo faktas yra normalus laisvų institucijų kultūros rezultatas (Rawls 1999; 573).

Pripažįstant pačią pliuralizmo fakto reikšmę reikia pridurti, kad pliuralizmas, kaip teigia ir pats Rawlsas, jokių būdu „nepriklauso“ tik liberalizmo tradicijai. Pliuralizmas yra ir demokratijos, ir liberalizmo, o ne *tik liberalizmo* problema.⁸⁸ Pripažinus, kad pliuralizmas yra ne politikos faktų skaidos, o politiškumo prigimties klausimas, aiškėja, kad postkomunizmo transformacija neturi būti painiojama su liberalia *tolerancijos įvairovei ir skirtumams* samprata.

⁸⁷ Šią *transformacinę* skirtį, kaip minėta, tinkamai apibrėžia Carlo Schmitto politiškumo ir politikos perskyra, kurią apibūdina du *nebendramatiški* lygmenys – ontologinis ir ontinis: „Politiškumas nurodo ontologinį, o politika – ontinį lygmenį. Pirmasis negali būti siejamas su konkrečiomis politinėmis vertybėmis“ (Jokubaitis 2012; 18).

⁸⁸ Johno Rawlso „susikertančio sutarimo“ koncepcija, vengdama fundacionalistinių politinės filosofijos prielaidų bando modifikuoti liberalias visuomeninės sutarties koncepcijas ir parodyti, kad *politinis liberalizmas* pasiūlo imlesnę, negu tik „*modus vivendi*“, konsenso formą (Rawls 2002; 33). Tačiau Rawlsas *bendrają* demokratinę pliuralizmo problemą linkęs paversti *išskirtiniu politinio liberalizmo* klausimu: „Pagrindinė išvada, kuri turi būti padaryta remiantis šiomis pastabomis yra ta, kad politinio liberalizmo problemą turime formuluoti taip: „Kaip galima tvarki ir teisinga laisvų ir lygių piliečių visuomenė, jeigu jos piliečius skiria protingos, tačiau tarpusavyje nesuderinamos religinės, filosofinės ir moralinės doktrinos? <...> Būtent šio pobūdžio klausimus mėgina spręsti politinis liberalizmas“ (ten pat; 15). Politinio liberalizmo mėginimas okupuoti pliuralizmo tematiką yra abejotinas. Vertybinių pliuralizmas yra ne „faktas“, o fundamentali problema, apimanti *nebendramatiškas* vertybines nuostatas, kurias vargu ar gali suderinti moralinė intuicija ir procedūrinis minimalizmas. J. Rawlsas nepaiso esminio skirtumo: kad „konfliktuojančios vertybės“ ir nebendramatiškos vertybės“ yra skirtingi analizės lygmenys. Rawlsas šiuos du lygmenis tapatina (žr. Rawls 2002; 171).

Pagrindinė transformacijos problema yra reflektuoti pliuralizmo ir bendruomenės tarpusavio santykių neištrinant *politiškumo* ir *politikos* perskyros.

Postkomunizmo transformacija yra problema, o ne postistorinis liberalaus pliuralizmo faktas. Netgi liberalizmo kritikai kartais pernelyg lengvai, bent jau apibrėžimų lygmenyje, išleidžia iš akių *kitą* demokratinės ašies, kurią sudaro pliuralizmo ir politinės bendruomenės sąveika, polių: „Pliuralizmu aš vadinu substancinės gero gyvenimo idėjos pabaigą, arba tai, ką Claude‘as Lefortas apibrėžia kaip „tikrumo ženklų sunykimą““ (Mouffe 2000; 18). Skelbti substancinės gero gyvenimo idėjos „pabaigą“ – tolygu skelbti amžiną liberalizmo postistorijos pradžia, – o šią tezę kritikuoja pati Chantal Mouffe bei daugelis kitų liberalizmo kritikų. Problema yra aktuali: ji rodo, kad tik įvertinus vienodinančią keletą modernybės amžių priešastingumo filosofijos įtaką, galima tinkamai įvertinti *naująjį* politiškumo filosofijos momentą. Demokratija kaip istorinis reiškinys yra *būtinai atsitiktinė*. Viena vertus, demokratija yra ne vienadienis, o gilus istorinis reiškinys: „Mes gyvename didelės demokratinės revoliucijos laikais“ (Tocqueville 1996; 15). Viena pagrindinių visuotinės tolerancijos demokratijai priešasčių yra ta, kad demokratijos pagrinduose glūdi esminis pliuralumo, arba, dar tiksliau, gilaus pliuralumo (Connolly 2008; 85–104), fenomenas. Kita vertus, tas pats pliuralumo fenomenas suponuoja demokratijos neapibrėžtumo ir skirtingų jos interpretacijų galimybę.

Kaip teigta analizuojant postfundacionalizmo filosofijos sąvokas, naujoji postkomunizmo demokratija yra ir būtina, ir atsitiktinė. Ši iš pažiūros paradoksali tezė išvengia fundamentinio prado, kurį pasėja marksizmo filosofija, – priešastingumo (būtinybės) prielaidas išskleidžiančio visose visuomenės gyvenimo srityse. Marksistinio fundacionalizmo rezultatas yra *apolitiškas*: politika yra tik turinio lygmuo, antstatas, išsiskleidęs iš ekonominių „nematomos rankos“ determinacijų. Nors apolitiškumo turėtų vengti postkomunizmui būdinga „turinio dauginimosi“ politika, tačiau postliberalizmas yra visų pirma sociotechninė kultūros, ypač ekonominės, politika. Politikos faktais perpildytoje

tuščioje, tačiau apolitiškoje antstato erdvėje nepalikta vietos politiškumui. Postkomunizmas siekia institucionalizuoti *pliuralumą* ir *radikalų pliuralumą*, kartais vadinamą postmodernizmu, tačiau įteisina konfliktą tik ontiniame (grupių ir politinių partijų interesų konflikto) lygmenyje. Šiuo atveju, tariant Manent žodžiais, būti demokratijos draugu yra pakankamai lengva:⁸⁹ tereikia leisti veikti nematomi rankai, apolitiškai rinkai, kurioje konfliktas paverčiamas vertybe.

Konflikto – demokratinės valdžios kaitos ir raidos dinamiškumo – principas negali būti apribojamas tik būtinybės sfera – ontiniu politinės sistemos turinio lygmeniu. Konflikto principas, viena vertus, skatina pliuralizmą ir puoselėja laisvės, lygybės, teisingumo idėjas, kita vertus, pamažu gali virsti tuščiomis, deklaratyviomis frazėmis arba dogmomis. Konflikto principas negali būti laikomas savaime suprantamu dalyku. Šio principo interpretacijos – skirtingos. Liberali kryptis konfliktą traktuoja pasitelkdama *rinkos analogiją* pliuralistiniame intereso grupių konflikto lygmenyje. Demokratijos ištekliai suvaržomi – traktuojami kaip intereso grupių konflikto išraiška, kurios tiesioginis rezultatas yra paskirstomieji procedūriniai atstovaujamosios demokratijos procesai. Demokratijos ištekliai paskirstomi ir perskirstomi minimalistinėse liberaliosios demokratijos („nematomos rankos“) procedūrose. *Politiškumas* asimiliuojamas į *socialumą*: nematoma ranka – politinių ir ekonominių interesų rinka – politiškumą skirsto ir perskirsto pliuralistinėse grynojo (procedūrinio) konflikto vietose.⁹⁰

⁸⁹ Šį momentą taupiai perteikia Pierre'as Manent formuluodamas Tocqueville'io mokymo apie demokratiją prielaidą: „Būti demokratijos draugu yra sunku, tačiau būti demokratijos draugu – būtina“ (Manent 1993; 129).

⁹⁰ Šiuolaikiniai pliuralistai pratęsia klasikinio pliuralizmo, iš principo sutampančio su liberalizmo idėjos ir praktikos istorija, idėjas. Konfliktas traktuojamas ne tik kaip analizės principas, bet ir sutampa su vertybine liberalizmo nuostata. Tačiau problema yra ta, kad *konflikto* suabsoliutinimas žingsnis po žingsnio artina prie hobsiškos „visų karo su visais“ analogijos. Pagrindinis radikalios demokratijos uždavinys, kaip jį formuluoja Laclau ir Mouffe, –iš principo liberaliai konfliktiškas : „<...> ne at mesti liberaliosios demokratijos ideologiją, bet, priešingai, pagilinti ir išplėsti radikalios ir pliuralios demokratijos kryptį“ (Laclau, Mouffe 2001; 176). Pliuralumo sklaidą turinio lygmenyje kartais tikimasi įveikti remiantis neišvengiama „rinkos mechanizmo stabilizacijos“ idėja. Roberto Dahlo radikalusis pliuralizmas, vadinamas *poliarchija*, nustato septynis stabilizacijos principus: 1) renkamų pareigūnų, 2) laisvų ir

Postkomunizmas spontaniškai asimiliuoja politinio liberalizmo ir postmodernios radikaliosios demokratijos pavyzdžius, konfliktą paversdamas ir analitiniu principu, ir vertybe. Postkomunizmas asimiliuoja save gana ambivalentiškoje pliuralistinio turinio sklaidoje. Asimiliacinė būklė tampa normatyvine „tapatumo be alter ego“ būkle: transformacijos metu postkomunizmas sugeba identifikuoti „komunizmo alter ego“, tačiau *išorinę* draugo/priešo skirtį vėliau redukuoja į *vidinę* draugo/draugo skirtį asimiliuodamasis normatyvinėse politinio liberalizmo ir postmodernizmo nuostatose. Rezultatas yra tas, kad naujoji demokratija kaip „visuomenės forma“, orientuojanti į kritinę refleksiją, praranda formuojantį disociacinį principą. Dar daugiau: neįstengia konceptualizuoti santykio tarp dviejų *visiškai naujų* (anonimiška komunistinė visuomenė šių komponentų, išskyrus disidentinius asociacinius ryšius, apskritai neturėjo) postkomunistinės demokratijos komponentų, *pliuralizmo* ir *politinės bendruomenės*. Uždaroje, ezoterinėje naujosios demokratijos būklėje, kurioje politiškumas laikomas politinio turinio sklaida, prarandami formos – pliuralizmo, demokratijos ir politinės bendruomenės sąveikos – bruožai. Taip pat prarandama pilietinio laiko savivoka.⁹¹

sąžiningų rinkimų, 3) paskirstančiąją balsavimo teisę, 4) balotiravimosi teisę, 5) žodžio laisvę, 6) alternatyvią informaciją, 7) asociacinę autonomiją (Dahl 1994; 296). Poliarchija, viena vertus, remia stabilumą pliuralistinėse konflikto visuomenėse, kita vertus, pirmenybę akivaizdžiai teikia formalistiniams komponentams: netgi septintas poliarchijos punktas, suaktyvinantis pilietinės visuomenės pradus, galiausiai orientuojamas į „nepriklausomų politinių partijų ir intereso siejamų grupių“ (ten pat) varžymąsi – spontanišką konflikto rinką.

⁹¹ Postkomunizmo tapatybė praranda savo alter ego, įskaitant netgi jai būdingus antitotalitarinius *pilietinio laiko* istorinius momentus, kurie nesuaktyvina atminties, tapdami pasyvia muziejine istorija. Šiuos *pilietinio laiko* momentus, skirtingu mastu būdingus Vidurio Rytų Europos visuomenėms, apibendrina Václavo Havelo „nepolitinės politikos“ koncepcija, priešpriešinama funkcionalistiniams totaliniams administracinės valdžios (ne tik komunistinės, bet ir postkomunistinės) imperatyvams. Havelo „nepolitinės politikos“ koncepcija „iškelia moralinius solidarumo ir žmogaus teisių imperatyvus priešpriešiais sisteminius rinkų ir profesionaliosios politikos imperatyvus“ (Matuščík 1998; 3). Antitotalitarizmo nuostata postkomunizmo sąlygomis darosi nepaveiki būtent dėl *alter ego* sudaiktinimo, t.y. nesugebėjimo reflektuoti tęstinės *alter ego* sampratos. Sudaiktinimas padeda romantizuoti liberalizmą ir komunizmo laikotarpiu prigijusį liberalizmo „sinonimą“ – laisvę: Pilietinės visuomenės samprata, „labai populiarai tarp disidentų, gyvenančių komunistinio režimo sąlygomis“ (Příbání 2005; 306), kaip pažymi Jirí’s Příbání’as, „labai romantizuoja spontanišką liberalių visuomenių tvarką ir priešpriešina ją totalitarinei priežiūrai“ (ten pat).

Postkomunizmas paradoksaliai praranda šiuos *asociacinius* politinės bendruomenės ryšius būtent tuo momentu, kai išnyksta *disociaciniai* principai, t.y. skirtumai tarp, viena vertus, postkomunizmo ir, kita vertus, liberalizmo ir postmodernizmo. *Asociacinius* ir *disociacinius* ryšius pakeičiantys agregatiniai vidinės pliuralizmo sklaidos principai mechaniškai suskaido postkomunizmo visuomenę į atskiras sritis, kurios pakerta šaknis demokratiniam politinės bendruomenės kaip visumos pobūdžiui. Disociaciniai principai ne tik skiria, bet ir jungia. Problema ta, kad nykstant postkomunizmo visuomenės *alter ego* nyksta ir pati demokratijos prigimtis, reikalaujanti aiškiai įvardyti pokyčių *subjektą*, demokratinę politinę bendruomenę. Nors *politikos statusas* kinta, *subjekto statusas* lieka ambivalentiškas.

Subjekto samprata yra svarbi postkomunizmo posttotalitarinei transformacijai. Demokratijos radimasis neatsiejamas nuo *demokratinio subjekto* sampratos. Postkomunizmo tikslas – ne tiek įgyvendinti *objektyvistinę* liberaliosios modernizacijos programą, bet veikiau konceptualizuoti ir įgyvendinti pliuralaus demokratinės visuomenės subjekto, *demos*, prigimtį išskleidžiant bendruomeninio *politiškumo diskurso* horizontą. Postkomunizmas yra posttotalitarinės savirefleksijos fenomenas. Todėl svarbu – tiek *pliuralumo* faktas, kuris neribotai išplečia demokratinio subjekto galimybes, tiek *pliuralumo ribų* bei *sąlygų* svarstymas, kuris sugrąžina subjektui simbolinį *bendrumo* momentą.

Pagrindinis jungiantysis elementas kompleksiškoje disociacinių ir asociacinių ryšių sąveikoje yra politinė bendruomenė, kuri formuojasi problemiškame įvairovės ir vertybinio pliuralizmo kontekste. *Organiškasis* visuomenės solidarumo modelis, daręs pakankamai didelę įtaką nuo devynioliktojo amžiaus iki simbolinės Berlyno sienos griuvimo, suyra abiejose šios sienos pusėse palikdamas daugiau klausimų, negu teikdamas atsakymų. Būtent šiuo aspektu išaiškėja nepakankami artikuliuoti santykiai su trimis postkomunizmo *alter ego*. Politinė naujosios demokratijos bendruomenė savo *konceptualų neapibrėžtumą* – dėl neišnaikinamai problemiško *įvairovės* ir

vertybinio pliuralizmo sąlygų – gali išsaugoti tik priešindamasi totalizuojančio mąstymo ir veiklos formoms – tiek organiškos bendruomeninės tapatybės, tiek radikalios pliuralistinio neapibrėžtumo formoms.

3. 2. Liberalaus pliuralizmo ir demokratinio minimalizmo konvergencija postkomunizmo transformacijoje

Ne turinio, o formos kaitos (transformacijos) požiūriu, svarbiausia postkomunizmo, t.y. naujosios demokratijos, problema yra pliuralizmas, tiksliau, pliuralizmo ir politinės bendruomenės tarpusavio santykis. Retai atkreipiamas dėmesys į tai, kad pliuralizmas, esminis demokratijos bruožas, turi ir *demokratinę*, ir *liberalią* puses. Skirtinos 1) *demokratinio pliuralizmo* ir 2) *liberalaus pliuralizmo* nuostatos. Nors šios nuostatos skiriasi ir istoriškai, ir konceptualiai, tačiau specifinėje postkomunistinėje – *liberalaus pliuralizmo* ir *demokratinio minimalizmo* – konvergencijoje jos yra sutapatinamos. Postkomunistinis *demokratinio pliuralizmo*, vadinamo liberaliąja demokratija, variantas yra specifinis. *Demokratinio pliuralizmo* idėją, išsiskleidusią revoliucinio įvykio metu, asimiliuoja dominuojanti *liberalios pliuralizacijos* tendencija. Šio proceso rezultatas yra tas, kad *demokratinis pliuralizmas* neadekvačiai sutapatinamas su *demokratinio-procedūriniu minimalizmu*.

Demokratinio pliuralizmo ir *liberalaus pliuralizmo* akcentus reikia aiškiai skirti. *Demokratinio pliuralizmo* formos skiriamasis bruožas – pliurali *suverenumo principo* sklaida, pasak Tocqueville'io, laisvas suverenumo principo plėtojimas, nesuvaržymas ir įgyvendinimas *įvairiausiomis formomis*, kai visuomenė valdo pati ir save pačią (Tocqueville 1996; 66– 68). Liberalaus pliuralizmo, kaip ir neoliberalios pliuralizacijos, formose skirtinas *individualių teisių* ir *laisvių* akcentas: „Kalbant trumpai, pliuralizmas įteisinamas kaip sistema, kuri išplėtoja individualius gebėjimus, gina individualias teises ir laisves,

identifikuoja reikšmingas socialines problemas ir paremia nuolatinių pokyčių politiką išsaugodamas ilgalaikį stabilumą, pagrįstą sutarimu“ (Connolly 2008; 16).

Postkomunizmas, *absoliučios galios* (liaudies demokratijos) formą siekdamas pakeisti *absoliučios laisvės* (individualaus liberalizmo) forma, troškimo „pereiti į absoliučią laisvę“ požiūriu, yra radikalus. Filosofinė utopizmo forma keičiama moksline empirizmo forma. Šis pakeitimas turi ryškių *nominalizmo* bruožų: postfilosofiniais laikotarpiais, kaip taikliai apibendrina C. Lefortas, „<...> marksizmas pradeda keisti toną perimdamas liberalią frazeologiją“ (Lefort 1986; 240). Radikaliai keičiasi ir postkomunizmo „tonas“: akcentuojama ne holizmo, o pliuralizmo vertybės perimant liberalią minimalistinę interesų konflikto ir negatyvios laisvės frazeologiją. Specifinis postkomunizmo transformacijos ir legitimacijos būdas grindžiamas dvejopa *liberalaus pliuralizmo* (interesų grupių konflikto bei konkurencijos) ir *demokratinio minimalizmo* (cikliško politinio elito perrinkimo procedūrų) idėjų konvergencija. Už formos (simbolinio lygmens) specifikos praradimą postkomunizmui kompensuojama minimaliai.

Postkomunizmo būklėje *suauga* liberalus ir demokratinis pliuralizmo aspektai. Kadangi visuomenė tampa „natūralia“ politinio liberalizmo kultūros visuomene, atsiranda ir „būtina“ minimalistinės demokratijos nuostata. Postkomunizmas įžengia į *monolitinę* liberaliosios demokratinės kultūros, „postistoriniu“ momentu išsivadavusios nuo istorinių antagonistinių konfliktų, erdvę. Tai rodo, kad postkomunizmas turi atsisakyti potencialios antagonizmo naštos, kuri slegia postkomunizmo pečius kaip antinominis marksizmo paveldas. Kitaip tariant, postkomunizmas turi prisiderinti prie natūralios, postistorinės ir postideologinės politinio liberalizmo formos ir vieningo turinio: „Tam reikia, kad pamatinės teisingumo kaip sąžiningumo idėjos reikštųsi viešojoje kultūroje ar bent jau implicitiškai glūdėtų jos pagrindinių institucijų istorijoje bei jų interpretavimo tradicijose“ (Rawls 2002; 124).

Problema, susijusi pasyviu adaptaciniu, nepakankamai reflektuotu pliuralizmo idėjos taikymu, yra ta: prarandama simbolinė politinės bendruomenės

erdvė, kurią reikia skirti ir nuo interesų grupių realizmo ir nuo subjektyvios vaizduotės. Simbolinė politiškumo erdvė yra iš principo „tuščia vieta“, atstovaujanti skirtingoms tautos bendrojo gėrio referencijoms (reprezentacijoms). Simbolinės erdvės negali užimti nei interesų grupės, nei subjektyvi vaizduotė. Postkomunizmas ignoruoja formos – gilaus simbolinio socialinių santykių pertvarkymo naujo *visuomenės instituto* lygmenyje – klausimus orientuodamasis į liberalios pliuralizacijos „apimtį“ ir siekdamas kuo greičiau sutapti su „liberaliosios demokratijos“ aksioma.

Užuot iškėlęs *pliuralizmo* problemą į pirmąją konceptualių demokratijos problemų vietą, postkomunizmas pasirenka minimalistinę laikyseną ignoruodamas demokratinę *pliuralumo ribų* problemą, o pliuralizaciją tapatindamas su *socialine* interesų grupių tarpusavio varžymosi idėja, grindžiama „realistine“ rinkos analogija. Akcentuodamas *priežastinį-ekonominį* socialinių veikėjų tarpusavio konflikto lygmenį, postkomunizmas, pirma, eliminuoja autonomišką simbolinį lygmenį, antra, politiškumo formą ištirpdo visuotiniame liberalios pliuralizacijos turinyje, neopliuralizmo paradigmoje. Ši neomodernizacinė paradigma kartais vadinama *pliuralistine aksioma* – „interesų grupių ir interesų grupių konflikto pliuralumas yra raktas, leidžiantis suprasti valdžią ir valdymą“ (Hicks, Lechner 2005; 56).

Politiškumo pakeitimas *socialumu* (turinio politika) iš esmės susiaurina tuščios, t.y. niekieno neokupuotos, demokratijos erdvės galimybes. Tuščia *demokratijos* erdvė neturi (nors ir gali) priklausyti jokioms interesų grupėms, įprastai manipuluojančioms minimalistine demokratinė „perrinkimų“ technologija. Demokratinė visuomenė gali egzistuoti tik tada, kai turi formą – simbolinę padalijimų ir vienovės struktūrą. Latentiško minimalistinio postkomunizmo pasirinkimo atveju ontologinis lygmuo redukuojamas į ontinį. Interesų grupių ir individų „konfliktai“ tampa esencialistiniais naujosios demokratijos principais, grindžiamais kiekybine *preferencijų agregacijos* idėja.

„Realistinis“ rinkos santykių vaizdinys sumažina demokratinės *posttotalitarizmo problemos* svarbą. *Posttotalitarizmo* problema naujoje visuomenėje, kuri sutampa su politine liberalaus pliuralizmo vaizduote, tampa netgi „nepageidaujama“. Posttotalitarizmo klausimų vengiama dėl paprastos priežasties. Postkomunizmui, kuris traktuojamas kaip chronologinis „perėjimo“ reiškinys, keliamas *progresyvistinis* liberalios pliuralistinės aksiomos įgyvendinimo tikslas, kurį paremia atitinkamos *liberalios modernizacijos* priemonės. Kitaip tariant, postkomunizmas yra pažangos, o ne atžangos, reiškinys. Numatytas tikslas – pereiti į pliuralizmo/liberalizmo būklę remiantis modernizacijos programa, kuri *a priori* atmeta bet kuriuos galimus totalitarizmo inversijų klystkelius šioje vienalinijinėje progresijoje. *Atsitiktinumą* postkomunizmas iškeičia į *būtinumą*. *Perėjimas* į liberaliąją demokratiją darosi *neišvengiamas*. Postkomunizmas, sutapdamas su pačia būtinybe, liberalia pliuralizacija, eliminuoja antinomijas, kurios sudaro transcendentalinio politiškumo principo prielaidas. Tačiau antinomijos demokratijoje niekaip neišnaikinamos. Būtinybės ir atsitiktinumų santykio *pirmumą* tinkamai apibūdina Johnas Gray’us:

„Ar gali posttotalitarinės tvarkos, kuriose aiškiai išsikristalizuoja pilietinės visuomenės, būti sėkmingai retotalitarizuotos? Ar išėjimas iš totalitarizmo yra negrįžtamas procesas?“ (Gray 1993; 157)

Postkomunizmo pliuralizmas, eliminuodamas simbolines alter ego formas, neutralizuoja, mechaniškai atskiria viena nuo kitos skirtingas tautos bendrojo gėrio referencijas (reprezentacijas). Demokratinio pliuralizmo problema susiaurinama į „grynąjį“ pliuralizmo faktą – atskirtą nuo simbolinio lygmens ir uždara *pliuralizmo pliuralizacijos* procesą. Paradoksas yra tas, kad antinomijų eliminavimas formuoja latentinę pseudo-transcendentinę referentą. Postkomunizmas kategoriškai atsisako išorinio referento vengdamas bet kurios

„transcendentinės“ nuorodos, sulydančios, kaip komunizmo laikotarpiu, liaudies demokratijos „kūną“ ir partokratijos „galvą“. Tačiau, atsisakydamas „transcendentinės“ legitimacijos, postkomunizmas legitimuoja „imanantinį“ referentą – pliuralistinį konflikto principą, materializuotą *socialinėje* interesų grupių varžymosi erdvėje. „Socialinis kūnas“ suauga su „politine galva“ (rinkos analogija), t.y. politiniais sprendimais, išplaukiančiais iš spontaniško interesų grupių konflikto ir procedūrinių minimalistinės demokratijos faktų.

Nominalizmas ir minimalizmas – tai du pagrindiniai postkomunizmo „filosofijos“ bruožai, tiesioginiais ir netiesioginiais ryšiais susiję su nepakankamai reflektuojama politinio liberalizmo filosofija. Nominalizmas (marksizmo frazeologijos pakeitimas liberalizmo frazeologija) ir minimalizmas (demokratinio pliuralizmo redukavimas į liberalų pliuralizmą) leidžia fiksuoti nekintamą liberalizmo ir demokratijos santykį. Tariamai nekintamą liberalizmo ir demokratijos santykį leidžia fiksuoti liberalizmo politinės filosofijos trūkumai. Šie trūkumai menkai reflektuojami, o tai padeda formuoti nepriekaištingą *liberaliosios modernizacijos* įvaizdį pereinamuoju laikotarpiu. Kaip pažymi A. Jokubaitis, „Būtina aiškiai suvokti, kad liberalizmo politinės filosofijos trūkumai neišvengiamai tampa demokratijos silpnybėmis. Tai kaina, kurią turime sumokėti už liberalizmo ir demokratijos suaugimą“ (Jokubaitis 2012; 152).

Svarbu aiškiai suvokti ir tai, kad postkomunizmui, ištrūkusiam iš totalitarinės valdžios gniaužtų, svarbu ne tiek nominalistinio pasirinkimo (arba *absoliuti valdžia*, arba *absoliuti laisvė/pliuralizmas*) klausimas, kiek realių pasirinkimo klausimo padarinių refleksija. Jei postkomunizmas save apibrėžia kaip nominalistinį 1) *perėjimo* iš komunistinio monizmo į liberalų pliuralizmą reiškinį, tai į pirmą vietą keliamos *turinio politikos* (ekonominio, socialinio, kultūrinio naujosios visuomenės pliuralizavimo) reikmės. Jei postkomunizmas traktuoja save kaip prieštarinę 2) *posttotalitarizmo* reiškinį, tai akcentuojamos formos *kaitos problemos*, tarp kurių viena pagrindinių – naujos pliuralistinės visuomenės *pliuralizacijos ribų* refleksija. Jei radikalus pliuralizmas

postkomunizmo epochoje persmelkia visus be išimties socialinius santykius, nes „*pliuralizmas* yra konstitucinis moderniosios liberalios demokratijos bruožas“ (Mouffe 2000; 18), tai kyla papildomas klausimas, ar beribė pliuralumo liberalizacija gali ir turi vengti demokratinio *pliuralumo ribų* klausimo?⁹²

Pliuralizmo vaizduotė susiejama su liberalaus pliuralizmo, arba tiesiog liberalizmo, koncepcija nuošalyje paliekant demokratinio pliuralizmo (ribų) klausimus. Nenuostabu, kad postkomunizmas siekia susitapatinti su liberaliuoju pliuralizmu: būtent pliuralizmas išlaisvina visuomenę iš dogmatizmo ir administracinių, biurokratinių, korporacinių autoritarinio valdymo patologijų. Pliuralizacijos poreikį atitinka pati postkomunizmo įvykio prigimtis: siekis išsilaivinti iš varžančio komunistinio „konteksto“, stabiliai susieti pliuralistinius liberalizmo ir procedūrinius demokratijos principus, užtikrinti pliuralistinę postkomunizmo instituto ateitį formuojant sutartinius, legitimius šios institucijos pagrindus.

Tačiau postkomunizmas vengia reflektuoti patį „perėjimo“ fenomeną kaip transformacijos, tiksliau, formos kaitos, problemą, todėl *liberalaus pliuralizmo* nuostatą derina su skeptišku požiūriu į *demokratinio pliuralizmo*, reikalaujančio nustatyti pliuralizmo ribas, problemą. Nors postkomunizmas aiškiai identifikuoja komunizmo tarpsnio „absoliučios valdžios“ kraštutinumą, tačiau atsisako identifikuoti kitą kraštutinumą – liberalizmo nominalizmą ir beribę pliuralumo pliuralizaciją, kurią Benjaminas Barberis tinkamai apibūdina kaip „absoliučios laisvės patologiją“ (Barber 1984; 105).⁹³ Taigi politinę postkomunizmo kryptį

⁹² Kitaip tariant, pliuralizacija negali būti laikoma savaime suprantamu dalyku. Kaip rašo Williamas Connolly's, pliuralizmo vaizduotė, kuri dominuoja ypač Amerikos politinės filosofijos ir politikos mokslo aprašymuose (Connolly 2008; 15), suvaržo įvairovę „nustatytuose konflikto ir kolektyvinio veiksmo kontekstuose“ (ten pat; 38). Pliuralizmo vaizduotė nuo šeštojo dvidešimto amžiaus dešimtmečio iki šių dienų *vengia platesnių kontekstų*, vengia atsakyti į klausimus, kokios tapatumo ir skirtumų koncepcijos laikomos savaime suprantamomis pliuralistiniuose „įvairovės“ šlovinimuose? (ten pat; 39).

⁹³ Moderniosios liberalios demokratinės teorijos pagrindinis uždavinys, kaip pažymi Barberis, išrasti „fiktyvią individualistinę teisės personą“ bėgant nuo savo atrastos laisvės: „Jei bendruomenė nesiekia veikti savo vardu, jos vardu veikia rinka“ (ten pat; 107). Postkomunizmas perima ne tik liberalią pliuralizacijos tendenciją, bet ir liberalizmo nominalizmą – polinkį politinėje arenoje veikti „kažkieno

formuoja specifinis pasirinkimas transformacinio kelio pradžios momentu. Latentiškas postkomunizmo pasirinkimas yra historicistinis, grindžiamas idealizuotu priešasties-padarinio vaizdiniu, tiksliau, istoriškai būtinu perėjimu iš „uždaros visuomenės“ į „atvirą visuomenę“. Šioje „geležinėje“ priešastinio perėjimo logikoje išnyksta *atsitiktinumo* momentas, kuris komunizmo laikotarpiu apibrėžiamas kaip *pilietinės visuomenės*, o postkomunizmo įvykio metu – kaip *laisvės* fenomenas.⁹⁴

Atsitiktinumo fenomenas sietinas su *demokratinų vertybių* sritimi. *Demokratija* kaip nešališkas *bendrumo* reiškinys pasirodo retai, nes įprastas liberaliosios demokratijos gyvenimas grindžiamas procedūrine „grynosios rinkos“ analogija – šališka interesų grupių varžymosi praktika, spontaniškai suaugusia su funkciniais valdžios ir technokratinės biurokratijos imperatyvais. Liberali demokratinė praktika, kai tik jai pavyksta eliminuoti atsitiktinumo momentą, tampa agregatine, kaupiamąja turinio politika. Postkomunizmas, atsisakydamas *atsitiktinumo* specifikos, kuri numato dinamišką ryšį tarp nešališkų demokratinų pilietiškumo vertybių ir šališkų liberalių privačių interesų gynimo vertybių, pasirenka *fiksuotą* santykio tarp liberalizmo ir demokratijos sprendinį. Šis fiksuotas pasirinkimas vadintinas latentiška *liberalaus pliuralizmo* ir *demokratinio minimalizmo* konvergencija. Reikšminga specifinės postkomunizmo būklės dalis yra tai, kas vadintina „stabilumo iliuzija“: kad galima nustatyti fiksuotą, netgi išmatuojamą, santykį tarp dviejų sunkiai suderinamų liberaliosios demokratijos komponentų – liberalizmo ir demokratijos.

vardu“. Kitaip tariant, postkomunizmas išleidžia iš akių posttotalitarizmo problemą. Kaip pažymi C. Lefortas, sovietinė valdžia, meistriškai manipuliuoja politinio nominalizmo metodologija: generalinio sekretoriais valia perteikia žmonių interesus, tačiau kartu įkūnija asmeninės ir partinės valdžios tironiją; partija save pateikia kaip kompetentingą ir pasišventusių žmonėms, tačiau kartu oligarchiškai įkūnija savanaudiškus partinius interesus; komunistinė demokratija kalba „liaudies“ vardu, tačiau realiai atstovauja mažumos interesams (Lefort 2006; 154–155). Postkomunizmas, sąmoningai užimdamas pasyvią minimalistinę laikyseną, neišvengiamai perima politinio nominalizmo tradicijos komponentus.

⁹⁴ Vytauto Radžvilo knygos *Sunki laisvė* (2005) pavadinimas liudija simbolinį pagrindinės demokratinės transformacijos antinomijos – transformacijos iš būtinybės į laisvės sritį – intensyvumą, kuris galiausiai minimizuojamas į „formalius pilietiškumo ritualus“ (ten pat; 156), kurie leidžia elito demokratijai atsiskirti nuo „likusios“ didžiosios visuomenės dalies.

Minimalistinio pasirinkimo specifika yra ta, kad postkomunizmas, nepaisydamas galimų skirtingų būdų reflektuoti abstrakčią konvencinę „liberaliosios demokratijos“ sampratą, paremia *liberalų* liberaliosios demokratijos interpretavimo variantą. Šis interpretacinis variantas, sistemingai minimizuojantis demokratijos komponentus, laikomas *nekvestionuojamu*, t.y. vieninteliu tinkamu – besąlygiškai taikytinu „perėjimui“ į abstrakčią liberaliąją demokratiją.⁹⁵ Postkomunizmas ne tik paremia, bet ir sudvigubina *liberalų* interpretacijos variantą orientuodamasis į *realistinę* pliuralistinio fakto politiką, būdingą, kalbant apibendrintai, neoliberaliai *intereso grupių varžymosi* tradicijai. Šios būtinybės kryptį formuoja savitas liberalaus pliuralistinio istorizmo vaizdinys: kad „nematoma“ rinkos ranka (interesų grupių varžymasis dėl materialių išteklių) yra „priežastis“, kuri būtinai sukuria gerus „padarinius“ – liberaliosios demokratijos modernizaciją. O kadangi simbolinis lygmuo eliminuojamas, atkrinta ir demokratinio pliuralizmo problema.⁹⁶

Priežasties ir padarinio santykius fabrikuoja tariamai neutralios minimalistinės „formalių pilietiškumo ritualų“ procedūros. Intensity ritualinė sąveika tarp postkomunizmo ir liberalaus pliuralizmo formuojasi istoriniame horizonte, iš kurio, po komunizmo žlugimo, atsiranda specifinės liberalaus politinio turinio privilegijavimo demokratinį komponentų sąskaita nuostatos. Jau pirminiu postkomunizmo ir liberalizmo atsitiktinės sąveikos momentu paaiškėja,

⁹⁵ Abstrakčios liberaliosios demokratijos (kaip a priori postuluojamo tikslo) ir tranzitologijos (kaip priemonės siekti šiam tikslui) *kvestionavimą* reikia skirti nuo galimų *požiūrių* į šį nekvestionuojamą tikslo-priemonių ryšį pasikeitimo. Tačiau požiūrio keitimasis savo ruožtu gali nuskaidrinti politiško problemos savivoką. Kaip rašo Vytautas Radžvilas: „Silpna ir prastai organizuota pilietinė visuomenė, išsikerojusi šešėlinė ekonomika ir korupcija, nebrandžios politinės partijos ir palyginti nestabili politinė sistema – šios ydos, atrodo, būdingos ne tik Lietuvai, bet ir kitoms šio regiono šalims. Turbūt neatsitiktinai paskutiniaisiais metais taip smarkiai keičiasi vadinamųjų „tranzitologų“ požiūris į pokomunistinės transformacijos pobūdį ir jos ateities perspektyvas. Pamažu įsitvirtina nuomonė, kad mūsų milžiniškame postkomunistinę transformaciją išgyvenančiame regione vyksta ne tiek tiesus ir sklandus „vakarėjimo“ procesas, kiek formuojasi įvairios iškreiptos arba „defektuotos“ valdomos demokratijos atmainos, daugiau ar mažiau nukrypstančios nuo liberaliosios Vakarų demokratijos standartų“ (Radžvilas 2005; 170–171).

⁹⁶ „Demokratijos klausimas“ primena, kaip pažymi Claude’as Lefort’as, kad transformacijos nusako kitų transformacijų aibę, o transformacija „negali būti laikoma vien tik padariniu, – simbolinėje tvarkoje priežasties ir padarinio santykių nerandame“ (Lefort 1988; 17).

kad kone idealiai sutampa jų taikomi disociaciniai (*draugo/priešo* skirties komunizmo atžvilgiu) kriterijai. Tiek vienas, tiek kitas radikaliai priešinasi totalitarizmo ir autoritarizmo pastangoms naikinti *pliuralumo* dimensiją. Tiek liberalizmas, tiek postkomunizmas atmeta *simbolinę* politiškumo dimensiją: po demokratinės revoliucijos įvykio reikšminga simbolinė dimensija, teikianti *skirtingus* demokratinio įvykio interpretavimo būdus, chronologiniu požiūriu, „pasensta“. Ignoruoti autonomišką simbolinės dimensijos reikšmę skatina realistinė interesų grupių politika, grindžiama materialios būtinybės sfera. Konfliktas ir pliuralumas saistomi su ontiniu lygmeniu – formaliomis institucinėmis struktūromis, paskirų individų ir grupių tarpusavio varžymosi dinamika, demokratinio valdymo ir kontroliavimo procedūromis.

Abiem minėtais atvejais *pliuralumo* kategorija traktuojama kaip visa apimančio *turinio konflikto*, kurį reguliuoja „nematoma rinkos ranka“, analogija. *Demokratinis pliuralumas*, atsisiejant nuo pliuralumo ribų, sąlygų ir padarinių klausimų, redukuojamas į *liberalų pliuralumą*, laikomą kapitalistinės organizacinės struktūros, *kapitalistinio liberalizmo*, prigimtimi. Tuščią ir, kokybiniu požiūriu, dar nepažintą *demokratijos erdvę* postkomunizmas traktuoja kaip pliuralistiniais faktais užpildomą kiekybinį tikslą, kuriam įgyvendinti pasitelkiama parankinė priemonė – interesų konfliktas. Demokratiniai komponentai redukuojami į kiekybinį pliuralizmą, saistomą su interesų grupėmis.

Liberalaus pliuralumo kaip interesų konflikto institucionalizacijos padariniai postkomunizmo demokratijai yra dvejopi. Viena vertus, atskleidžiami negatyvūs nesaikingo kolektyvinių sąvokų vartojimo kraštutinumai. Liberalaus pliuralumo nuostata nugramzdina į „nebūtį“ liaudies demokratijos idėjas, kurios buvo iki kraštutinumo deformuotos socialistinės demokratijos formoje. Dėl šio negatyvaus politinio patyrimo postkomunizmas linkęs užmiršti homogeniškas „liaudies“, „vadovaujančios komunistų partijos“, „komunistinės visuomenės“ bei kitas autoritarinio laikotarpio nuorodas, kuriomis manipuliavo „ciniški komunizmo biurokratijos karjeristai puikiai suvokdami vartojamų komunistinių

šūkių tuštybę“ (Kołakowski 1978b; 465). *Homogenišką* pradą postkomunizmas (nors revoliuciniu momentu giliai suvokdamas demokratijos dvilypumą) linkęs laikyti „ikidemokratinium“. Naujoji demokratija vengia bet kurių transcendentinių nuorodų, tarp kurių atsiduria ir demokratinio *bendrumo* pradai, sunkiai suderinamas (liberaliu požiūriu) su nepaprastai dinamišku pliuralizacijos faktu.

Kita vertus, *pliuralizacija*, nors ir laikoma esminiu pasipriešinimu *homogeniškoms* totalitarizmo ir autoritarizmo tendencijoms, skatina klausti apie pliuralizacijos ribas, o taip pat tikėtinus pliuralizacijos padarinius. *Pliuralizacijos* refleksija vargu ar gali apsiriboti *interesų grupių tarpusavio varžymosi* modeliu arba neoklasikinio konsenso – „supratingo pliuralizmo“, „komunikacinio racionalumo“ – teorijomis. Jau vien tai, kad pliuralumo tradicija turi turtingą istoriją,⁹⁷ reikalauja diferencijuoto požiūrio. Pliuralizmo idėjos negalima paprasčiausiai pakeisti konflikto idėja. *Pliuralizmo* ir *konflikto* kategorijų neadekvataus sutapatavimo rezultatas yra liberali minimalistinė agregatinės politikos koncepcija. Šiuo požiūriu, klaidinančiai gali būti interpretuojama ir „tuščios demokratijos erdvės“ metafora: kaip „anarchiška erdvė“, kurioje vyksta interesų grupių konfliktai.⁹⁸

Latentiškas transformacinis postkomunizmo pasirinkimas (liberalaus pliuralizmo ir minimalistinės demokratijos „konvergencijos“) suponuoja neadekvačią simetriją tarp tuščios demokratijos erdvės ir liberalaus konflikto. Ši teritorija atiduodama socialinės ekonominės rinkos idėjai, nuo kurios spontaniškų užgaidų priklauso demokratija. Vaisingesnis yra požiūris, kuris ne priešpriešina, o kritiškai analizuoja ryšį tarp pliuralizacijos procesų ir demos (*bendrumo*)

⁹⁷ Pliuralizmo „faktas“ toli gražu nėra išskirtinė liberalizmo privilegija. Klasikinis pliuralumo teorijų idealas apima „individualistinį Johno Locke'o liberalizmą, socialinį Edmundo Burke'o konservatizmą ir dalyvaujančiąją Jean-Jacques Rousseau demokratiją“ (Connolly 2008; 15).

⁹⁸ Netgi klasikiniuose liberalizmo variantuose (nuo Johno Locke'o iki Johno Stuardo Millo) pabrėžiami tarpusavio santykio tarp politikos ir kultūros aspektai: viena vertus, asmens laisvės, nuosavybės, individo nepriklausomybės teisės, kita vertus, „teisė naudoti bendruomenės jėgą vykdant šiuos įstatymus“ (Locke 1992; 14), „kad kiekvienas kartu su kitais galėtų saugiai ir taikiai gyventi naudodamasis savo nuosavybe ir jausdamasis saugus už tuos, kurie tai bendruomenei nepriklauso“ (ten pat; 85).

galimybių, keldamas klausimą, kaip pliuralistinėje konflikto politikoje galima demokratija, radikaliame pliuralume suponuojanti politinio bendrumo momentą? Šis klausimas ir gali, ir turi būti nagrinėjamas politinės filosofijos lygmenyje, nes *konceptualios įtampos* tarp liberalaus pliuralizmo ir demokratinio bendrumo empiriškai aprašyti negalima. Postfundacionalistinius neapibrėžtumo ženklus, būdingus postkomunizmo epochai, galima struktūrizuoti diferencijuojant filosofinius radikalaus pliuralizmo požiūrius ir artikuliuojant simbolinę politiškumo dimensiją.

Postkomunizmas gana lengvai sunaikina neišnaikinamą įtampą tarp esminio demokratijos neapibrėžtumo ontologiniame lygmenyje ir pliuralaus apibrėžtumo ontiniame lygmenyje. Tai tobulos spontaniškos rinkos modelis, kurio pagrindinis veikėjas – konkuruojančių *interesų grupių* aibės globalioje pliuralizmo teritorijoje. Šio modelio prototipas – vadinamoji *poliarchija* (Dahl 1994; 285–412).⁹⁹ Tiek liberalus pliuralizmas, tiek postkomunizmas vis dėlto priversti brėžti vienokias arba kitokias *ribas* radikalėjančioje pliuralizmo teritorijoje. Jų abiejų pasirinkimas yra vienas ir tas pat: reikalaujantis pabrėžti lemiamą ne bet kurių, o *reikšmingiausių* intereso grupių, lyderių, aplinkos vaidmenį. Poliarchija neišvengiamai perauga į demokratinį elitizmą tapdama išskirtinio elito grupių ir politinių partijų konkurencingumo būtinybe. Šis „demokratinio elitizmo“ krypties sankcionavimas ne tik pateisina apatiją (Held 1994), bet ir ignoruoja galimybes atnaujinti refleksiją apie politiškumo prigimtį.

⁹⁹ Liberalaus pliuralizmo kriterijus – veikiau kiekybinis (turinio apimtys), o ne kokybinis (nekintančios politiškumo prigimties): „Bet mes negyvename mažų unitarinių respublikų pasaulyje. Kad pilietinės dorybės ir bendrojo gėrio samprata sietųsi su dabarties pasauliu, mes turime juos įterpti į labai didelio masto demokratinų sistemų kontekstą, t.y. į poliarchijos ir su ja susijusio pliuralizmo kontekstą“ (Dahl 1994; 384). „Turinio apimtys ir kiekybės“ kriterijaus privilegijavimas reikalauja sumokėti atitinkamą kainą. *Ontologinės* politiškumo perskyros redukuojamos į *ontines* intereso grupių skirtis: „Vengti daryti žalą, vadinasi, daryti gera; bet paprastai mes suvokiame, kad daryti gera yra kažkas daugiau negu tik vengti daryti žalą. Taip ir siekiant bendrojo grupės gėrio: tarnauti tiems interesams ir gėrybėms, kurie tos grupės nariams yra bendri, dažnai reiškia iš tų narių reikalauti kažko daugiau, o ne tik to, kad jie nekenktų vienas kitam“ (ten pat; 372).

Postkomunizmas – tai ne tik pliuralistinis *perėjimo* reiškinys, o *transformacijos* fenomenas ir *naujosios demokratijos* problema. Šiuo požiūriu, postkomunizmas giliai susijęs su kitomis šių dienų transformacijomis. Liberali pliuralistinė *perėjimo* koncepcija *politiškumą* redukuoja į *socialinę politiką*. Tai giliai suaugę su politinio liberalizmo filosofija ir praktika, kuri, ir net tik postkomunistinio liberalizmo atveju, dažnai moduluojasi, taikliu A. Jokubaičio apibrėžimu, į cinišką formą.¹⁰⁰ *Autonomiškumo* principo, įgyto revoliucijos metu, praradimas tiesiogiai susijęs su cinišku požiūriu į demokratinį bendrumo momentą. Šį bendrumo (piliietinės visuomenės, politinės bendruomenės steigimo) momentą dar postkomunistinio įvykio pradžioje tinkamai nurodo Johnas Gray'us:

„Ar gali sąjūdžiai sovietinėje erdvėje – *perestroika* Sovietų Sąjungoje, Solidarumas Lenkijoje, įvairūs daugiapartinio pliuralizmo eksperimentai Vengrijoje, toleruojami opoziciniai sąjūdžiai Baltijos šalyse – sėkmingai pasiekti lygmenį, kuriame būtų pakartotinai steigiamos piliietinės visuomenės, arba kažkas panašaus į jas?“ (Gray 1993; 160).

Postkomunizmo sprendimas, kaip minėta, yra specifinis – latentiškas ir nepakankamai reflektuotas. Postkomunizmas siaurina politiškumo, atrasto veikiau spontaniškai, nei artikuliuotai, horizontą suaugdamas su natūraliu liberalaus pliuralizmo ir minimalistinės demokratijos kūnu. Akcentuodamas „apimtį“ (politikos turinį), tačiau prarasdamas gebėjimą atnaujinti refleksiją apie politikos prigimtį postkomunizmas patenka į plokščią, vienmatišką naujojo istorizmo, prezentizmo, teritoriją.

¹⁰⁰ „Rawlsas liberaliąją visuomenę reguliuojančius politinius principus siekia pavaizduoti kaip tam tikrą modulį, kurį galima įterpti į bet kurią politinę doktriną. Liberali visuomenė yra paradoksalus reiškinys: joje varžosi skirtingos ideologinės programos, tačiau nė viena iš jų negali pretenduoti į valdžią, kuriai nustatytos neideologinio pobūdžio taisyklės. Tie, kurie suvokia šį liberalios visuomenės paradoksą, tampa ciniškais ideologijų vartotojais“ (Jokubaitis 2009; 246–247).

Postkomunizmo pasirinktas specifinis kelias yra ir antifundacionalistinis, ir fundacionalistinis. Iš pirmo žvilgsnio šis teiginys skamba prieštarai. Pats postkomunizmo įvykis yra antifundacionalistinis, t.y. nukreiptas prieš totalitarizmo ir autokratijos galią, kuri naikina pliuralizmo principus dėl jai būdingos fundacionalistinės prigimties. Tačiau šis specifinis antifundacionalizmas apima *ikidemokratinę* prielaidą, kurios postkomunizmas neidentifikuoja. Užuoat traktavęs interesų grupes kaip *atviro*, arba *tuščio* demokratinio diskurso, prasidėjusio po revoliucijos, sudėtinės dalis, postkomunizmas šių grupių „interesus“ apibrėžia kaip uždaras ontines esmes. Šių „esmių“ ištakos – ne politinės ir ne demokratinės: įvairios interesų grupės egzistuoja dar iki revoliucinio įvykio, o kai kurios jų netgi tęsia interesų politiką, nors ir gerokai modifikuotą. Kitaip sakant, „interesai“ konstruoja politikos diskursą, visapusiškai priklausantį nuo socialinės-ekonominės raidos turinio. Ontologinis principas tampa priklausomu nuo ontinio, o politiškumas – nuo politikos.

Politiškumas sudaro ne šalutinį, o pagrindinį, aktyviausią ir kūrybiškiausią politinės bendruomenės savęs pačios organizavimo lygmenį. Šis lygmuo yra nesibaigiantis *simbolinės formos* steigimo procesas. Demokratiją postkomunizmo įvykis atveria kaip tuščią erdvę ir konfliktą tarp politinės bendruomenės *tapatybės* ir *heteronomiškos* savo pačios tapatybės refleksijos. Politinės bendruomenės *tapatumo* ir *heteronomiškumo* santykį labiausiai diskredituoja komunizmas, sunaikindamas bet kurias pliuralizmo prielaidas. Tačiau liberalizmas, ypač po komunizmo žlugimo, jau diskredituotą politinės bendruomenės sampratą dar radikaliau išnarsto į mechaniškas atomistines dalis. Postliberalizmas tampa postistorija, kuri ne tik sėkmingai atsikrato holistinės daugumos tironijos (demokratijos) sampratos, bet ir įteisina „protingo pliuralizmo faktą“ (Rawls 2002; 32). Supratingas pliuralizmas yra „skėtinė“ sąvoka, turinti tų pačių holizmo, tačiau giliau slepiamo, bruožų.¹⁰¹

¹⁰¹ Pirminiame Rawlso klausime – „Kas yra protingiausias socialinės vienybės pagrindas?“ (Rawls 2002; 32) – didele dalimi jau glūdi racionalistinis atsakymas. Kadangi visuomenėje yra daug besivaržančių gėrio

Pažymėtina, kad tokia pliuralumo samprata visuminėje *susikertančio sutarimo* (politinio liberalizmo) koncepcijoje naikina kitas galimybes, leidžiančias artikuliuoti liberalizmo ir demokratijos santykį skirtingais būdais. Negana to, ši samprata turi istoricizmo, orientuojančio į visuotinį dėsni, bruožų. Istoricizmą padeda atgaminti ir įtakinga F. Fukuyama „istorijos pabaigos“, arba pliuralizmo modernizacijos, tezė. Iš karto po 1989-ųjų skirtingi Rytų Europos regionai įgyja dvejopą ar trejopą („mažiau“ ar „daugiau“ išsivysčiusių demokratiškas šalių) statusą: pirmosios tvarkos pliuralizmo šalys atsiduria „aukščiausioje“ pakopoje, antrosios tvarkos – „žemesnėje“, trečiosios tvarkos – „žemiausioje“.

Liberaliosios demokratijos idėja redukuojama į evoliucionistinę ekonominio liberalizmo judėjimą: laisvoji rinka kiekvienam suteikia efektyviausias ekonominės raidos priemones, o demokratijos reikalavimai susiejami su individualaus pasirinkimo ir atviromis interesų grupių varžymosi galimybėmis. Tikslas yra nulemtas, nes pati istorija priartėja prie savo pabaigos. *Dalinę* formą keičia *totali* forma. *Pirmojoje* liberalizmo ir demokratijos įtakos sritys yra atskirtos, o *antrojoje* – suaugusios.

Šiuo požiūriu, kertinis postkomunizmo epochos klausimas yra nepaprastai padidėjusios „didžiosios liberalizmo teritorijos“ padalijimo klausimas. Vargu ar konflikto postulavimas ontiniame lygmenyje, formalioje politikoje, yra vienintelis tinkamas santykio tarp liberalizmo ir demokratijos sprendimo būdas. Kertinis klausimas yra tas: kaip galima autonomiška simbolinio demokratijos lygmens sritis, kuri neapsiribotų *formaliosios* politikos ribomis ir nesutaptų su daliniais politikos – intereso grupių konfliktų ir privačių tikslų – apibrėžimais?

Sampratų, tai pagrindinis tikslas – rasti bendresnį, universalų atskaitos pagrindą, kuris būtų protingiausias pliuralistiniu atžvilgiu ir vienodai taikomas visiems individams. Pagrindinis politinio liberalizmo uždavinys – artikuliuoti teisingumo principų schemą, derinančią lygių pamatinių teisių ir laisvių visiems individams taisykles. Ši koncepcija, pabrėždama lygias individų laisves ir jų teisę pasirinkti trokštamus tikslus, reikalauja laikytis *neutralaus* požiūrio į moralinius ir religinius įsitikinimus, kuriuos išpažįsta pliuralistinės visuomenės piliečiai. Šiais pagrindais turi remtis *viešasis protas*: „Šiomis sąlygomis piliečių pagarbą viešojo proto reikalavimams lemia ne aplinkybių diktuojamas kompromisas, bet pasverti argumentai, kaip jie suvokiami kiekvieno piliečio visuminėje doktrinoje“ (ten pat; 202).

Postliberalizmo teritorijoje giliai paslepiamas santykis tarp tautinės *formos* kaip moderniojo demokratijos projekto (Manent 2008) ir globalizacijos *turinio*, kuriame postmodernus pliuralistinis „koliažas“, betarpiškų turinio kalbos žaidimų dėka tariamai išsivaduoja iš istorizmo būtinybės. Tačiau *būtinio atsitiktinumo* tezę primena apie turinio ir formos ryšį: „Atitrūkusi nuo savo tautinės formos, modernioji Vakarų valstybė susiduria su didelėmis demokratinės reprezentacijos problemomis“ (Jokubaitis 2008; 23).

Pažymėtina: kaip kad negalimas mechaniškas transnacionalinės demokratijos sudėliojimas iš paskirų tautinių valstybių demokratijų, taip negalimas ir mechaniškas globalaus demokratinio turinio sudėliojimas iš idealiųjų pliuralumo sklaidos vienetų. Todėl vargu ar naujosios demokratijos pakanka *neutralių protingo pliuralizmo*¹⁰² idėjų, atmetančių fundamentalias konfliktines perskyras ir akcentuojančių racionalų komunikacijos turinį kaip rezultatą „kolektyvinio svarstymo procesų, kuriuose dalyvauja laisvi ir lygūs individai“ (Benhabib 1996; 69).

Dalykas tas, kad dviejų visai nepanašių simbolinių visuomenės formų – komunistinio totalitarizmo ir liberaliosios demokratijos – sandūroje randasi prieštaringas, ir neutralus, ir normatyvinis, fenomenas: *naujasis istorizmas*, šioje disertacijoje vadinamas *prezentizmu*. Postkomunizmas, išėjęs iš ideologijos, patenka į „didžiąją liberalizmo teritoriją“, kuri, viena vertus, yra neutrali, postuluojanči empirinio „pliuralizmo fakto“ pirmumą, kita vertus, normatyvinė, siekianti kitas visumines doktrinas „suderinti“ su politinio liberalizmo principais. Postkomunizmo prezentizmas patenka į didžiąją „derinimo“ programą, susidedančią iš trijų pagrindinių dalių – postliberalizmo, postideologijos, postistorijos.

¹⁰² „Neutralios procedūros apibrėžimas taip pat gali remtis tomis vertybėmis, kuriomis grindžiama laisva racionali diskusija tarp protingų asmenų, siekiančių atrasti tiesą arba pasiekti protingą susitarimą, grindžiamą geriausia turima informacija“ (Rawls 2002; 221).

Pliuralizmo „teritorijos“ plėtimosi, pliuralumo pliuralizavimo, požiūriu, politinis liberalizmas yra vienintelis suverenas, nenorintis ir negalintis atiduoti savo paties dalies kitam potencialiam suverenui, pavyzdžiui, demokratijai.¹⁰³ Šiuo požiūriu, liberalus pliuralistinis prezentizmas privalo vengti antagonizmą, padalijimų, demokratinio pobūdžio („draugo/priešo“) skirčių. Nebendramatiškumus liberalus prezentizmas siekia privatizuoti, „suderinti reikiamu pagrindu su liberalia politine koncepcija“ (Rawls 2002; 33).

Postkomunizmo įvykis yra specifinis tuo, kad jame ryškiau, nei įprasta, susiduria dvi senos „civilizacinės“ tendencijos: liberalizmo pretenzijos įveikti totalitarizmą remiantis visų pirma „pliuralumo faktu“ ir demokratijos pastangos identifikuoti pliuralumo ribas bei sąlygas. Tačiau „civilizacinę“ klausimą postkomunizmas išsprendžia minėta minimalistine konvergencija, kuri simbolinio lygmens antagonizmus, o ypač politiškumo ir politikos antinomiją, redukuoja į „privačių tikslų“ ir „interesų“ sritis.

Politiškumo filosofijos požiūriu, postkomunizmas yra posttotalitarinės savirefleksijos fenomenas. Naujosios demokratijos paskirtis yra artikuliuoti *pliuralistinės politikos galimybes post-totalitarizmo sąlygomis*. Kitaip tariant, iš postkomunizmo analizės akiračio negali ir neturi išnykti sisteminių totalitarizmo pastangų naikinti *pliuralumą* problematika. Pagrindinė problema yra ta: sutapdamas su *alter ego* postkomunizmas susvetimėja naujai atsivėrusių *politiškumo* galimybių atžvilgiu. Postkomunizmo tapatumas yra potencialus, dar neapibrėžtas, aktualizuojamas projektas. Postkomunizmo tapatumas kaip projektas padalintas į dvi pagrindines dalis: demokratinio bendrumo ir liberalaus pliuralizmo. *Pliuralistinė dalis* aiškiai atsiskleidžia politinio veiksmo lygmenyje (turinyje). *Bendrumo dalis* slepiasi kaip daugiau ar mažiau anonimiškas, pradas, t.y. radikaliai performuojama forma. Nuo pačios pradžios postkomunizmo tapatumas yra vidujai padalintas, t.y. antinomiškas. Autonomišką postkomunizmo

¹⁰³ Pasak J. J. Rousseau, suverenas yra politinis organizmas, negalintis atiduoti kokią nors savo paties dalį kitam suverenui (Ruso 1979; 151).

statusą – ypač pačioje pradžioje – didele dalimi formuoja būtent šis fundamentalus padalijimas.

Postkomunizmas asimiliuoja savo *alter ego* – skirtingas galimybes, leidžiančias artikuliuoti skirtingas liberalizmo ir demokratijos įtakų sritis. O tai liudija formos praradimą, politiškumo pabaigą ir socialinio ekonominio prado, ekonominio liberalizmo, triumfą. Spontaniškas sutapimas su neidentifikuotomis *alter ego* formomis naikina atsitiktinumo, autonomiškos formos refleksijos, modusą, palikdamas, H. Arendt žodžiais tariant, grynąją materialios ir fizinės jėgos būtinybę: „<...> politika prasideda ten, kur baigiasi materialių būtinybių ir grubios fizinės jėgos sritis“ (Arendt 2005; 119). Postkomunizmo sąmoningas susitapatinimas su materialios būtinybės, ekonominio liberalizmo, sritimi, palieka užribyje ne tik demokratinio pliuralizmo, bet ir liberalaus pliuralizmo (politinio liberalizmo) problemą nuošalyje.

Postkomunizmas turi sumokėti didelę kainą už tai, kad neatskiria liberalaus pliuralizmo ir demokratinio liberalizmo sričių. Pliuralizmo/postmodernizmo tendencija, su kuria noriai tapatinasi postkomunizmas, demokratijos ir liberalizmo „suaugimą“ paverčia dar vienu egzotišku „pliuralizmo faktu“. Politika, kultūra, ekonomika, socialumas integruojami į liberaliai postmodernią identiteto skirtumų politiką. Demokratijos ir liberalizmo, dviejų pagrindinių „ideologinių civilizacijų“, susidūrimas yra ne kultūros padalijimų,¹⁰⁴ o *politikos autonomiškumo* problema. Dėl stiprėjančių liberalios modernizacijos – pliuralumo pliuralizavimo – tendencijų darosi sunku išvelgti demokratijos ir liberalizmo suaugimo padarinius postkomunizmo raidos procesuose. Šių pagrindinių „civilizacijų“ susidūrimo artikuliuojimo trūkumas postkomunizmo praktikoje

¹⁰⁴ Tiek postmodernizmas, tiek daugelis kitų intelektualinių krypčių pabrėžia kultūrinių skirtumų politiką, įskaitant ypač S. Huntingtono *civilizacijų susidūrimo* tezę, numatančią *kultūrinio pobūdžio* konflikto šaltinius (Huntington 1993).

formuoja paradoksalią situaciją, kurioje liberalizmo idėjos paverčiamos būtinybe minimizuojant demokratinio bendrumo – politinės bendruomenės – sandą.¹⁰⁵

Ne realistinis (postkomunizmo demokratijos dar nėra), ne ideologinis (komunizmo ideologija kategoriškai paneigiama), o simbolinis subjektas turi galimybę atrasti apibrėžtumą neapibrėžtoje, tuščioje naujosios demokratijos erdvėje. Kolektyvinis (demokratinis) subjektas ir gali, ir turi atrasti simbolinę politikos dimensiją – reflektuoti nesutapimą su pačiu savimi. Tačiau demokratinis postkomunizmo *subjektas* pasirenka ne simbolinę, o latentišką realistinę-ideologinę dimensiją. Disociacijos ir asociacijos santykį postkomunizmo subjektas iškeičia į prezentizmo – asociacijos be disociacijos – formą. Postkomunizmas sutampa su „istorija už savęs“.

Postkomunizmas, užuot atradęs, Reinharto Kosellecko žodžiais tariant, *istoriją savyje*,¹⁰⁶ svetimėja savo paties atžvilgiu sutapdamas su „istorija už savęs“. Postkomunizmo įvykio specifika skleidžiasi paradoksaliai: kaip neidentifikuojama transformacijos galimybė. Paradoksali „specifika“ yra ta, kad postkomunizmo būklės specifiškumas neidentifikuojamas. Empirinė *perėjimo* (politinio, ekonominio, socialinio turinio) specifika neapčiuopia *politiškumo transformacijos* specifikos. Empirinio turinio liberalizavimas atskleidžia gilią problemą tarp, viena vertus, individualių liberalizmo laisvių bei jas ginančių konstitucinių normų, ir, kita vertus, demokratinio bendrumo ir pilietinių tapatumo principų.

¹⁰⁵ Tai yra istoristinė liberaliosios demokratikos specifika. Kaip teigia Charlesas Tayloras, modernusis laikotarpis, formavęs liberaliosios demokratijos modelį, iš esmės neigė *homogeniškumo* prielaidas (Taylor 2007; 98).

¹⁰⁶ Kaip pažymi Reinhartas Koselleckas, modernybės patyrimas atsiveria tik atradus istoriją pačią savyje, kuri yra tuo pačiu metu *ir* subjektas, *ir* objektas (Koselleck 1979; 93).

3. 3. Demokratinė transformacijos sąlyga: politinės bendruomenės kaip pliuralios vienovės horizontas

Analizuojant postkomunizmo įvykį kaip transformaciją, sietiną su posttotalitarizmo formos kaita, verta taikyti metaforą „tuščia demokratijos erdvė“. Kad ir kaip skirtųsi šiuolaikinių politikos filosofų požiūriai į demokratiją ir jos galimybes, tačiau juos vienija požiūris, kad demokratinės visuomenės prielaida yra atvira (potencialiai tuščia, radikaliomis vaizduotės atžvilgiu) pliuralistinės bendruomenės forma. Pliuralistinis, tačiau vienijantis šios formos horizontas priešinasi tiek prezentistinei pasaulėžiūrai, tiek ideologinei kategorizacijai. Politinė bendruomenė randasi tuščioje (kokybiškai naujoje) santykio tarp liberalaus pliuralizmo, t.y. fragmentacijos, ir demokratinio pliuralizmo, t.y. simbolinio bendruomeniškumo horizonto, erdvėje. Pirminis demokratinio bendrumo, politinio bendruomeniškumo, momentas yra politiškumas, įvardijantis neišnaikinamą simbolinės ir realistinės dimensijų skirtį. Tai unikalus įvykis, leidžiantis išvengti istoricizmo, geležinių dėsnų logikos.

Postuluodamas, kad ikidemokratinėje, totaliai ideologinėje liaudies demokratijos formoje, modernios demokratijos požiūriu, apskritai negali būti jokios politikos, postkomunizmas turi pasiūlyti demokratinės politikos prigimties sampratą, identifikuoti specifinį būdą, kuriuo remiantis visuomenei suteikiama politinės bendruomenės forma ir vienovė, ir institucionalizuoti esminę politiškumo ir politikos skirtį tarp simbolinio reprezentacinio ir empirinio realistinio lygmenų. Kitaip tariant, postkomunizmas turi atrasti kokybiškai naują, tuščią erdvę ir už savęs (simbolinės formos lygmenyje), ir savyje (realistiniame politikos turinyje).

Postkomunizmas, nostalgiskai identifikuodamas, kad politinė bendruomenė yra „prarasta“, veikia sugriauta technologinio komunistinės visuomenės projekto, turi pasitelkti radikalią vaizduotę ir institucionalizuoti simbolinį politinės bendruomenės horizontą, kurį sudaro skirtingos bendrojo gėrio interpretacijos.

Kitaip sakant, radikali yra ne tiek chronologinė riba tarp komunizmo ir postkomunizmo, kiek radikali yra simbolinės vaizduotės ribos tarp skirtingų ir konfliktinių politinės bendruomenės interpretacijų kokybiškai naujoje („tuščioje“) demokratijos erdvėje. Kuo labiau išsiplėčia teritorinės naujosios demokratijos, priklausančios platesnėms demokratinėms struktūroms, ribos, tuo labiau neapčiuopiama ir abstrakti darosi politinės bendruomenės samprata. „Iškreiptoje“ komunistinės modernybės formoje bendruomeniškumo horizontas didele dalimi prarandamas. Tačiau vargu ar politinis bendruomeniškumas gali būti lengvai atgaunamas nereflektavus formos kaitos ypatumų postkomunizmo sąlygomis. Teritoriškai išsiplėtusioje, pliuralistinėje ir fragmentiškoje, abstrakčioje, visuomenėje, kuri institucines politikos struktūras tapatina su simbolinėmis politinės bendruomenės ribomis, vargu ar gali rasti tankus pilietinės visuomenės ir ją sudarančių mikroasociacijų tinklas.

Kaip minėta, politiškumas yra unikalus įvykis. Tai intensyvus *komunikacinio bendrumo*, aktyvaus *politinės bendruomenės* ieškojimo momentas, kuris, kaip ir pati demokratija, steigiamas tuščioje (kokybiškai naujoje) radikalių vaizduotės erdvėje. Skirtingų modernybės formų galimybė suponuoja skirtingų politinės bendruomenės formų paieškas, nes komunistinės utopijos pabaiga dar nėra pačios modernybės pabaiga. Tai, kad politinės bendruomenės negalima apčiuopti betarpiškai, dar nereiškia, kad radikalių vaizduotės lygmenys yra ne realūs, o tik iliuziniai. Pati simbolinio ir realybės lygmenų perskyra yra politinės bendruomenės dabarties ir ateities momentų bei jų tarpusavio santykio identifikavimas. Ši skirtis suponuoja radikalių vaizduotės alternatyvas: skalę, kurioje skirtingais būdais, įskaitant linijinį tranzitologinį ir nebendramatišką filosofinį, kvestionuojamas „savaimė suprantamas“ bendruomenės ir vietos tarpusavio santykis. Būtent šiuo atžvilgiu aiškėja, kad demokratinio bendrumo, politinio bendruomeniškumo momentai – jei tik siekiama išvengti naujų istoricizmo formų – tiesiogiai priklauso nuo radikalių vaizduotės gebėjimų.

Politinė bendruomenė – ne tik pliuralumo procesų, ribų savivokos, analitinių perskyrų, bet ir *priklausomybės demokratinio bendrumo momentui* fenomenas.¹⁰⁷

Demokratinio pliuralizmo momentas, kaip teigta, yra *nebendramatiškas* liberalaus pliuralizmo momento atžvilgiu. Unikaliu postkomunizmo revoliucijos metu institucionalizuojama nebendramatiška kokybiškai naujos pliuralistinės transformacijos sąlyga – politinės bendruomenės horizontas. Kitaip tariant, pasirodo pagrindinė politiškumo ir politikos sąlyga – politinė bendruomenė. Porevoliucinės politinės bendruomenės prigimtis yra paradoksali. Nykstant išorinėms referencijoms, susijusioms su komunistinės visuomenės ir jos totalaus kūno („liaudies valdžios“) abstrakcijomis, aiškėja, kad politinės bendruomenės instituto neįmanoma apčiuopti *betarpiškai*. Nors ir atsiribojusi nuo išorinių abstrakčios visuomenės referentų, politinė bendruomenė negali vidujai sutapti pati su savimi. Politinė bendruomenė nėra paprasčiausia empirinė liekana, kuri randasi po komunizmo žlugimo, t.y. atsiribojimo nuo išorinio „visuomenės“ referento. Postkomunizmo galimas susitapatinimas su „empirine visuomene“, pavyzdžiui, liberaliąja demokratija, skatina svarstyti posttotalitarizmo problemą, kuri retai iškeliamą į dienos šviesą. Totalitarizmas, kad ir kokios „griežtos“ ar „švelnios“ būtų jo formos, turi skiriamąjį bruožą – išreiškia mimetinę valią „pilnai tapatybei“, t.y. siekia užpildyti tuščią demokratijos erdvę (potencialią politiškumo formą) vienodinančiu, standartizuojančiu faktiniu turiniu.

Postkomunizmas, atsisakydamas maksimalistinio utopijos polėkio, vengia istoricizmo spąstų. Teigtina, kad tai yra vienpusiškas veiksmas: vienu ir tuo pačiu metu postkomunizmas latentiskai šliejasi prie *liberalaus pliuralizmo* ideologemos, kuri politinės filosofijos literatūroje vadinama įvairiais – *prezentizmo*, *minimalizmo*, *teisinės bendruomenės*, *procedūrinės respublikos* – vardais. Vienpusiškoje prezentizmo plokštumoje politinės bendruomenės horizontas

¹⁰⁷ *Liberalių skirtumų* samprata akcentuoja *analitinę* klasifikacinę pusę, tačiau ignoroja demokratinį *skirtumų prigimtį* klausimą. Skirtumo sampratą glaustai ir tinkamai apibrėžia Seyla Benhabib: „Terminas *skirtumas* traktuotinas kaip kvietimas refleksijai, o ne analitiškai naudingas įrankis <...>“ (Benhabib 1996; 12).

pasirodyti negali. Postkomunizmas, viena vertus, išvengia historicistinių maksimalizmo iliuzijų, tačiau, kita vertus, vargu ar išvengia minimalizmo iliuzijų ir dabarties istoricizmo problemų. Paradoksas yra tas, kad net ir atmetęs marksizmą, postkomunizmas, tariant tų pačių marksizmo klasikų žodžiais „priverstas priimti tos epochos iliuzijas“ (Marksas, Engelsas 1974; 36).¹⁰⁸

Praradęs *absoliutaus istoricizmo* teoriją ir praktiką postkomunizmas lengvai kompensuoja šią netektį susigrąžindamas vos įžiūrimą šios teorijos ir praktikos liekaną – *minimalistinį istoricizmą*. Kaip kad komunistinis totalitarizmas nusigręžia nuo demokratijos esmės *priežastingumo filosofijos* vardu, taip ir postkomunistinis posttotalitarizmas nusigręžia nuo demokratijos problemų *postliberalios modernizacijos* (pliuralizacijos) vardu. Radikalaus perėjimo iš postkomunizmo į liberaliąją demokratiją idėją legitimuoja neadekvati chronologinė *totalitarizmo/liberalizmo* dichotomija. Dichotomija, kurios ištakos – dar komunizmo laikotarpyje, romantizuoja patį *perėjimo* faktą. *Perėjimo* faktas netinkamai sutapatinamas su *liberalios pliuralizacijos* faktu. Šis sutapimas išryškina *liberalių skirtumų* reikšmę, tačiau leidžia išvengti *demokratinės transformacijos* klausimų. Dar blogiau: šis dirbtinis sutapatinimas suplaka į nepermatomą visumą *empirinę visuomenę* ir *politinę bendruomenę*.¹⁰⁹

Bendruomenė kaip simbolinė politiškumo filosofijos struktūra yra nebendramatiška sau pačiai ir niekada negali sutapti su pačia savimi. Kitaip negu

¹⁰⁸ *Didžiąją* priežastingumo (istorinio materializmo) koncepciją postkomunizmas pakeičia *mažąją* priežastingumo (liberalios modernizacijos) koncepcija. Postkomunizmo *perėjimo* inversija grindžiama dialektine komunizmo epochos iliuzija, – todėl iš totalitarizmo išeinama lengvai ir dar lengviau pereinama į liberalizmą. *Perėjimo* inversiją atliepia *vaizduotės* inversija: liaudies demokratijos mitą pakeičia pliuralistinės rinkos kaip demokratijos analogijos mitas, apribojantis dinamišką demokratijos prigimtį iš principo dviem normatyvinėmis taisyklėmis – abstrakčiomis „individo“ teisėmis ir jas normatyviškai saugančiomis procedūrinėmis taisyklėmis.

¹⁰⁹ Bendruomenės galimybės idėją Giorgio Agambenas tinkamai apibūdina kaip *pasirodančią bendruomenę*, priklausančią kalbinei sferai: „Kalbinio egzistavimo vietą apibrėžia paradoksai. Kalbinis egzistavimas yra specifinė klasė, kuri ir priklauso, ir nepriklauso sau pačiai; visų klasių klasė, kuri nepriklauso sau pačiai, yra kalba“ (Agamben 1993; 8). Nancy bendruomenės pasirodymą apibrėžia kaip siekį pakartotinai atrasti jos vietą ir už socialinių padalijimų, ir už jos subordinavimo technopolitinei sferai (Nancy 1991; 1).

aktuali empirinė visuomenė arba *ideologinė* visuomenės reprezentacija, bendruomenė apima antinominę radiklios vaizduotės, ir asociacinę, ir disociacinę, struktūrą. Postfundacionalizmo filosofijos požiūriu, bendruomenė yra tampanti ir sunkiai apibrėžiama, neturinti, „tvirto pamato“.¹¹⁰ Bendruomenė pabrėžia savo ypatingo momento *nebendramatiškumą* ir visuomenės, ir jos politinio turinio atžvilgiais. Bendruomenės horizontas laikytinas politiškumo momentu.

Postkomunizmas, kad ir sutapatindamas empirinę visuomenę ir politinę bendruomenę, neišvengia latentiško politinės bendruomenės apibrėžimo, kurį sudaro liberalizmo postuluojama individualių teisių pirmenybė naujojoje „susikertančio sutarimo“ visuomeninėje sutartyje. Naujoji „liberalaus pliuralizmo“ sutartis siūlo universalų, abstraktų, minimalistinį požiūrį į demokratiją. Dekonstruodamas didžiųjų naratyvų metafiziką postkomunizmas tampa postmodernus – radikaliai pliuralus. Ši rekonstrukcija sutampa su minimalizmo, arba prezentizmo, metafizikos konstrukcija. Minimalistinė radiklios pliuralizacijos kryptis formuoja standartinius „liberaliosios demokratijos“ pamatus. Antimetafizinė liberalaus minimalizmo nuostata yra paradoksali: dekonstruodama *esencialistines* ne tik komunizmo, bet ir pačios modernybės prielaidas, ji konstruoja pačią save kaip sistemingą *esmių dekonstravimo* mokslą. Dekonstruodama demokratinį pliuralizmą ji konstruoja liberalų pliuralizmą.

Nenuostabu, kad minimalistinė prezentizmo tezė yra maksimalistinė – postistorinė ir postideologinė. Liberali pliuralizacija siekia dekonstruoti nei mažiau, nei daugiau – pačią istoriją. Tik išardžiusi visas ankstesniąsias ikiliberalios tvarkos „esmes“ ji pasiekia tolygiai cirkuliuojančią, be esminių prieštaravimų postistoriją. Postliberali esmių ardymo politika įgyja pagreitį: radikali liberalizacija nesustoja ties kuria nors riba, t.y. nesvarsto apriorinių pliuralizmo sąlygų, ribų ir galimybių klausimų. Tai, ką politinis liberalizmas

¹¹⁰ Jean-Luc'o Nancy žodžiais tariant, bendruomenėje nėra nei „liaudies“, nei „nacijos“, nei „likimo“, nei „bendrosios žmonijos“ pamato (Nancy 1991; xxxix-x).

vadina elementariu „pliuralumo faktu“, yra ontinė *grynojo aktualumo* sritis. Radikali pliuralizacija dekonstruoja visas „esmes“, taigi ardo ir *demokratijos esmę*, kurią sudaro iš principo neišardoma politiškumo ir politikos *antinomija*.

Kitaip tariant, postkomunizmas patenka į pliuralizacijos ir liberalizacijos pagreičio ruožą, kuriame galioja naujosios socialinės sutarties, „protingo susikertančio sutarimo“, taisyklės, sutampančios su empirine politikos praktika. Iškalbinga politinio liberalizmo tezė, kurią ontologiniame lygmenyje slepia abstrakti „nežinojimo uždanga“, tvirtina pasitelkdama radikalaus skepticizmo nuostatą: „demokratinė visuomenė nėra nei bendruomenė, nei asociacija“ (Rawls 2002; 91). Šiuo aspektu sutampa dviejų radikaliausių postkomunizmo epochos lyderių – neoliberalizmo ir postmodernizmo – nuostatos. Postmodernizmas skelbia „mirties nuosprendį bet kokiai referencijai“ (Baudrillard 2002; 12), o liberalizmas – mirties nuosprendį bet kokiai *politinei bendruomenei* (ir netgi pakankamai abstrakčiai *asociacijai*), kuri turi bent menkiausių homogeniškų, prieštaraujančių pliuralizmui, bruožų. Pažymėtina, kad drauge skelbiamas „mirties nuosprendis“ senajai konkurencinei *visuomeninės sutarties* idėjai, kuriai atstovauja demokratinė Rousseau *bendrosios valios* koncepcija, – kad laisvė galima įgyvendinti *tik politinėje bendruomenėje*, kuri negali ir neprivalo atiduoti kokios nors savo pačios dalies kitam suverenui, – netgi *protingam pliuralizmo faktui*, kuriam atstovauja politinis liberalizmas.

Paradoksas yra tas, kad iš pažiūros beribė pliuralizacijos tendencija konstruoja save kaip sistemingą *esmių dekonstravimo* mokslą. Pliuralizacijos „esmė“ yra ta, kad ji *labai sistemingai* ardo esmes tapdama grynojo skepticizmo, metodinės istoricizmo formos, mokslu. Esmių dekonstravimo mokslas, politinis liberalizmas, draudžia kalbėti apie „esmes“ viešojo proto sferoje. Griežta metodika iš esmės suvaržo filosofinį diskursą tapdama ne filosofinės, o politinės priežiūros institucija. Kai „esmės“ atiduodamos privačiai sferai, lieka vienintelis kryptingas *liberalios pliuralizacijos determinizmas*. Šis determinizmas ir yra radikalaus skepticizmo „esmė“, draudžianti kalbėti apie politiškumo prigimtį

normatyvinėje viešojo proto sferoje. Empirinė tezė „viskas yra politika“ suvaržo filosofinę tezę – „politikos esmė yra politiškumas“.¹¹¹

Minimalizmo/prezentizmo nuostatos padariniai – maksimalistiniai. Postkomunizmo politinė tapatybė padalijama į dvi dalis – liberalaus pliuralizmo ir demokratinio bendrumo. *Liberalaus pliuralizmo* nuostata, kurią perima postkomunizmas, visiškai sutampa su empirine politikos praktika. Ir priešingai, nebendramatiška *demokratinio pliuralizmo* nuostata suspenduojama: politinės bendruomenės steigimo požiūriu, postkomunizmas kaip potencialus, neapibrėžtas, aktualizuojamas demokratijos projektas be liekanų integruojamas į protingo pliuralizmo faktą. Liberalus pliuralizmas tampa „postmoderniu“ simuliakru, „suryjančiu savo alternatyvius turinius“, įskaitant esminius politiškumo filosofijos klausimus: kodėl, dekonstravus komunistinio totalitarizmo metafiziką, standartizuotoje *liberalaus pliuralizmo* horizontalėje sunyksta nebendramatiška *demokratinio liberalizmo* alternatyva; ar ir kaip galima reflektuoti *politiškumo* politiką ir *politiškumo* filosofiją vyraujant suvienodinančioms pliuralistinės kūno (turinio) politikos ir deterministinės paradigmos „viskas yra politika“ sąlygoms; kaip pernelyg „švarioje“ totalitarizmo ir liberalizmo perskyroje rasti demokratijos ruožą, išsaugantį gilesnę politinės bendruomenės refleksiją, kuri, užuot tuščia demokratijos erdvę užpildžiusi pliuralistiniais faktais (bendruomenės pagrindu konstravusi socialinę integraciją), atsisakytų šios nostalgiškos ikidemokratinės

¹¹¹ Politinis liberalizmas, sistemingai dekonstruodamas „esmes“, t.y. drausdamas pozityvią metafiziką, tampa išvirkščia radikalaus skepticizmo metafizika. Iki kraštutinumo išplėtodamas metodologinius *negatyviosios laisvės* principus, liberalus pliuralizmo mokslas galiausiai užveria ir *demokratinio pliuralizmo* horizontą, t.y. vengia į viešojo proto sferą įtraukti esminius politinės bendruomenės ir jos prigimties klausimus. Begalinio skepticizmo politinės bendruomenės atžvilgiu priežastis – gynybinė: visuminių filosofinių ir moralinių doktrinų konfliktas viešojo proto sferoje gali pažeisti „susikertančio sutarimo“ – taikingo koegzistavimo tarp skirtingų bendrojo gėrio koncepcijų – principus. Radikalus politinio liberalizmo skepticizmas bet kurių „esmių“ atžvilgiu atveria visuminių *liberalaus pliuralizmo* horizontą, kurio nebegali sugriauti filosofinis ir moralinis skirtingų visuminių požiūrių diskursas, liberalų dirbtinai perkeltas į „žemesnį“ lygmenį. Politinis liberalizmas nesivaržydamas draudžia „kitų“ visuminių požiūrių metafiziką, tačiau patį esmių dekonstravimą paverčia metafiziniu „pliuralizmo faktų“ nustatydamas nekintamą, archetipinį *demokratijos esmės* priklausomybės nuo *liberalizmo esmės*, santykį: „Filosofinę asmens koncepciją politiniame liberalizme pakeičia politinė laisvų ir lygių piliečių idėja“ (Rawls 2002; 389).

idėjos ir remtūsi diskursyvia politinės bendruomenės – politinės, istorinės ir subjektyvios vaizduotės erdvės,¹¹² – kurią reikia sukurti, samprata?

Postkomunizmo įvykis po demokratinės revoliucijos praranda savo specifiką. *Perėjimo* logika, iš esmės sutampanti su historicistine tranzitologine programa, negali apčiuopti politiškumo transformacijos specifikos, unikalaus politiškumo momento. Transformacijos *subjektas* svetimėja savo paties atžvilgiu tapdamas postistorijos *objektu*. Istorija skleidžiasi ne savyje, o už savęs. Neidentifikuojama *naujojo istorizmo* (liberalaus pliuralizmo determinacijos) problema, taigi pati *transformacijos* galimybė. Transformacija reikalauja nuolatinės refleksijos politiškumo *galimybių* (*alter ego*) atžvilgiu. Nors politinio, ekonominio, socialinio perėjimo turinio specifika identifikuojama, tačiau formos kaitos specifika asimiliuojama politikos turinyje.

Nors postfundacionalizmo filosofija, kuri daro pakankamai didelę įtaką postkomunizmo epochoje, išardo priežastinio, arba linijinio, istorijos supratimo, koncepcijas, tačiau nebūtinai visas. Istorizmas, jei tik šis reiškinys neidentifikuojamas arba ignoruojamas, linkęs peraugti į *linijines-minimalistines* istoricizmo formas.¹¹³ Linijinė-minimalistinė perėjimo ideologema postkomunizmą traktuoja kaip chronologinį reiškinį, griežtai atskirdama „praeitį“ ir „dabartį“. Tai leidžia, pirma, dalį *dabarties* susieti su esama socialinio, ekonominio, kultūrinio pobūdžio turinio politika. O antra, kitą dalį *dabarties* atiduoti praeičiai: posttotalitarizmo fenomeną atriboti nuo galimybių sferos ir priskirti istorinių (praeities) reiškinų kategorijai.

¹¹² Kaip primena Alainas Badiou, *komunos* idėja apima „tris pagrindinius elementus – politinį, istorinį ir subjektyvų“ (Badiou 2010; 230). *Bendruomenės* idėja yra visų pirma *hermeneutinė*, „hermeneutinio komunizmo“ (Vatimo, Zabala 2011) idėja.

¹¹³ Minimalizmas, be abejo, turi būti analizuojamas kartu su maksimalistinėmis tendencijomis. Postkomunizmo „perėjimas“ formuojantis naujai, neoliberaliai, globaliai kapitalistinei tvarkai, kaip tinkamai pažymi Moishe Postone’as, gali būti traktuojamas arba kaip a) komunizmo žlugimas, arba b) biurokratinių partinių-valstybių komunistiniuose Rytuose fundamentali metamorfozė (Postone 2009; 31). Nors postkomunizmo įvykis išvengia istoricizmo, marksizmo-leninizmo dėsnių logikos, tačiau istorizmo, interpretacinių politiškumo filosofijos klausimų, išvengti negali. Šiuos klausimus Richardas Masonas tinkamai sieja su hermeneutine dimensija – *supratimo supratimu*: „Istorinis aiškinimas *neturi skirtis* nuo dabarties aiškinimų“ (Mason 2003; 10).

Chronologinio požiūrio rezultatas yra tas, kad postkomunizmas laikomas ne tik postideologiniu, postistoriniu, bet ir post-hermeneutiniu fenomenu. Pati „visuomenės“ idėja nebereikalauja interpretacijų, ir tampa skaidri, permatoma, sutampa su savimi. „Išėjusi“ iš komunizmo ideologijos nauja visuomenė tampa akla ne tik ideologinei, bet ir simbolinei savo pačios dimensijai. Kuri nors kita politinės bendruomenės galimybės visuomenės struktūroje interpretacija, išskyrus linijinę-minimalistinę, nėra galima. Ištrinamos *tapatybės/skirtumo* ribos, *visuomenės/bendruomenės* ribos. Skirtumai galimi tik kaip analitiniai konflikto grupių skirtumai, susiję su konkurencine ekonominio liberalizmo bei politinio liberalizmo politika.

Postkomunizmo visuomenė, ne tik ekonominė šios visuomenės sritis, tampa taikomuoju „rinkos-visuomenės“, kurioje pliuralumo faktas laikomas savaime suprantama vertybe, modeliu. Vidiniai naujojo tipo visuomenės skirtumai liudija, kad „pliuralumo faktas“ plačiai paplinta privačioje, absoliučiai imanentiškoje individualių vertybių ir pasaulėžiūrinių nuostatų įvairovės sferoje. Pliuralumas darosi beribis, grindžiamas negatyviosios laisvės samprata. Negatyvioji „individo“ laisvė pakeičia diskredituotą pozityvią „bendruomenės“ (liaudies demokratijos) laisvę. Tai labai įtakinga, liberali pliuralistinė samprata, klestinti nuo Hobbeso iki Rawlso ir priklausanti *atomistinio liberalizmo* paradigmam.¹¹⁴

Praktiškai suprantama ir pateisinama postkomunizmo panieka „pozityviajai“ liaudies demokratijos laisvei suporuojama su beribiu atsidavimu negatyviajai „kliūčių nebuvimo“ laisvei, kuri tampa pagrindiniu ekonominio liberalizmo ir politinio liberalizmo postkomunizmo sąlygomis varikliu. Negatyviosios laisvės idėja iškyla virš visuomenės ir jos istorijos kaip abstraktus

¹¹⁴ Hobbeso požiūrį glaustai apibrėžia Ch. Tayloras: „Laisvė yra kliūčių nebuvimas“ (Taylor 1990; 213). Hobbesas ir Locke'as, kurių koncepcijas Tayloras apibūdina kaip *atomistinio liberalizmo* paradigmą, „įgyvendina XVII a. revoliuciją normatyvinio diskurso prasme“ (Taylor 1996; 187). Dėl šios, taip pat ir kitų priežasčių, Tayloras modifikuotą politinio liberalizmo versiją sieja su pamatinėmis atomizmo prielaidomis: „<...> pats Rawlsas, be jokių abejonių, lieka atomistinio požiūrio įkaitas“ (Taylor 1990; 274).

autoritetas, užėmęs vietą, kurioje anksčiau viešpatavo vienvaldės partijos valdžia. Klaidinga būtų „totalitarizmo“ ir „liberalizmo“ dichotomiją laikyti paprasčiausia analitine perskyra, kuri tik konstatuoja fundamentalius komunizmo ir postkomunizmo visuomenių skirtumus. Ši perskyra padalija visuomenės istoriją, suaižo ją į dalis, legitimuoja naujų sąvokų ir santykių visumą. Lemiamą kryptis, kuria pasuka postkomunistinė rinkos-visuomenė, apima du reikšmingus momentus – laikiną tęstinumą ir fundamentalų pertrūkį. Tiek, kiek postkomunizmas įgyvendina perėjimą, ryšiai su ankstesniąja konvencine „visuomenės“ samprata minimaliai išsaugomi. Tiek, kiek postkomunizmui pavyksta „pereiti“, ryšiai tarp praeities ir dabarties nutrūksta, ir postkomunizmas įžengia į postistoriją – liberalią pliuralistinę ir absoliučiai imanentišką rinkos-visuomenę. Kiek tęsiasi *laikinas perėjimas*, postkomunizmo būklės skiriamasis bruožas yra viešpataujanti *negatyviosios laisvės* idėja. Kiek postkomunizmui pavyksta „pereiti“ į rinkos visuomenę (liberaliąją demokratiją), tiek įsitvirtina „abstraktaus individo“ teisė, „<...> gebanti atsisieti nuo bet kurios specifinės bendruomeninės praktikos (Kymlicka 1992; 50).¹¹⁵

Švariai atskyręs „praeitį“ ir „dabartį“, postkomunizmas nominaliai išvengia posttotalitarizmo problemos. Tai leidžia a) totalitarizmo fenomeną sieti tik su komunizmo laikotarpio būkle; b) biurokratinės-technologinės rinkos demokratijos (ekonominio liberalizmo) figūras švariai atskirti nuo totalitarinių liaudies demokratijos (komunistinės partokratijos) formų; c) fiksuoti post-istorinę, postkomunistinę, liberaliosios demokratijos etapo pradžią, kurią apibrėžia hierarchinės priklausomybės santykis tarp liberalizmo (modernizacijos priešasties) ir

¹¹⁵ „Visuomenė nenustato mums jokios specifinės užduoties, ir jokia specifinė kultūros praktika neturi galios, esančios anapus individualių sprendinių ir galimų atmetimų“ (ten pat). Stephenas Holmesas aiškiai perteikia negatyvų liberalų požiūrį į demokratijos prigimtį vartodamas „antiliberalizmo“, „bendruomenės spąstų“, „bendruomenės šmėklos“, „socialumo mito“ terminus, skirtus priminti individams, kokios pavojingos gali būti demokratų sąvokos, tokios kaip „visuomenė“, „bendruomenė“, „asociacija“. Kategoriška Stepheno Holmeso nuostata netiesiogiai paremia postkomunistinę totalitarizmo/liberalizmo skirtį, vienpusiškai akcentuojančią tik negatyvius politinės bendruomenės idėjos aspektus: „intensyvi socialinė sąveika žadina fanatizmą“ (Holmes 1996; 179).

demokratinės visuomenės (modernizacijos padarinio); d) teikti pirmumo teisę trimis sudedamosioms postliberalizmo dalims – 1) liberaliai kapitalistinei modernizacijai (plačiaja prasme *tranzitologijai*), 2) minimalistinei demokratijai (formalaus procedūrinio demokratijos ciklo politikai), 3) globalizacijai (liberaliai pliuralizacijai).

Totalitarizmo/liberalizmo dichotomija brėžia griežtą liniją, kuri rekomenduoja fiksuotą, saugų, neutralų perėjimo kriterijų – „padedą orientuotis“ itin neapibrėžtoje naujosios demokratijos situacijoje. Politinės kilmės dichotomija neadekvačiai tampa metodologiniu instrumentu. *Despotizmo/laisvės* priešprieša, grindžiama istoriniu patyrimu, perėjimo laikotarpiu neadekvačiai sutampa su *totalitarizmo/liberalizmo* dichotomija. Pirmoji priešprieša komunizmo laikotarpiu grindžiama socialiniu psichologiniu (prievartos patyrimo ir demokratiškų lūkesčių) patyrimu. Antroji dichotomija – tik idealusis tipas. Tai *laisvės*, istorinėje politinės bendruomenės sąmonėje tapatinamos su *liberalizmu*, hipotezė.¹¹⁶ Perėjimo laikotarpiu hipotezė sutampa su tikrove. *Legitimacinis patyrimas* sutapatinamas su *metodologine schema*.

Atsitiktinis¹¹⁷ *konkreto patyrimo* ir *abstrakčios terminologijos* suplakimas tampa skiriamuoju postkomunizmo bruožu. Netolygių, politinio patyrimo požiūriu, *konkreto* (despotizmo/laisvės) ir *abstrakto* (komunizmo/liberalizmo) lygmenų tapatinimas suplaka į nepermatomą visumą „seną“ politinį patyrimą ir „naują“ liberalios modernizacijos schemą. Naują schemą legitimuoja *formali* nuoroda į senąjį politinį patyrimą, kurį perteikia

¹¹⁶ *Liberalizmo hipotezė*, kaip ir *komunizmo hipotezė* (žr. Badiou 2010) bei kitos filosofinės hipotezės reikšmingos kaip politinės bendruomenės steigimo, tiksliau, konkreto jos aktualizavimo „negalimumo menas“, skatinantis politinę vaizduotę formalistinės demokratijos kontekstuose. Šiuo požiūriu, liberalizmas, komunizmas, postkomunizmas traktuotini kaip istorinio santykio, kuris sunyksta formalioje *totalitarizmo/liberalizmo* dichotomijoje, problema.

¹¹⁷ 1989-ųjų revoliucijų samprata priklauso ne *radikalios* politinės vaizduotės, o *normalios* politinės atminties sričiai. Postkomunizmas grįžta į praeitį – „liberaliąją demokratiją“. Šis istorinio atsitiktinumo ruožas, į kurį patenka postkomunizmas, trukdo plėtoti radikaliai demokratinei vaizduotei. Kaip rašo Michaelis Hardtas, politinė vaizduotė paūmėja tik po 2008-ųjų ekonominės ir finansinės krizės. Iki tol bet kuri neoliberalizmo kritika „vyraujančioje žiniasklaidoje“ laikoma neprideramomis kalbomis (Hardt 2010; 131).

savaime suprantama dichotomija „realus despotizmas vs. potenciali laisvė“. Nors naujame postkomunizmo politiniame patyrimo ši dichotomija gali ir turi būti grindžiama *esamu* politiniu patyrimu, tačiau apsiribojama „savaime suprantama“ formalia nuoroda į seną politinį patyrimą. Scheminiame (arba *despotizmo*, arba *laisvės*) pasirinkime pirmenybė neabejotinai atiduodama *laisvei*, kurios vardu legitimuojama nauja apriorinė liberalios modernizacijos schema. Senasis socialinis politinis laisvės patyrimas „savaime“ legitimuoja apriorinę schemą, o liberalios modernizacijos schema savo ruožtu pateisina „būsimo laisvės patyrimo“ dimensiją. Kadangi schema stipriai mitologizuota, tai verčia dar griežčiau formalizuoti ir detalizuoti pačią liberalios modernizacijos schemą, tapatinamą su „senuoju“ ir „būsimu“, bet ne esamu socialiniu politiniu demokratijos ir jos problemų patyrimu.

Nekritiškas dichotomijos taikymas daro itin neigiamą poveikį postkomunizmo demokratijos ir potencialiai atnaujinančios jos dalies – politinės bendruomenės – sampratai. Dalykas tas, kad totalitarizmo/liberalizmo dichotomija panaudojama kaip veiksmingas įrankis, padedantis legitimuoti imanentišką *tikrumo diskursą*, tiksliau, „liberalizmo, kapitalizmo ir Vakarų demokratijų triumfą prieš tuščias marksizmo viltis“ (Latour 2004; 8). Juo labiau šis diskursas tampa imanentišku, tuo mažiau jis matomas. Užuoat dekonstravęs ideologinę totalitarizmo/liberalizmo dichotomijos prigimtį, postkomunizmas remiasi šia referencija, pirma, formuodamas *kontrasto vaizdinį*, t.y. idealią postkomunizmo visuomenės reprezentaciją, kuri nominaliai išvaduoja nuo totalitarizmo paveldo, antra, sukurdamas *absoliutaus imanentiškumo* iliuziją, kuri paslepia kontrasto su „liberaliu kitu“ principą. Kontrasto su *liberaliu kitu* trūkumą kompensuoja *komunistinio kito* kritika. Nors postkomunizmas įsisąmonina, kad istorinis *alter ego* yra specifinė *socialistinės modernizacijos* forma (o ne komunizmas kaip nerealizuota utopija), tačiau, net ir identifikuodamas šį faktą, postkomunizmas konstruoja savo tapatybę neigdamas (tiksliau, panaudodamas formalistinį kontrasto principą) komunizmą kaip nominalų savo *alter ego*. Puikiai

suprasdamas, kad tikrasis jo vardas yra post-socializmas (hibridinis socialistinės modernizacijos fenomenas), postkomunizmas išsaugo savo tapatybę saugodamas dichotomijos grynumą.

Atmesdamas „komunizmą“, postkomunizmas kartu apriboja ir pačią politinės bendruomenės idėją. Nors naujoji demokratija yra politiškumo formų, ribų, perskyrų ir atvirų raidos galimybių artikuliacija, tačiau postkomunizmas linkęs pamiršti, kad integrali kompleksiškos visuomenės dalis yra *politinės bendruomenės*, arba *pilietinės visuomenės* idėja.¹¹⁸ Reikia pažymėti, kad komunizmo idėja apima politinės bendruomenės sampratą. Dar daugiau: „Intelektinis pagrindinių bendruomenės principų paveldas gali būti aiškiai susietas su Aristotelio samprotavimais apie geros politijos prigimtį“ (Little 2002; 9). Tačiau postkomunizmas ne tik kad nepasiūlo šiuolaikiškos bendruomenės idėjos, atitinkančios šiuolaikiškus *geros politijos* lūkesčius, bet ir ignoruoja, veikiau stigmatizuoja bendruomenės idėją kaip atgyvenusią komunizmo teorijos ir praktikos dalį. Būtent scheminė totalitarizmo/liberalizmo dichotomija padeda represuoti potencialų politinės bendruomenės *horizontą*, kurį Jean-Luc Nancy, vengdamas vienpusiškų arba „vientiso subjekto“, arba „abstraktaus bendrumo“ sampratų, tinkamai vadina „buvimu vientisai pliuraliu“:

Mes negali būti paprasčiausiai „šis mes“, suvokiamas kaip unikalus subjektas, arba traktuojamas kaip neindividualus „mes“, panašus į neapibrėžiamą bendrumą. „Mes“ visada nusako pliuralumą, perteikia „mūsų“ buvimą padalintais ir įsipainiojusiai: „kažkas“ nėra „su“ tam tikra bendrąja prasme, bet kiekvieną kartą egzistuoja kaip apibrėžti būdai, kurie patys yra daugerioji ir vienalaikiai <...> (Nancy 2000; 65)

¹¹⁸ Net ir po komunizmo žlugimo, *pilietinė visuomenė*, kaip pagrįstai pažymi Michaelas Kenedy's, išlieka kaip alternatyvios vaizduotės ir išsilaisvinimo pagrindas (Kenedy 2002; 52).

Neigdamas vidinių demokratinės visuomenės *padalijimų* (visuomenės ir bendruomenės, liberalizmo ir demokratijos, pliuralumo ir homogeniškumo), o ypač jų *tarpusavio sąveikų* svarbą, postkomunizmas vienu ir tuo pačiu metu neigia simbolinio (politiškumo) lygmens, kuris formuoja politikos turinį, reikšmę. Teorinio vientisumo siekis skatina atmesti bet kurią išorinę referenciją – jau po vienkartinio „komunizmo referencijos“ atmetimo. Šios tendencijos rezultatas – nuosekli *socialumo* sampratos pozityvizacija. Neigdamas ir bendruomenės, ir visuomenės simbolių svarbą liberalios pliuralizacijos krypties, postkomunizmas formuoja specifinę post-socialumo sampratą. Post-socialumo idėja grindžiama liberalaus nepasitikėjimo bet kurios rūšies bendruomenės nuostata. Politinis liberalizmas nepasitiki *socialumo* – bendruomenės, visuomenės, asociacijos (žr. Rawls 2002; 91–93) – formomis, kurios potencialiai kelia grėsmę nevaržomai pliuralizmo liberalizacijai. Tačiau nauji „post-socialiniai“ ryšiai naujoje postkomunistinėje visuomenėje yra ne tiek liberalūs, kiek „post-socialistiniai“. Postkomunizmas išauga ne iš *liberalaus pliuralizmo*, o iš *demokratinio pliuralizmo* idealo. Kad ir koks kategoriškas būtų nominalus „komunizmo“ idėjos atsisakymas, tačiau formos kaitos, vadinamos „perėjimu“, specifika yra ta, kad postkomunizmo tapatybė formuojasi kaip hibridinis trijų sudedamųjų dalių – liberalizmo, postmodernizmo ir socializmo – darinys. Eliminuoamas simbolinių formos lygmenį ir teigdamas, kad perėjimas į naujo tipo pliuralistinę visuomenę yra kokybiškai naujas, postkomunizmas formuoja harmoningos socialistinės visuomenės idealo inversiją.

Postkomunizmas lengvai ištrina ideologinę savo *alter ego* (totalitarizmo) figūrą, tačiau simbolinės (nematomos) *kito* dimensijos ištrinti negali: tęsia veikiau „komunizmo“ idėjos (holistinių bendrabūvio šaknų, organinio visuomenės kūno, tautos) tradiciją. Laiko – praeities ir dabarties – padalijimą ištrinti lengviau, negu prieštarigus vidinius tuščios demokratijos erdvės padalijimus ir transformacijos iš totalitarizmo į posttotalitarizmą požymius. „Komunistinė“, tiksliau, bendruomeninė, homogeniška tapatumo prielaida yra pagrindinė demokratijos

galimybės sąlyga.¹¹⁹ Be to, demokratinis, pliuralus-homogeniškas, politinės bendruomenės horizontas¹²⁰ rodo skirtingas – kiek jos reflektuojamos – visuomenės transformacijų galimybes priešindamas bet kokiai totaliai visuomenės ideologizacijai.

Demokratinio politinės bendruomenės horizonto praradimą postkomunizmas kompensuoja gana originaliai: tame pačiame hibridiniame socialinio ekonominio pliuralizmo vaizdinyje apima skirtingus istorinius laikus – liberalų, postmodernų, marksistinių. Simbolinė dimensija yra minimizuojama, paslepiana, tačiau neišnyksta. Specifinė post-socialistinė ateitis numato, kad pliuralistiniai socialiniai ekonominiai veiksniai automatiškai sukurs ne bendruomeninius ir ne asociacinius, o kokybiškai naujus post-socialinius žmonių tarpusavio ryšius, veikiau liberalius pliuralistinius, nei liberalius demokratinius.¹²¹

Postkomunizmo visuomeninės raidos struktūroje nelieka socialumo sampratos kaip *bendruomeninio horizonto galimybės*. Postkomunizmas išlieka kaip visuomenė, tačiau praranda *visuomenės* idėją. Kitaip tariant, postkomunizmas „išeina“ iš komunizmo ideologijos kaip natūralistinė, empirinė „visuomenė“, prarandanti simbolinę referenciją, transcenduojančią visuomenės empirinį padalijimą į „politinę“, „ekonominę“, „teisinę“, „socialinę“, kultūros“ sritis. Visuomenė gali egzistuoti tik kaip vienovė, kuri reflektuoja savo padalintą

¹¹⁹ Demokratijos momentas, pasak Carlo Schmitto, reikalauja dviejų dalykų: pirma, pripažinti bendruomeniškumą/homogeniškumą ir, antra, atsisakyti, bent jau laikinai suspenduoti, heterogeniškumą/pliuralizmą: „Lygybė yra įdomi ir vertinga politiškai tol, kol ji turi substanciją, ir dėl šios priežasties bent jau nelygybės rizikos galimybė“ (Schmitt 2000; 9).

¹²⁰ Šią laiko-erdvės dimensiją Hannah Arendt tinkamai identifikuoja kaip „pasirodymo erdvę“: „Pasirodymo erdvė atsiranda, kai tik žmonės bendrauja kalbėdami ir veikdami. Todėl ji ankstesnė ir pirmesnė už visas formalias viešosios srities sanklodus ir įvairias valdymo formas – įvairias formas, kuriomis gali būti organizuota viešoji sritis“ (Arendt 2005; 189).

¹²¹ Iš karto po demokratinių Rytų Europos revoliucijų politikos mokslininkai, remdamiesi klasikiniu Tocqueville'io pavyzdžiu, linkę romantiškai įžvelgti „demokratinių pokyčių, apimančių pasaulį“ (Rustow 1990) bangą. Tačiau kritiškesni politikos analitikai įspėja, kad nepriklausomų valstybių pliuralizacijos procesų nereikia painioti su demokratijos procesais (Sakwa 1993; 453). Ideali vienalinijinė perėjimo kryptis nebūtinai sutampa su postkomunizmo transformacijos tikrove. *Trejopa* – 1) pilietiškumo institucijos formavimosi, 2) valdžios bei administracinės praktikos ir 3) gerovės valstybės išteklių paskirstymo (Offe 1991) – postkomunizmo šalių transformacija *pilietiškumo institucijos formavimasi* linkusi atidėti neapibrėžiamai ateičiai.

vienovę kaip transcendentalinę formą, specifiškai vadinamą „tuščia demokratijos erdve“. Bendruomeninė visuomenės horizonto galimybė teikia postūmį ir kryptį faktiniam turinio koherentiškumui. Bendruomenės horizontas suteikia prasmę tiek visuomenės, tiek socialumo idėjoms. Ir priešingai, trūkstant šio galimybės horizonto – alternatyvaus savęs pačios vaizdinio – visuomenė „empiriškėja“ pasitelkdama atsitiktines raidos kryptis. Kaip tik todėl post-socialumas, kurio nevalingai siekia postkomunizmas, yra iš prigimties eklektiškas: apima liberalizmo, postmodernizmo ir netgi retrospektyvius marksizmo bruožus. Šie bruožai sudaro iš pažiūros koherentišką vienovę, orientuotą instrumentinio modernizacijos tikslo atžvilgiu.¹²²

Postkomunizmas, ištrindamas bendruomenės politinio horizonto požymius, kartu sąmoningai atsisako radikalios politinės vaizduotės, kurią įgyja postkomunizmo įvykio momentu, a) praradamas „tradicinę visuomenę“ ir b) steigdamas naują politinės bendruomenės horizontą. Ištrinus šį santykį, teigiantį, kad visuomenė be politiškumo momento yra tik mechaniškas kiekybinis, o ne simbolinis visuomeninis, darinys, šį santykį paviršutiniškai kompensuoja mechaniškai komponuojami „partikuliarūs faktai“, kurie, skirdamiesi nuo kitų „partikuliarų faktų“, sudaro empirinę visumą, suprantamą kaip „tuščios“ erdvės pripildymas kaupiamuoju būdu.¹²³ Politiškumo horizontas sunyksta, lieka politika – visuomenės pastangos užpildyti santykio su pačia savimi trūkumą kaupiamuoju būdu. Ši visuomenės „pozityvizacija“ savo ruožtu atliepia post-socialią „aistrą, kad žmonija eina būtino suvienodėjimo link“ (Manent 2008; 9). Postkomunizmas, kiek jam pavyksta institucionalizuoti „post-socialumo aistrą“, sukimba su

¹²² Pasak Jean-Luc Nancy: „Kalbant trumpai, demokratija reiškia viską – politiką, etiką, teisę, civilizaciją, o kartu nereiškia nieko“ (Nancy 2009: 58).

¹²³ C. Lefortas savo klasikiniame tekste „Demokratijos klausimas“ atkreipia dėmesį į stulbinančiai greitą visuomenės idėjos išnykimą ir empirinės visuomenės radimąsi komunizmo ideologijos dekonstravimo laikotarpiu: „Bet labiausiai išskirtinas dalykas yra tas, kad šios ideologijos išnykimas mažai ką padaro mąstymo išlaisvinimo arba politinės filosofijos sugražinimo prasme“ (Lefort 1988; 10).

postmodernia „socialumo nykimo“ idėja ir šiai idėjai neprieštaraujančiais liberalaus pliuralizmo principais – *žmonijos vienumo* ideologemomis.¹²⁴

Atmetęs marksizmą postkomunizmas staiga susiduria su pačiu savimi kaip kokybiškai nauja pliuralizmo forma. Tačiau visos be išimties politinio liberalizmo formos, kad ir koks specifiskas būtų jų turinys, privalo artikuliuoti įvairovės ir vienovės tarpusavio santykio problemą. Viena vertus, pliuralistinė postkomunizmo forma negali tęsti vienpusiškos monistinės „liaudies demokratijos“ politikos. Kita vertus, pliuralizmas, kad ir koks būtų radikalus, lygiai taip pat negali „totaliai“ ištrinti vienovės prielaidos. Tikėtini nereflektuojamo radikalaus pliuralizmo padariniai – fragmentacija, eklektizmas ir socialinių santykių marketizacija. Dilemą tarp pliuralizmo ir vienovės postkomunizmas sprendžia dvejopai: pirma, rekonstruodamas valstybės (potencialios vienovės) instituciją kaip esminę socialinių pokyčių sąlygą, tačiau, antra, užmiršdamas, kad politinio veiksmo (institucijų pertvarkymo) lygmuo neturi būti painiojamas su politinio sąmoningumo (gebėjimo suvokti visuomenę kaip pilietinės visuomenės ir politinių institucijų perskyrą) lygmeniu. Postkomunizmas suplaka šiuos abu lygmenis. Šios „politikos“, padalintos į ekonominės politikos, socialinės politikos, kultūros politikos padalinius, rezultatas – radikali post-socialumo (socialinių ryšių fragmentacijos, kurios nesieja demokratinė *vienumo* refleksija) figūra.

Post-socialumo figūra išsikristalizuoja kaip natūrali forma, absoliučiai imanentiška sau pačiai, todėl tarsi nematoma iš šalies. Simbolinė dimensija eliminuojama. Ir *atstumo*, ir *simbolinės dimensijos* praradimas yra nekvestionuojama *perėjimo* prielaida. *Simbolinė* bendruomenės struktūra eliminuojama kartu su *ideologine*. Jei komunizmas *simbolinę* politinės bendruomenės dimensiją tapatina su *ideologine* (abi jos išvejamos iš idealaus

¹²⁴ „Visuomenės“ atsiradimas modernybėje, kaip pažymi Hannah Arendt, iš esmės pakeičia požiūrį į politiškumo ir politinės bendruomenės prigimtį: „<...> žmo-nijos vie-numas yra ne fantazija ir net ne mokslinė hipotezė; klasikinės ekonomijos „komunistinės fikcijos“, kuriai leidžiama pereiti į viešąją sritį, rezultatas – „nesulaikoma tendencija augti“ (Arendt 2005; 48–49).

komunistinio miesto), tai ir postkomunizmas ideologinę ir simbolinę dimensijas eliminuoja. Totalitarizmo/liberalizmo dichotomija, pertvarkyta į „neutralų“ modelį, išvaduoja postkomunizmą ir nuo ideologijos, ir nuo simbolių visuomenės vaizdinių, tiksliau, alternatyvių politinės bendruomenės koncepcijų. Eliminavus ideologinės ir simbolinės dimensijų skirtį visuomenė sutampa su savimi. Politinės bendruomenės refleksija paslepia neutraliose liberalios modernizacijos ir post-socialumo figūrose. Simbolinės dimensijos redukavimas į „realią“ sritį, liudija, kad postkomunizmas sąmoningai renkasi minimizuotą „visuomenės be bendruomeninės politiškumo galimybės“ formą.¹²⁵

Postkomunizmas saugiai stabdo savo paties galimybes slėpdamas simbolinę *politinės bendruomenės*, arba *pliuralios demokratijos* idėjos, dimensiją. Užuoat pripažinęs simbolinį *demos* valdžios (politinės bendruomenės pirmumo) pobūdį, redukuoja simbolinę bendruomenės dimensiją (demokratinės valdžios ištakas) į instrumentinę funkciją, kurią atitinka faktinė-legitimacinė politinio visuomenės organizmo veikla. Sąmoningai neigdamas progą svarstyti, tariant klasikinės politinės filosofijos terminais, *bendrojo gėrio* klausimus, postkomunizmas vis dėlto nėra paprasčiausias abstraktaus „liberaliosios demokratijos“ modelio atspindys. Faktinis-legitimacinis lygmuo veikia kaip priežastis *išformuodama* bendruomenės politinio gyvenimo principus. Bendruomenė eklektiškai „liberalizuojama“ pliuralistinėje interesų ir politinių grupių konfliktų, formalių instrumentinių rinkos-visuomenės ir post-socialinių ryšių erdvėje. Šiek tiek patikslinus garsią Z. Baumano metaforą,¹²⁶ galima teigti, kad postkomunizmas įkala paskutinę vinį į politinės bendruomenės „karštą“; kitaip tariant, radikaliai užbaigia liberalaus nepasitikėjimo homogenišku bendruomenės pradu programą.

¹²⁵ Visuomenė neturi natūralios formos. Formą, arba vienovės vaizdinį, teikia ne faktinė sritis, o specifinis būdas, kuriuo remdamasi postkomunizmo visuomenė dalija pačią save į „simbolinę“ ir „realią“ sritis.

¹²⁶ Komunizmo žlugimas – tai „paskutinė vinis į modernybės ambicijų karštą“ (Bauman 1992; xxv).

Apibendrinant pažymėtina, kad liberalios pliuralizacijos tendencija nepakankamai artikuliuoja kintančius liberalizmo ir demokratijos santykio klausimus, kurie, be abejo, darosi vis sunkiau apibrėžiami komplikuojantis tautinės valstybės ir demokratijos tarpusavio ryšių struktūrai, stiprėjant vienpusiškai liberalizacijos tendencijai, siekiančiai asimiliuoti autonomišką politinės bendruomenės sritį. Problema yra ta, kad demokratinio (demos, politinės bendruomenės) suvereniteto klausimas normatyvinėje liberalaus pliuralizmo politikoje tampa paprasčiausia kultūrinio pobūdžio skirtimi. Į nepermatomą visumą suplakami simbolinis (demos, bendruomenės) ir realistinis (visuomenės, sudarytos iš empirinių politikos, ekonomikos, teisės, kultūros sričių) lygmenys. *Politinė bendruomenė* tampa *kultūrine* sudedamąja rinkos-visuomenės dalimi (visuomenę sudaro daug smulkių organizacijų, asociacijų, bendrijų ir bendruomenių). Sunyksta demos, bendruomenės pirmumo teisė formuoti ir teikti prasmę politiniam, teisiniam, ekonominiam, kultūros turiniui. Pirmumo teisė teikiama rinkos-visuomenės sudedamųjų dalių marketizacijai.

Istorinė dviejų *suverenų* – liberalizmo ir demokratijos – tarpusavio kova baigiasi keistu kompromisu. „Paskutinę vinį“ į šių dviejų suverenų prieštaringų tarpusavio santykių istoriją įkala net ne liberalizmas, o postmodernizmas. Jean-François Lyotardas yra teisus: Baudrillardo išvelgtas „socialinio saito nykimas“ – tai savotiška kompensacija, atsiradusi dėl pernelyg intensyvaus prarastos „organiškos visuomenės idealizavimo“ (Lyotard 1993; 41). Tačiau postmodernizmas, dekonstravęs *pernelyg intensyvią* mitą, pasiūlo kitą mitą – *pernelyg intensyvią* politinės bendruomenės dekonstrukciją. Dalykas tas, kad postmodernizmas, kitaip negu liberalizmas, naikina bet kurią socialinio saito, homogeniškos bendruomeniškumo formos, *galimybę*.

Postmodernizmo dekonstrukcija neištrina simbolių bendruomenės formos prielaidų, tik jas iki kraštutinumo minimizuoja. Viena vertus, konfliktai ir marketizacija sudaro palankias sąlygas rasti smulkios apimties bendruomenėms, asociacijoms, partikuliaristinėms tapatybėms. Kita vertus, nelieka liberalizmo ir

demokratijos įtampos: tarp liberalios pliuralizacijos (postliberalizmo) vertybių ir pirminių, formuojančių politinės bendruomenės principų. Pliuralizacija sutampa su marketizacija. Pliuralizacija apibrėžiama kaip gamybinė veikla, kaip orientuojanti ekonominio liberalizmo dorybė, kaip būtinybės logika. Formuojasi palankios sąlygos istoricismui – mąstymo ir veiklos totalizacijai: nelieka jokios įtampos ir vidinių prieštaravimų tarp liberalios pliuralizacijos vertybių ir radikalių pliuralistinių „pernelyg intensyvaus mito“ padarinių.

Už liberalios pliuralistinės „nežinojimo uždangos“ paslepiamas genealoginis pradas – pliuralizmo *ribų* prigimtis. Slėpdama pliuralumo ribas ši „uždanga“ slepia ir demokratinės valdžios ribas: *tuščia simbolinė* erdvė susiaurinama į *tuščią empirinę* erdvę. Radikali pliuralizacija dekonstruoja simbolinę „tuščios demokratinės erdvės“ dimensiją, palikdama tik faktinę realistinę. Faktinis legitimacijos principas, atskirtas nuo pirminio simbolinio politiškumo principo, iš pažiūros anonimiškai pasiskirsto pačioje visuomenėje. Tiksliau, *demos*, politinės bendruomenės, vaizdinį privatizuoja asociacijos, susivienijimai, korporacijos, interesų grupės. *Demos* vaizdinys ne išnyksta, o yra privatizuojamas, asimiliuojamas kaip skiriamasis privačios, o ne viešosios, sferos bruožas. *Demos* vaizdinys, reikalui esant, yra aktualizuojamas, tačiau tik legitimuojant faktinę institucinę politikos turinio sritį. Formos, arba pilietiškumo institucijos, formavimąsi postkomunizmo „perėjimas“ linkęs atidėti neapibrėžiamai ateičiai. Forma be liekanų (be ribų) ištirpsta privačios sferos pliuralizacijoje. „Demokratijos vaizdinys“ aktualizuojamas ne politinėse, o ekonominėse, teisinėse, kultūrinėse identifikacijose. Bendruomeninis *demos* horizontas asimiliuojamas natūralistinėje rinkos visuomenės, pliuralizuojančios turinį, ir procedūrinės demokratijos, minimizuojančios formą, vienovėje, prarandančioje liberalizmo ir demokratijos tarpusavio įtampos refleksiją.

Išvados

Postkomunizmo reiškiny s formuojasi dviejų skirtingų visuomenės formų – totalitarinės ir posttotalitarinės – sandūroje. Postkomunizmo specifika randasi pertrūkio su senąja totalitarizmo forma ir atnaujinto santykio su liberalia demokratine visuomenės forma momentu. Būtent šiuo simboliniu momentu brėžiamos ir institucionalizuojamos skirtys tarp politinės bendruomenės ir visuomenės, tarp politiškumo ir politikos, tarp demokratijos ir liberalizmo, tarp formos ir turinio. Šios skirtys yra pagrindinės postkomunistinio politiškumo diskurso sąlygos ir prielaidos, rodančios, kad dar prieš išlaisvinant institucines politikos, ekonomikos, kultūros sritis, pirmiausiai steigiama *autonomiškos visuomenės* idėja, arba *diskursyvus bendruomeniškumo momentas*. Šį momentą, postkomunizmo įvykį, sudaro konceptualiai visuomet ginčytinas holizmo ir pliuralizmo santykis, kuris dėl savo *esminio neapibrėžtumo* politinėje postfundacionalizmo filosofijoje tinkamai vadinamas „tuščia demokratijos erdve“.

Dviejų visuomenės formų prieštaringo susidūrimo metu kristalizuojasi politiškumo diskursas ir atitinkama simbolinė erdvė, kuri tampa fundamentalia naujosios demokratijos egzistavimo sąlyga. Tai formos ir turinio *santykio* problema. Simboliškai tuščios demokratijos vietos, t.y. *liberalaus pliuralizmo* ir *bendruomeninio demoso* tarpusavio santykio, požiūriu, politiškumo problema yra *visiškai nauja*. Nors politika senoje komunistinės visuomenės formoje turi apibrėžtą (užpildytą faktiniu turiniu) vietą komunistų partijos ideologinėje struktūroje, tačiau politiškumas kaip autonomiškas simbolinis diskursas yra draudžiamas. Tiek šio reiškinio konceptualizacija, tiek institucionalizacija postkomunizmo formos kaitos momentu nėra savaime suprantami dalykai. Problema, kurios dažnai nepaiso tik institucinis ir tik faktografinis požiūriai, yra ta, kad postkomunizmas radikalaus pertrūkio momentu išlieka kaip *visuomenė*, tačiau praranda (kiek laiko paskesnę raidą „natūralia“) *visuomenės idėją*. Skirtingų istorinių laikų – liberalaus, postmodernaus ir marksistinio – susidūrimo metu

randasi diskursyvaus pasirinkimo dilema: formuoti asociacinius visuomenės bruožus akcentuojant arba *liberalius pliuralistinius*, arba *liberalius demokratinius* ryšius.

Teikdamas pirmenybę turiniui, tačiau mažiau paisydamas formos ir turinio santykio, simbolinės *demokratijos vietos* steigimo problemą postkomunizmas sprendžia vienpusiškai. Kartu su ideologine *komunistinio alter ego* figūra nepastebimai ištrina šios ideologijos suvaržytą politiško diskurso lauką, „susvetimėjusią vietą“, kurioje demokratija dirbtinai paverčiama „liaudies demokratija“, o kartu praranda galimybę šį latentišką teorinį ir praktinį diskursą papildomai įtraukti į liberalų ir postmodernų pliuralistinį naujojo istoricizmo požiūrį, rekomenduojantį *pernelyg intensyvią* politinės bendruomenės dekonstrukciją, naikinančią bet kokią homogeniškos bendruomeniškumo formos galimybę. Postkomunizmas, ignoruodamas latentiškas demokratijos „vietas“, egzistuojančias bet kurioje visuomenės formoje, ištrindamas demokratijos ir liberalizmo įtampas, politiško ir politikos skirtis, pačią formą mechaniškai išskaido į pliuralistinį turinio lygmenį. Demokratizacija (simbolinės erdvės plėtra) sutampa su liberalizacija (faktinio lygmens plėtra). Ir, atvirkščiai, liberalizacija sutampa su demokratizacija. Juo labiau demokratija (forma) minimizuojama ir neutralizuojama, tuo stipresnė darosi „neutrali“ faktografinė liberalizmo kalba. Simbolinė erdvė – kiek ji yra maksimaliai liberali ir minimaliai demokratinė – užpildoma faktografinė medžiaga.

Pakeisdamas holizmą individualizmu ir pliuralizmu, maksimaliai liberalizuodamasis – orientuodamasis į apimtį, arba turinio politiką, kurioje trūksta formuojančio prado, politiško, postkomunizmas apeina simbolinę demokratinės erdvės steigimo problemą. Tiksliau, nekonceptualizuoja dviejų prieštaringų *demokratijos pertrūkio* ir *tęstinumo* momentų: a) tarp „naujosios“ demokratijos ir „liaudies“ demokratijos“; b) tarp „liberalios“ visuomenės ir „demokratinės“ visuomenės. „Naujoji“ demokratija yra asociacinių visuomenės ryšių kaitos keičiantis pačiai politinei formai problema. Tai, kad naujosios

demokratijos subjektas, *demos*, yra ginčytino tęstinumo, susijusio su ideologiniu komunistinio tarpsnio išradimu, t.y. *liaudimi*, momentas, neidentifikuojama. Trūkstant šio santykio refleksijos anonimiški „naujojo istoricizmo“ ryšiai tiesiog pakeičia anonimiškus „liaudies demokratijos“ ryšius. Anonimišką holizmą pakeičia anonimiškas pliuralizmas. Demokratinės *problemos* pakeitimas anonimiška įvairių gyvenimo sričių liberalizacija sustiprina pasyvizacijos tendenciją, teikiančia pirmenybę procedūriniam, atomistiniam, utilitariniam, statistiniam postkomunizmo turiniui. Trūkstant *politinio demos* refleksijos, demokratinė politinės bendruomenės samprata lengvai pakeičiama liberalia socioekonominės visuomenės samprata.

Radikaliai pliuralistinis, tačiau anonimiškas turinys, kuriam pirmenybę teikia chronologinis liberaliosios modernizacijos požiūris, užgožia unikalų *būtinumo* ir *atsitiktinumo* sąveiką postfundacionalistiniu pliuralistinės demokratijos radimosi momentu. Ignoruodamas būtinumo ir atsitiktinumo, arba apibrėžtumo (priežastingumo) ir neapibrėžtumo (ne priežastingumo) sąveiką ir naujas, atviras politiškumo galimybes, postkomunizmas formuoja *uždara* pasirinkimo dichotomiją: arba priežastingumas (determinizmas), arba neapibrėžtumas (radikalus pliuralizmas). Kadangi iš komunizmo ideologijos „išeinama“, pasirinkimas yra vienintelis ir natūralus – radikalus pliuralizmo „realizmas“. Steigdamas *pliuralistinės demokratijos* formą, postkomunizmas kategoriškai atsiriboja nuo turėto holistinės socialumo formos apibrėžtumo, ir tuoj pat įgyja naują neapibrėžtumą, tapatinamą su spontaniška *pliuralistinio liberalizmo* raiška.

Dualizmas skatina pasirinkimą, kuris yra vienpusis. Atmetus būtinybę, marksistinius istorinės raidos dėsnius, lieka kita dichotomijos pusė – liberalus pliuralistinis atsitiktinumas. Perėjimas iš deterministinio apibrėžtumo (liaudies demokratijos formos) į neapibrėžtumą (liberalią demokratinę formą) baigiasi tik prasidėjęs, nes sunaikinamas abipusis santykis. Pliuralistinis turinys atsiskiria nuo demokratinės savo formos. Susidūręs su politinio liberalizmo ir postmodernizmo

alter ego postkomunizmas, kuriam lieka uždaras dichotominis pasirinkimas, lengvai praranda savo prigimtį (steigiamus asociacinius pliuralistinės demokratijos ryšius). Pliuralistinė demokratija postuluojuama ne kaip „būtinio atsitiktinumo“, reikalaujančio refleksijos, o kaip „priežastinės būtinybės“, pliuralistinio liberalizmo, koncepcija. Demokratinę politiškumo formą postkomunizmas asimiliuoja pliuralistiniame socialinių, ekonominių, politinių procesų turinyje. Demokratija kaip asociacinė erdvė lengvai pakeičiama liberaliais intereso grupių konfliktais ir atsitiktiniais – pliuralizmo be asociacinių ryšių – faktais. Simbolinio lygmens transformacijos problema – naujojo demokratinio socialumo instituto steigimą – pakeičia sociotechninė paskirų turinio dalių, siejamų su politinių, ekonominių, socialinių, teisinių ir kitų faktų klasėmis, agregacija.

Paradoksalu yra tai: kai randasi nauja, demokratijos patyrimo požiūriu, būklė, reikalaujanti demokratinio atnaujinimo galimybės, susijusios su kompleksišku asociacinės erdvės pertvarkymu ir tęstinių formos pokyčių refleksijos, drauge spontaniškai atsiranda priešinga pasyvistinė tendencija – begalinė tolerancija savaiminiams ekonominio ir politinio liberalizmo turinio pokyčiams, kurie pavojingai nuvertina demokratijos formą. Politiškumo formą nepastebimai pakeičia atstovaujamosios procedūrinės demokratijos be politiškumo turinys. Demoso valdžią pakeičia kontroliavimo technologijų, administracinių priežiūros mechanizmų, laikinų kompromisų, sudaromų visų pirma tarp politinio elito grupių, vadinasi, uždarai cikliška, valdžia. Ekonominė liberalizacija ir valdymo technika tampa aukštesniu politiniu prioritetu, negu demokratija.

Postkomunizmo tapatybė formuojasi spontaniškai: kaip hibridinis trijų sudedamųjų dalių – *komunizmo* (tiksliau, *realistinio socializmo*), *liberalizmo* ir *postmodernizmo* – darinys. Konceptualių savo santykių su skirtingais *alter ego* postkomunizmas nesukonkretina. Nors demokratinis postkomunizmo momentu homogeniško „socialistinio realizmo“ ženklai išnyksta, tačiau išlieka kultūrinės šaknys, glaudžiai susijusios su technologiniais socialistinės modernybės

elementais, o ypač linijine istorinės pažangos samprata, orientuota į *radikaliai pliuralistinę* (priešingą *organiškai* socializmo idėjai) pasaulėžiūrą. Neproporcingai siaurėjant demokratijos vertikalei, atitinkamai plečiama postliberalizmo horizontalė. Spontaniškai jungiantis postkomunizmo ir postmodernizmo komponentams formuojasi eklektiška postliberalizmo forma. Simbolinė tuščios demokratijos erdvės idėja sutampa su sociotechnine kultūros, ypač ekonominės, politika. Politikos faktais perpildytoje – ne simboliškai tuščioje, o realistiškai apolitiškoje – antstato erdvėje nepaliekama vietos politiškumui. Būtinasis atsitiktinumas, liberalusis pliuralizmas, sutampa su būtinumu.

Nereflektuodamas *demokratinio lygmens* skirčių ir įtampų postkomunizmas praranda politinės bendruomenės horizontą, kurį kompensuoja tik spontaniškai: tame pačiame liberalaus pliuralizmo vaizdinyje atspindėdamas konceptualiai neįsisąmonintus, todėl prieštarigus alter ego – liberalų, postmodernų, marksistinių. *Komunistinis alter ego* demokratinio įvykio metu padeda išsaugoti svarbų *disociacijos* principą formuojantis specifinei postkomunizmo tapatybei. Tačiau susidūręs su *politinio liberalizmo* ir *postmodernizmo* alter ego, postkomunizmas disociacinį principą praranda, orientuodamasis į naują empirinę, pliuralistinę erdvę ir mažiau problemišką, minimalistinę demokratijos liberalizavimo programą, tiksliau, priimdamas ją kaip „priežastinės būtinybės“ koncepciją. Neartikuluodamas istoricizmo problemų, postkomunizmas tęsia determinizmo tradiciją, būdingą ankstesnei visuomenės formai. Kaip kad socialistinis realizmas ignoruoja simbolinę visuomenės dimensiją, taip ir postkomunistinis realizmas (radikali inversija) nepaiso simbolinės dimensijos, t.y. pirminės ir neišnaikintos skirties tarp politinės bendruomenės formos (demokratijos) ir visuomeninės politikos turinio (liberalaus pliuralizmo).

Postkomunizmo įvykis pačiu pirminiu momentu išsaugo *disociacijos* principą, – remdamasis išorine *draugo/priešo (liberalizmo/totalitarizmo)* skirtimi. Išorinio disociacinio kriterijaus (draugo/priešo) praradimą – postuluojuant „išėjimą iš komunizmo ideologijos“ – pakeičia diferencijuojantis iš vidaus asociacinis

draugo/draugo kriterijus. Šis asociacinis principas „išvaduoja“ nuo politiškumo ir politikos antinomijų, pakeisdamas jas empirinio pobūdžio konfliktais, integruotais į liberalios modernizacijos struktūrą. Naujasis faktinis turinys atskiriamas nuo vidinių formos padalijimų ir įtampos. Po pertrūkio liberalaus pliuralizmo, kaip ir idealioje komunistinės visuomenės, struktūroje nelieka jokių antagonizmų, antinomijų, vertybinių, moralinių, filosofinių konfliktų, išskyrus konfliktus privačiose sferose, kurias kontroliuoja liberali pliuralistinė „susikertančio susitarimo“ prielaida. Abu *alter ego* – liberalizmas ir postmodernizmas – asimiliuojami universalistinėje *draugo/draugo* asociacijoje.

Politiškumas neutralizuojamas sunykstant asociacijos ir disociacijos santykio *intensyvumui*, o kartu ir demokratinio *bendrumo* momentui. Draugo/priešo (postkomunizmo ir alter ego) skirtys asimiliuojamos pasyvistinėje draugo/draugo skirtyje. Asociacinis/disociacinis principas tampa tik statistiniu pliuralizmo faktu, fundamentalius vertybinius nesutarimus reguliuojančiu procedūriškai. Politiškumo/politikos skirtis nyksta, nes demokratija tampa formalistine politika. Pliuralizacijos ribų problema asimiliuojama visuotinio liberalaus konsenso politikoje. Rezultatas yra tas, kad antinomijos (asociacijos ir disociacijos santykio) dimensija ištrinama iš politinės teorijos ir praktinės politikos. Demokratija ne legitimuojama reflektuojant iš prigimties dvinarę *draugo/priešo* įtampą (tiksliau demokratinių įtampų aibes), o legalizuojama *susikertančio sutarimo* abstrakcijoje. Išryškėja kiekybinė liberalios skirtumų politikos prigimtis: *demokratinio suvereniteto* prielaida tampa dar viena analitinio pobūdžio skirtimi. Skirtumų dėl pačių skirtumų samprata ištrina politikos ir politiškumo antinomiją. Pliuralizacija tampa sterili ir cikliška. Tai leidžia fiksuoti *nekintamą* liberalizmo ir demokratijos santykį. Postkomunizmas praranda atsitiktinumą momentą sutapdamas su būtinybe, liberalia pliuralistine modernizacija. Atsitiktinumą postkomunizmas iškeičia į būtinumą. *Perėjimas* į liberalią demokratiją darosi *neišvengiamas*.

Postkomunizmas kategoriškai atsisako išorinio referento vengdamas bet kokios „transcendentinės“ nuorodos, galinčios sulydyti visuomenę į homogenišką „liaudies demokratijos“ visumą. Tačiau, atsisakydamas „transcendentinės“ legitimacijos, postkomunizmas legitimuoja „imanentinį“ referentą – pliuralistinį konflikto principą, materializuotą *socialinėje* interesų grupių varžymosi erdvėje. Homogenišką pradą postkomunizmas (nors giliai suvokdamas demokratijos dvilypumą revoliuciniu momentu) linkęs laikyti „ikidemokratinį“. Naujoji demokratija vengia bet kurių transcendentinių nuorodų, tarp kurių atsiduria ir demokratinio bendrumo pradą, sunkiai suderinamas (liberaliu požiūriu) su nepaprastai dinamišku pliuralizacijos faktu. Tuščią ir, kokybiniu požiūriu, dar nepažintą *demokratijos erdvę* postkomunizmas traktuoja kaip pliuralistiniais faktais užpildomą kiekybinį tikslą, kuriam įgyvendinti pasitelkiama parankinė priemonė – interesų konfliktas. Demokratiniai komponentai redukuojami į kiekybinį pliuralizmą, saistomą su interesų grupėmis.

Rezultatas yra tas, kad tiek liberalizmas, tiek postkomunizmas atmeta *simbolinę* politiškumo dimensiją. Liberali pliuralistinė perėjimo koncepcija, eliminuodama demokratinį bendrumo momentą ir gana lengvai sunaikindama įtampą tarp esminio demokratijos neapibrėžtumo ontologiniame lygmenyje ir pliuralaus apibrėžtumo ontiniame lygmenyje, *politiškumą* redukuoja į *socialinę politiką*. Tiek liberalizmas, tiek postliberalizmas – po komunizmo žlugimo, jau diskredituotą politinės bendruomenės sampratą dar radikaliau išskaido, pliuralizuoja. Akcentuodamas politikos turinį (iš principo socialinę politiką), tačiau neatnaujindamas refleksijos apie politikos prigimtį postkomunizmas patenka į plokščią, vienmatišką naujojo istorizmo, *prezentizmo*, teritoriją, susidedančią iš trijų pagrindinių dalių – postliberalizmo, postideologijos, postistorijos.

Postkomunizmas, politiškumo filosofijos požiūriu, yra posttotalitarinės savirefleksijos fenomenas. Naujosios demokratijos paskirtis yra artikuliuoti *pliuralistinės politikos galimybes posttotalitarizmo sąlygomis*. Iš postkomunizmo

analizės akiračio negali ir neturi išnykti sisteminių totalitarizmo pastangų naikinti *pliuralumą* problematika. Postkomunizmo įvykis yra specifinis tuo, kad jame dera, bent jau pirminiu simbolinės politiškumo erdvės formavimosi momentu, liberalizmo pretenzijos įveikti totalitarizmą remiantis *pliuralumo* faktu ir demokratijos pastangos identifikuoti pliuralumo *ribas* bei *sąlygas*. Autonomišką postkomunizmo statusą didele dalimi formuoja būtent ši fundamentali dermė. Pliuralus demokratinis postkomunizmo subjektas – kiek identifikuojamas kaip esmės neapibrėžtas, potencialus ir aktualizuojamas projektas – ir gali, ir turi atrasti ne tik realistinę ideologinę, bet ir simbolinę politikos dimensiją reflektuodamas santykį tarp pliuralizmo, demokratijos ir politinės bendruomenės.

Literatūros sąrašas:

- Aberbach, Joel; Putnam, Robert; Rockman, Bert. 1981. *Bureaucrats and Politicians in Western Democracies*. Harvard University Press.
- Agamben, Giorgio. 1993. *The Coming Community*. Minneapolis and London: University of Minnesota Press.
- Agamben, Giorgio. 2011. „Introductory Note on the Concept of Democracy“ in Giorgio Agamben, Alain
- Badiou (et al.) *Democracy in What State?* New York: Columbia University Press: 1–5.
- Amin, Samir. 2009. *Eurocentrism. Modernity, Religion, and Democracy. A Critique of Eurocentrism and Culturalism*. New York: Monthly Review Press.
- Ansell, Christopher K. 2004. “Restructuring Authority and Territoriality” in Christopher K. Ansell and Giuseppe Di Palma (eds.) *Restructuring Territoriality. Europe and the United States Compared*. Cambridge: Cambridge University Press: 3–18.
- Ash, Timothy Garton. 2009. “A Century of Civil Resistance: Some Lessons and Questions” in Adam Roberts, Timothy Garton Ash (ed.) *Civil Resistance and Power Politics*. Oxford: Oxford University Press: 371-390.
- Ashcroft, Bill et al. (eds.). 1995. *The Post-Colonial Studies Reader*. London and New York, Routledge.
- Arendt, Hannah. 1990. *On revolution*. London, New York: Penguin Books.
- Arendt, Hannah. 1995. *Tarp praeities ir ateities*. Vilnius: Aidai.
- Arendt, Hannah. 2001. *Totalitarizmo ištakos*. Vilnius: Tyto alba.
- Arendt, Hannah. 2005a. *Žmogaus būklė*. Vilnius: Margi raštai.
- Arendt, Hannah. 2005b. *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books.
- Auer, Stefan. 2004. „The Paradoxes of the Revolutions of 1989 in Central Europe“ in Rundell J. et al. (eds.) *Contemporary Perspectives in Critical and Social Philosophy*. Leiden: Koninklijke Brill: 361–390.

- Badiou, Alain. 2010a. *The Communist Hypothesis*. London and New York: Verso.
- Badiou, Alain. 2010b. „The Idea of Communism“ in Costas Douzinas and Slavoj Žižek (eds.) *The Idea of Communism*. London and New York: Verso: 1–14.
- Badiou, Alain. 2011. „The Democratic Emblem“ in Giorgio Agamben, Alain Badiou (et al.) *Democracy in What State?* New York: Columbia University Press: 6–15.
- Balandier, Georges. 1970. *Political Anthropology*. Harmondsworth, Middlesex, England: Penguin Books.
- Barber, Benjamin. 1984. *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Baudrillard, Jean. 1994. *The Illusion of the End*. Cambridge: Cambridge, Polity Press.
- Baudrillard, Jean. 2002. *Simuliakrai ir simuliacija*. Vilnius: Baltos lankos.
- Bauman, Zygmunt. 1976. *Socialism. The Active Utopia*. London: George Allen and Unwin Ltd.
- Bauman, Zygmunt. 1991. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.
- Bauman, Zygmunt. 1992. *Intimations of Postmodernity*. London and New York: Routledge.
- Bauman, Zygmunt. 1999. *Culture as Praxis*. London and New York: Routledge.
- Bielskis, Andrius. 2005. *Towards a Post-Modern Understanding of the Political: From Genealogy to Hermeneutics*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan.
- Beilharz, Peter. 1994. *Postmodern Socialism. Romanticism, City and State*. Melbourne: Melbourne University Press.
- Benhabib, Seyla. 1996. “Toward a Deliberative Model of Democratic Legitimacy” in Seyla Benhabib (ed.) *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton: Princeton University Press: 67–94.
- Benjamin, Walter. 2005. *Nušvitimai*. Vilnius: ALK.
- Bhabha, Homi K. 1994. *The Location of Culture*, London: Routledge.

- Bosteels, Bruno. 2011. *The Actuality of Communism*. London, New York: Verso.
- Brzezinski, Zbigniew. 1990. *The Grand Failure: The Birth and Death of Communism in the Twentieth Century*. London: Macdonald.
- Brockelman, Thomas P. 2001. *The Frame and the Mirror. On Collage and the Postmodern*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Bunce, Valerie. 2000. "Postsocialisms" in Sorin Anthoni and Vladimir Tismaneanu (eds.) *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Budapest: CEU Press: 122–152.
- Bunce, Valerie. 2009. „Reflections on 1989 and Authoritarianism“, *Problems of Post-Communism* 56 (5): 19–24.
- Burawoy, Michael; Lukacs, Janos. 1992. *The Radiant Past. Ideology and Reality in Hungary's Road to Capitalism*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Castoriadis, Cornelius. 1987. *The Imaginary Institution of Society*. Oxford, Polity, and Cambridge, Mass: MIT Press.
- Castoriadis, Cornelius. 1988. *Political and Social Writings. Vol. 2, 1955-1960: From the Workers' Struggle Against Bureaucracy to Revolution in the Age of Modern Capitalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Castoriadis, Cornelius. 1991a. „Power, Politics, Autonomy“ in David Ames Curtis (ed.) *Philosophy, Politics, Autonomy: Essays in Political Philosophy*. New York: Oxford Press.
- Castoriadis, Cornelius. 1991b. „The End of Philosophy?“ in David Ames Curtis (ed.) *Philosophy, Politics, Autonomy: Essays in Political Philosophy*. New York: Oxford Press.
- Castoriadis, Cornelius. 1997. “Radical imagination and the social instituting imaginary” in David Ames Curtis (ed.) *The Castoriadis Reader*. Oxford: Blackwell: 319–337.
- Chakrabarty, Dipesh. 2000. *Provincializing Europe. Postcolonial Thought and Historical Difference*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

- Cohen, Stephen F. 1999. "Russian Studies Without Russia," *Post-Soviet Affairs* 15 (1): 37–55.
- Cohen, Stephen F. 2000. *Failed Crusade: America and the Tragedy of Post-Communist Russia*. New York, NY: W.W. Norton.
- Connolly, William E. 1988. *Political Theory and Modernity*. Oxford: Blackwell.
- Connolly, William E. 2008. *Democracy, Pluralism and Political Theory*. Oxford: Blackwell.
- Dahl, Robert. 1956. *A Preface to Democratic Theory*. Chicago: University of Chicago Press.
- Dahl, Robert. 1994. *Demokratija ir jos kritikai*. Vilnius: Amžius.
- Dahrendorf, Ralf. 1990. Apmąstymai apie revoliuciją Europoje: laiškas, kurį ketinta pasiųsti džentelmenui į Varšuvą. Vilnius: Periodika.
- della Porta, Donatella. 2013. *Can Democracy be Saved?* Cambridge, UK: Polity Press.
- Dementavičius, Justinas. 2008. „Liaudies nublokšti: Lietuvos partijų vertybiniai tapatumai ir jų raida“, *Vertybių nykimas. Rimtas požiūris į atsakomybę*. Vilnius: Demokratinės politikos institutas: 35–78.
- Dryzek, John S.; Holmes, Leslie Templeman. 2000. „The Real World of Civic Republicanism: Making Democracy Work in Poland and the Czech Republic“, *Europe-Asia Studies* 52 (6): 1043–1068.
- Dryzek, John S.; Holmes, Leslie Templeman. 2002. *Post-Communist Democratization. Political discourses across thirteen countries*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Douzinas, Costas, Žižek, Slavoj. 2010. „Introduction: The Idea of Communism“ in Costas Douzinas and Slavoj Žižek (eds.) *The Idea of Communism*. London and New York: Verso: vii–x.
- Dunn, Robert G. 1998. *Identity Crises. A Social Critique of Postmodernity*. London: University of Minnesota Press.

- Elster, Jon; Offe, Claus; Preuss, Ulrich K. 1988. *Institutional Design in Post-communist Societies. Rebuilding the Ship at Sea*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Flynn, Bernard. 2002. „Lefort as Phenomenologist of the Political“, *Constellations* 19 (1): 16–22.
- Foucault, Michel. 1972. *The Archaeology of Knowledge*. London: Tavistock.
- Foucault, Michel. 1980. *Power-Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972–77*. New York: Pantheon Books.
- Foucault, Michel. 1984a. “Truth and Power” in Paul Rabinow (ed.) *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books: 51–75.
- Foucault, Michel. 1984b. “Nietzsche, Genealogy, History” in Paul Rabinow (ed.) *The Foucault Reader*. New York: Pantheon Books: 76–100.
- Foucault, Michel. 1998a. *Disciplinuoti ir bausti. Kalėjimo gimimas*. Vilnius: Baltos lankos.
- Foucault, Michel. 1998b. *Aesthetics, Method, and Epistemology. Essential Works of Foucault 1954-1984*. New York: The New Press.
- Fraser, Nancy. 1997. *Justice Interruptus. Critical Reflections on the „Postsocialist“ Condition*. New York and London: Routledge.
- Freeden Michael. 1996. *Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach*. Oxford: Oxford University Press.
- Freeden, Michael. 2006 „Ideology and political theory“, *Journal of Political Ideologies*, 11 (1): p. 3-22.
- Fukuyama, Francis. 1989. “The End of History”, *The National Interest* 50 (summer): 3-17;
- Fukuyama, Francis. 1992. *The End of History and the Last Man*. New York: Free Press.

- Gans-Morse, Jordan. 2004. „Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm“, *Post-Soviet Affairs* 20 (4): 320–349.
- Geyer, Michael; Fitzpatrick, Sheila. 2009. „After Totalitarianism – Stalinism and Nazism Compared“ in Michael Geyer and Sheila Fitzpatrick (eds.) *Beyond Totalitarianism. Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Giddens, Anthony. 1993. „Modernity, history, democracy“, *Theory and Society* 22: 289–292.
- Gill, Graeme. 2002. *Democracy and Post-Communism. Political change in the post-communist world*. London and New York: Routledge.
- Gorbachev, Michail; Mlynář, Zdeněk. 2002. *Conversations with Gorbachev. On Perestroika, The Prague Spring, and the Crossroads of Socialism*. New York: Columbia University Press.
- Gutmann, Thompson. 1996. *Democracy and Disagreement*. London, England, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Gray, John. 1993. *Post-liberalism. Studies in Political Thought*. London and New York: Routledge.
- Gregor, James A. 2009. *Marxism, Fascism, and Totalitarianism. Chapters in the Intellectual History of Radicalism*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Griffin, Roger. 2008. *A Fascist Century*. Houndmills, Basingtoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Habermas, Jürgen. 1975. *Legitimation Crisis*. Beacon Press.
- Habermas, Jürgen. 1990. „What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking of the Left“, *New Left Review*, No. 183.

- Habermas, Jürgen. 1996. "Three Normative Models of Democracy" in Sayla Benhabib (ed.) *Democracy and Difference. Contesting the Boundaries of the Political*. Princeton: Princeton University Press: 21–30.
- Habermas, Jürgen. 2002. *Modernybės filosofinis diskursas*. Vilnius: Alma littera.
- Hamilton, Paul. 2003. *Historicism*. London and New York: Routledge.
- Hann C. (ed.) 2002. *Postsocialism*. London: Routledge.
- Hardt, Michael. 2010. „The Common in Communism“ in Costas Douzinas and Slavoj Žižek (eds.) *The Idea of Communism*. London and New York: Verso: 131–144.
- Held, David. 1993. „Liberalism, Marxism, and democracy“, *Theory and Society* 22: 249–281.
- Held, David. 2002. *Demokratijos modeliai*. Vilnius: ALK, Eugrimas.
- Heller, Agnes. 2000. "Between Past and Future" in Sorin Anthoni and Vladimir Tismaneanu (eds.) *Between Past and Future. The Revolutions of 1989 and Their Aftermath*. Budapest: CEU Press: 3–13.
- Hendely, Steven. 1998. „Reconsidering the Limits of Democracy with Castoriadis and Lefort“ in Lenore Langsdorf and Stephen H. Watson *et al.*) *Reinterpreting the Political. Continental Philosophy and Political Theory*. New York: State university of New York Press: 171–182.
- Hicks, Alexander; Lechner, Frank J. 2005. „Neopluralism and Neofunctionalism in Political Sociology“ in Thomas Janovski, Robert R. Alford *et al.* (eds.) *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies, amnd Globalization*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Holmes, Leslie. 1997. *Post-Communism: An Introduction*. Oxford: Polity Press.
- Holmes, Stephen. 1996. *The Anatomy of Antiliberalism*. Cambridge, London: Harvard University Press.

- Hörschelmann, Kathrin. 2002. „History after the end: post-socialist difference in a (post)modern world“, *Transactions of the Institute of British Geographies* 27 (1): 52-66.
- Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. London: University of Oklahoma Press.
- Huntington, Samuel. 1993. “The clash of civilizations”, *Foreign Affairs* 72(3): 22–49.
- Jameson, Fredric. 2002. *Kultūros posūkis: rinktiniai darbai apie postmodernizmą*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Janos, Andrew C. 2000. *East Central Europe in the Modern World: The Politics of the Borderlands from pre- to Postcommunism*. Stanford: Stanford University Press.
- Jokubaitis, Alvydas. 2003. *Liberalizmo tapatumo problemos*. Vilnius: Versus aureus.
- Jokubaitis, Alvydas. 2004. “Postmodernusis politikos estetinisimas” kn. *Politika kaip komunikacinis žaidimas*, Vilnius: VU leidykla: 130-186.
- Jokubaitis, Alvydas. 2005. *Trys politikos aspektai: praktika, teorija, menas*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Jokubaitis, Alvydas. 2006. „Kodėl liberalai negali suderinti moralės ir politikos“, *Konservatizmo takoskyros* (red. V. Laučius). Vilnius: Demokratinės politikos institutas.
- Jokubaitis, Alvydas. 2008a. *Politika be vertybių*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Jokubaitis, Alvydas. 2008b. „Tautinė valstybė ir atsakomybė“, *Vertybių nykimas. Rimtas požiūris į atsakomybę*. Vilnius: Demokratinės politikos institutas.
- Jokubaitis, Alvydas. 2009. „Ideologijų pradžia ir pabaiga“, *Partinės demokratijos pabaiga?*. Vilnius: Versus Aureus: 226–247.
- Jokubaitis, Alvydas. 2012. *Vertybių tironija ir politika*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.

- Jokubaitis, Alvydas. 2013. „Kodėl demokratijai nereikia religijos?“, *Politologija*, 2013/3 (71): 3–20.
- King, Charles. 2010. *Extreme Politics: Nationalism, Violence, and the End of Eastern Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, Will. 1989. *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press.
- Kymlicka, Will. 1992. *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press.
- Kennedy, Michael D. 1991. *Professionals, Power and Solidarity in Poland*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kennedy, Michael D. 2002. *Cultural Formations of Postcommunism. Emancipation, Transition, Nation, and War*. London: University of Minnesota Press.
- Kołakowski, Leszek. 1978a. *Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth, and Dissolution. Vol. II. The Golden Age*. Oxford: Clarendon Press.
- Kołakowski, Leszek. 1978b. *Main Currents of Marxism. Its Rise, Growth, and Dissolution. Vol. III. The Breakdown*. Oxford: Clarendon Press.
- Koselleck, Reinhart. 1979. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press.
- Koselleck, Reinhart. 2002. *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Kukathas, Chandran. 2003. „The Cultural Contradictions of Socialism“ in Ellen Frankel Paul, Fred D. Miller, Jr., and Jeffrey Paul (eds.) *After Socialism*. Cambridge: Cambridge University Press: 18–37.
- Kumar, Krishan. 2005. *From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World*. Malden, MA: Blackwell Publishing.
- Laclau Ernesto. 2005. “Populism: mWhat is a Name?” in Francisco Panizza (ed.) *Populism and the Mirror of Democracy*. London and New York: Verso: 32–49.

- Laclau, Ernesto, Mouffe, Chantal. 2001. *Hegemony and Socialist Strategy: Toward a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso.
- Lacoue-Labarthe, Philippe; Nancy, Jean-Luc. 1997. *Retreating the Political*. London and New York: Routledge.
- Langsdorf, Lenore; Watson Stephen H. 1998. „Introduction: The Question of the Political“ in Lenore Langsdorf and Stephen H. Watson *et al.*) *Reinterpreting the Political. Continental Philosophy and Political Theory*. New York: State university of New York Press: ix–xvii.
- Latour Bruno. 2004. *Mes niekada nebuvo modernūs: simetrinės antropologijos esė*. Vilnius: Homo liber.
- Lefort, Claude. 1986. *The Political Forms of Modern Society. Bureaucracy, Democracy, Totalitarianism*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Lefort, Claude. 1988. *Democracy and Political Theory*. Cambridge Polity Press.
- Lefort, Claude. 2002. “Thinking with and against Hannah Arendt”, *Social Research*, Vol. 69, No. 2: 447-459.
- Lefort, Claude. 2007. *Complications: Communism and the Dilemmas of Democracy*. New York: Columbia University Press.
- Lefort, Claude. 2012. *Machiavelli in the Making*. Evanston, Illinois: Northwestern University Press.
- Lepenies, Wolf. 2006. *The Seduction of Culture in German History*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Little, Adrian. 2002. *The Politics of Community. Theory and Practice*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Lyotard, Jean-François. 1993. *Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant*. Vilnius: Baltos lankos.
- Locke, John. 1992. *Esė apie tikrąją pilietinės valdžios kilmę, apimtį ir tikslą (Antras traktatas apie valdžią)*. Vilnius: Mintis.

- MacKenzie, Iain; Malešević, Siniša. 2002. „Introduction de Tracy’s Legacy“ in Siniša Malešević and Iain MacKenzie (eds.) *Ideology After Poststructuralism*. London: Pluto Press.
- May, Todd. 2007. *Reconciling Difference. Nancy, Derrida, Levinas, and Deleuze*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Malešević, Siniša. 2002. „Rehabilitating Ideology after Poststructuralism“ in Siniša Malešević and Iain MacKenzie (eds.) *Ideology After Poststructuralism*. London: Pluto Press: 87–110.
- Manent, Pierre. 2006. *A World beyond Politics? A Defence of the Nation-State*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.
- Manent, Pierre. 2008. *Demokratija be tautų. Apie savivaldos pabaigą Europoje*. Vilnius: Versus Aureus.
- Marchart, Oliver. 2007. *Post-Foundational Political Thought: Political Difference in Nancy, Lefort, Badiou and Laclau*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Marksas, Karlas. 1974. „Tezės apie Fojerbachą“ kn. *Vokiečių ideologija*. Vilnius: Mintis: 463–465.
- Marksas, Karlas. 1986. *Ekonominiai ir filosofiniai 1844 metų rankraščiai* kn. Karlas Marksas *Ankstyvieji filosofijos raštai*. Vilnius: Mintis: 463–465.
- Matušík, Martin J. Beck. 1998. „Kiekrkegaard on Authoring and Identity from the Perspective of Havel’s Existential Revolution and Nonpolitical Politics“ in in Lenore Langsdorf and Stephen H. Watson *et al.*) *Reinterpreting the Political. Continental Philosophy and Political Theory*. New York: State university of New York Press: 1–18.
- Marcuse, Herbert. 1964. *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Society*. Boston: Beaton Press.
- Mason, Richard. 2003. *Understanding Understanding*. New York: State University of New York Press.
- Mažeikis, Gintautas. 2010. *Propaganda ir simbolinis mąstymas*. Kaunas: VDU.

- McKinlay, Patrick F. 1998. „Postmodernism and Democracy: Learning from Lyotard and Lefort“, *The Journal of Politics* 60 (2): 481–502.
- Meštrovič, Stjepan G. 1994. *The Balkanization of the West: The Confluence of Postmodernism and Postcommunism*. London and New York: Routledge.
- Mickūnas, Algis. 2007. *Demokratija šiandien. Straipsniai ir esė*. Vilnius: Versus Aurea.
- Minogue, Kenneth. 1963. *The Liberal Mind*. Indianapolis: Liberty Fund.
- Minogue, Kenneth. 2000. *Politics: a very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Montesquieu, Charles. 2004. *Apie įstatymų dvasią*. Vilnius: Mintis.
- Morera, Esteve. 1990. *Gramsci's Historicism: a Realist Interpretation*. London: Routledge.
- Mouffe, Chantal. 1988. “Radical Democracy: Modern or Postmodern?” in Andrew Ross (ed.) *Universal Abandon?* Minneapolis: University of Minnesota Press: 31–45.
- Mouffe, Chantal. 2000. *The Democratic Paradox*. London, New York: Verso.
- Mouffe Chantal. 2005. *On the Political*. London, New York: Routledge.
- Murthy, Viren. 2009. „Reconfiguring Historical Time: Moishe Postone's Interpretation of Marx“ in Viren Murthy and Yasuo Kobayashi (eds.) *History and Heteronomy*. Tokyo: UTCP: 9–30.
- Nancy, Jean-Luc. 1986. *The Inoperative Community*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Nancy, Jean-Luc. 1997. *The Gravity of Thought. Atlantic Highlands*. New Jersey: Humanities Press International.
- Nancy, Jean-Luc. 2000. *Being Singular Plural*. Stanford: Stanford University Press.
- Nancy, Jean-Luc. 2011. „Finite and Infinite Democracy“ in Giorgio Agamben, Alain Badiou *et al.*) *Democracy in What State?* New York: Columbia University Press: 58–75.

- Negri, Antonio. 2008. „Afterword: On the concept of revolution“ in Foran, J, Lane. D., and Zivkovic, A. (eds.) *Revolution in the Making of the Modern World. Social Identities, globalization, and modernity*. London and New York: Routledge: 252–260.
- Norkus, Zenonas. 2008. *Kokia demokratija, koks kapitalizmas?: pokomunistinė transformacija Lietuvoje lyginamosios istorinės sociologijos požiūriu*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Offe, Claus. 1991. “Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe”, *Social Research* 58 (4): 876–892.
- Outhwaite, William, Ray, Larry. 2005. *Social Theory and Postcommunism*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Page, Carl. 2005. *Philosophical Historicism and the Betrayal of First Philosophy*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Peshkopia, Ridvan. 2010. „A Ghost from the Future. The Postsocialist Myth of Capitalism and the Ideological Suspension of Postmodernity“, *Theoria*, September: 23–53.
- Popper, Karl R. 1992. *Istoricizmo skurdas*. Vilnius: Mintis.
- Príbań, Jiří. 2005. „Constitutional Symbolism and Political (Dis)continuity: Legal Rationality and Its Integrative Function in Postcommunist Transformation“ in Adam Czarnota, Martin Krygier and Wojciech
- Prozorov, Sergei. *The Ethics of Postcommunism: History and Social Praxis in Russia*. Palgrave Macmillan, 2009.
- Postone, Moishe. 2009. „Rethinking Marx’s Critical Theory“ in Viren Murthy and Yasuo Kobayashi (eds.) *History and Heteronomy*. Tokyo: UTCP: 31–48.
- Putinaitė, Nerija. 2004. *Šiaurės Atėnų tremtiniai, arba Lietuviškosios tapatybės paieškos ir Europos vizijos XX a.* Vilnius: Aidai.
- Putinaitė, Nerija. 2007. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius: Aidai.

- Radžvilas, Vytautas. 2005. *Sunki laisvė*. Vilnius: Tyto Alba.
- Ramonaitė, Ainė. 2007. *Posovietinės Lietuvos politinė anatomija*. Vilnius: Versus aureus.
- Ramonaitė, Ainė, Kavaliauskaitė, Jūratė, Švedas, Aurimas. 2011. „Savaimi visuomenė prieš totalitarinį režimą?“ kn. *Sąjūdžio ištakų beiėškant: nepaklusnių tinklaveikos galia*. Vilnius: baltos lankos, p. 11-29.
- Ranciėre, Jacque. 1995. *On the Shores of Politics*. London: Verso.
- Ranciėre, Jacques. 1998. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Ranciėre, Jacques. 2006. *Hatred of Democracy*. New York: Verso.
- Ranciėre, Jacques. 2010. „Communists Without Communism?“ in Costas Douzinas and Slavoj ŹiŹek (eds.) *The Idea of Communism*. London and New York: Verso: 167–178.
- Ranciėre, Jacques.. 2011. „Democracies Against Democracy“ in Giorgio Agamben, Alain Badiou (*et al.*) *Democracy in What State?* New York: Columbia University Press: 76–99.
- Ray, Larry. 1997. “Post-communism: postmodernity or modernity revisited?”, *British Journal of Sociology*, Vol. 48. No. 4: 543-560.
- Rawls, John. 1999. *Collected Papers* (ed. By Samuel Freeman). Cambridge, Mass., London, England: Harvard University Press.
- Rawls, John. 2002. *Politinis liberalizmas*. Vilnius: Eugrimas.
- Rorty, Richard. 1991. “Moral Identity and Private Autonomy: the case of Foucault” in Richard Rorty *Essays on Heidegger and Others. Philosophical Papers*. Cambridge, New York, Melbourne: Cambridge University Press: 193–198.
- Rosanvallon, Pierre. 2006. *Democracy Past and Future*. New York: Columbia University Press.
- Rosanvallon, Pierre. 2008. *Counter-Democracy. Politics in an Age of Distrust*. Cambridge:

Cambridge University Press.

Rubavičius, Vytautas. 2010. *Lietuva: Korupcinė demokratija*. Kaunas: UAB „Kitos knygos“.

Ruggie, John Gerard. 1993. “Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations”, *International Organization* 47 (1): 139–74.

Ruso, Žanas Žakas. 1979. *Apie visuomenės sutartį, arba politinės teisės principai*. Kn.: *Rinktiniai raštai*. Vilnius, Mintis.

Russo, Aleksandro. 2010. „Did the Cultural Revolution End Communism? Eight Remarks on Philosophy and Politics Today“ in Costas Douzinas and Slavoj Žižek (eds.) *The Idea of Communism*. London and New York: Verso: 179–194.

Rustow, Dankwart. 1990. “Democracy: A Global Revolution”, *Foreign Affairs* 69 (4).

Said, Edward. 2006. *Orientalizmas*. Vilnius: Apostrofa.

Sadurski (eds.) *Rethinking the Rule of Law after Communism*. Budapest: Central European University Press: 295-322.

Sakwa, Richard. 1999. *Postcommunism*. Buckingham, Philadelphia: Open University Press.

Sakwa, Richard. 2008. *Russian Politics and Society*. London and New York: Routledge.

Sandel, Michael. 1992. “The Procedural Republic and the Unencumbered Self” in S. Avineri and A. de-Shalit (eds.) *Communitarianism and Individualism*. Oxford: Oxford University Press.

Sartori, Giovanni. 1970. “Concept Misformation in Comparative Politics”, *American Political Science Review* 64 (4):1033-1053.

Sartori, Giovanni. 1987. *The Theory of Democracy Revisited*. Catham, NJ: Catham Publishers.

Satter, David (2003), *Darkness at Dawn: The Rise of the Russian*

- Schmitt, Carl. 1985. *The Crisis of Parliamentary Democracy*. Cambridge, Mass., and London: The MIT Press.
- Schmitt, Carl. 1996. *The Concept of the Political*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Sheshadri-Crooks K. 2005. „At the Margins of Postcolonial Studies“ in McCallum P., Faith W. (eds.). *Linked Histories: Postcolonial Studies in a Globalized World*. Calgary: University of Calgary Press: 145-165.
- Shumpeter, Joseph A. 1998. *Kapitalizmas, socializmas ir demokratija*. Vilnius: Mintis.
- Smart, Barry. 1992. *Modern Conditions: Postmodern Controversies*. London: Routledge.
- Staniszki, Jadwiga. 1992. *The Ontology of Socialism*. Oxford: Clarendon Press.
- Stavrakakis, Yannis. 2002. *Lacan and the Political*. London and New York: Routledge.
- Stenning Alison and Hörschelmann Kathrin. 2008. „History, Geography and Difference in the Post-socialist World: Or, Do We Still Need Post-Socialism?“, *Antipode*, Vol. 40, Issue 2: 312-335.
- Strauss, Leo. 1957. „What is Political Philosophy?“, *The Journal of Politics*, Vol. 19. No. 3: 343 – 368.
- Strauss, Leo. 1968. *Liberalism. Ancient and Modern..* Chicago: University of Chicago Press.
- Strauss, Leo. 1975. *An Introduction to Political Philosophy*. Detroit: Wayne State University Press.
- Šaulauskas, Marius Povilas. 2000. „Socialinė kaita: metodologija ir bendrosios tendencijos“, kn.: *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990/1998*. Vilnius: Garnelis: 9-36.
- Taylor, Charles. 1984. „Philosophy and Its History“ in Ricchard Rorty, J. B. Schneewind, Quentin Skinner (eds.) *Philosophy in History. Essays on the historiography of philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Taylor, Charles. 1990. *Philosophy and the Human Sciences: Philosophical Papers 2*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, Charles. 1996. *Autentiškumo etika*. Vilnius: Aidai.
- Taylor, Charles. 2007. *Modern Social Imaginaries*. Durham and London: Duke University Press.
- Therborn, Göran. 2008. „Roads to Modernity: revolutionary and other“ in John Foran, David Lane, and Andrea Zivkovic (eds.) *Revolution in the Making of the Modern World*. London and New York: Routledge: 1–14.
- Thompson John B. 1984. *Studies in the Theory of ideology*. Los Angeles, University of California Press.
- Tilly, Charles. 1993. *European revolutions, 1492-1992*. Cambridge: Blackwell.
- Tocqueville, Alexis de. 1996. *Apie demokratiją Amerikoje*. Vilnius: Amžius.
- Vattimo, Gianni; Zabala, Santjago. 2011. *Hermeneutic Communism. From Heidegger to Marx*. New York: Columbia University Press.
- Vinogradnaitė et al. 2011. *Kalbėjimas paraštėse: alternatyvios viešosios erdvės Lietuvoje*. Vilnius: Versus aureus.
- Walicki, Andrzej. 2005. *Marksizmas ir šuolis į laisvės karalystę: komunizmo utopijos istorija*. Vilnius: Mintis.
- Whitefield, Stephen (ed). 2005. „Political Culture and Post-Communism“ in Stephen Whitefield (ed.) *Political Culture and Post-Communism*. London: Palgrave Macmillan.
- Welch, Stephen. 2005. „Political Culture, Post-Communism and Disciplinary Normalization: Towards Theoretical Reconstruction“ in Stephen Whitefield (ed.) *Political Culture and Post-Communism*. New York: Palgrave Macmillan: 105–124.
- Wolin, Sheldon S. 2004. *Politics and Vision. Continuity and Innovation in Western Political Thought (expanded ed.)*. Princeton: Princeton University Press.

- Wolin, Sheldon S. 2008. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press.
- Wood, Ellen Meiksins. 1995. *Democracy Against Capitalism. Renewing historical materialism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wydra, Harald. 2008. „Revolution and Democracy: the European Experience“ in John Foran, David Lane, and Andrea Zivkovic (eds.) *Revolution in the Making of the Modern World*. London and New York: Routledge.
- Zakaria, Fareed. 2009. *The Post-American world*. London: W.W. Norton & Company.
- Žaliukaitė, Rūta et al. 2006. *Neatrasta galia: Lietuvos pilietinės visuomenės žemėlapis*. Vilnius: Versus aureus.
- Žižek, Slavoj. 2005. *Viskas, ką norėjote sužinoti apie Žižeką, bet nedrįsote paklausti Lacano*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla.
- Žižek, Slavoj. 2009. *First as Tragedy, Then As Farce*. London, New York: Verso.
- Žižek, Slavoj. 2011. „From Democracy to Divine Violence“ in Giorgio Agamben, Alain Badiou et al.) *Democracy in What State?* New York: Columbia University Press: 100–120.
- Žukauskaitė, Audronė. 2011. *Gilles'io Deleuze'o ir Félixo Guattari filosofija: daugialypumo logika*. Vilnius: Baltos lankos.